

MC
72761

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
28. sz. KIADVÁNYAI 28. sz.

SZÁLLóigék, Szólásmódok

TANULMÁNYOK SZÓLÁSKÉSZLETÜNK KÖRÉBŐL

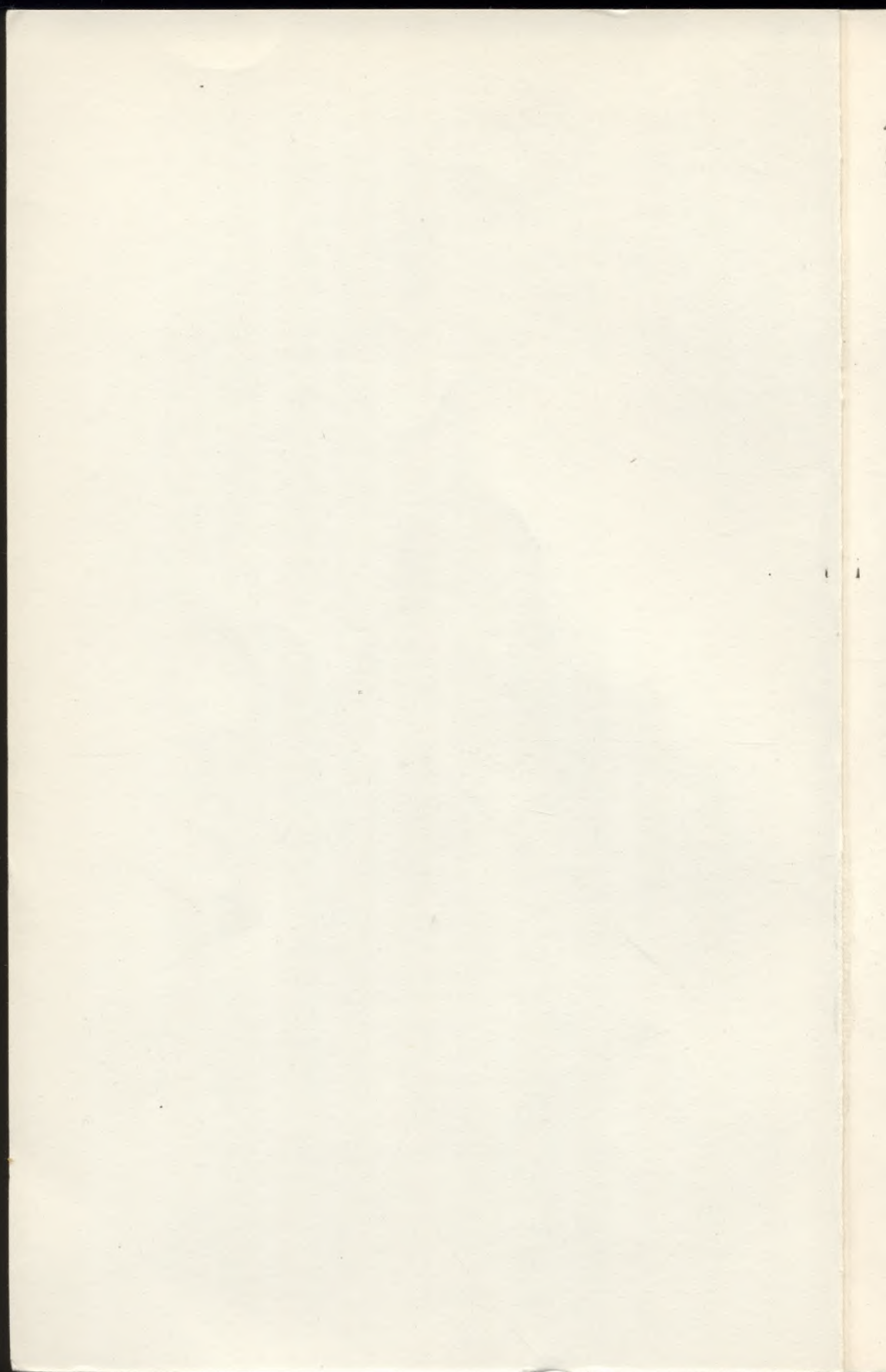
IRTA
CSEFKÓ GYULA

A DÉLMAGYARORSZÁGI KOZMŰVELŐDÉSI EGYESÜLET
TÁMOGATÁSÁVAL

BUDAPEST, 1930.
KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG

Ára 6 pengő.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG

28. sz.

KIADVÁNYAI

28. sz.

SZÁLLÓIGÉK, SZÓLÁSMÓDOK

TANULMÁNYOK SZÓLÁSKÉSZLETÜNK KÖRÉBŐL

IRTA

CSEFKÓ GYULA

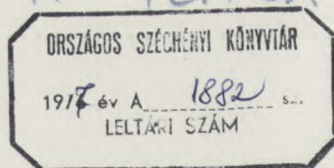

A DÉLMAGYARORSZÁGI KOZMŰVELŐDÉSI EGYESÜLET
TÁMOGATÁSÁVAL

BUDAPEST, 1930.

KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG

MC 72.761

ISBN 963 7501 15 0

BEVEZETÉS.

Kertész Manó Szokásmondások c. nagybecsű munkájában összefoglalta a magyar szóláskutatásnak azokat a biztos, vagy legalább is több-kevesebb valószínűséggel elfogadhatónak látszó eredményeit, melyeket művelődéstörténeti vonatkozású szólásainkról részben az ő buzgó fáradása derített fel, részben más nyelvészeink nem kevésbé értékes munkálkodása. Könyvének gazdag és szerfölött tanulságos anyagát tizenöt tárgyi csoportban rendezte el. Az egyes csoportokban aztán a nyelvi megnyilatkozásoknak a régi idők életviszonyaival való kapcsolataiból nagyon érdekesen magyarázta meg számos, legtöbbször még ma is élő, de származását illetőleg vagy teljesen elhomályosult, vagy csak nem eléggé érthető szólásunknak, kifejezésünknek és szavunknak az eredetét.

Az említett derék mű jeles tudású szerzőjének imént vázolt módszeres eljárása kétségtől igen helyes. Szokásmondásainknak mindeddig legnagyobb érdemű búvárlója, Tolnai Vilmos szintén nem az egyes elszigetelt szólásoknak, hanem az egybetartozó szóláscsoportoknak együttes vizsgálatát tűzte ki célul a szólásfejtő kutatás elé. Szerinte ugyanis «valamint a történeti nyelvtudomány célját nem közelíti meg elszigetelt egyes szavak megfejtése, hanem csupán egész fogalmi körök, egybetartozó tárgyi, művelődéstörténeti csoportok megállapítása, úgy csakis teljes szóláscsoportok magyarázata szolgáltatja [olv. szolgálhatja] az egy nyelvet beszélő nemzet multjának ismeretét» (MNy. V, 197).

Azt hiszem, hogy ezzel az elvi felfogással bátran egyetérthet minden kutató. Ha az volna a szándékom, hogy

összefoglaló munkát írjak szólásaink művelődéstörténeti kapcsolatairól, bizonyára Tolnai és Kertész módszerét követném magam is. Azonban engem ez alkalommal más cél vezet, mert az alábbiakban egymástól ugyan nem teljesen elszigetelt, de mindenesetre csak lazán összefüggő szólásokat szándékozom magyarázni. Ezek, noha legnagyobb-részt szintén művelődéstörténeti vonatkozásúak, mégsem sorakoznak egybetartozó tárgyi csoportokba. De mindezen fogyatékoságuk ellenére mégis az a reménységem, hogy eredetük felderítése bizonyos mértékben alkalmasint hozzá fog járulni nemzetünk és nemzeti nyelvünk multjának tökéletesebb megértéséhez.

Vannak ugyanis olyan szólásaink, melyeknek eredetére szintén művelődésünk története vet világot, azonban Kertész érdemes munkájában valamely oknál fogva nem kaptak helyet. Hiszen a tudós szerző maga is megmondja, hogy csak egy csekély részét ölelte fel az idevágó anyagnak (vö. i. m. 257). Munkájának ebbeli hiányait tehát pótolnunk kell.

Nagyon valószínű, hogy egyik-másik közkeletű szólásunk eredetének magyarázata azért maradt el, mert tárgyszerű jelentése már annyira elhomályosult, hogy még Kertész széleskörű tanultsága sem tudta felismerni régi művelődésünkkel való összefüggését. De az is előfordul, hogy valamely homályosabb eredetű szokásmondás a rég letűnt századok művelődésének nem ahhoz az ágához kapcsolódik, melyhez az eddigi kutatók gondolták, vagyis a szólás nem abba a tárgyi körbe való, amelybe valamely szólásfejtő kísérlet mostanig sorozta. Ennélfogva igen természetes, hogy az a magyarázat, mely az ilyen szólás származását, eredeti jelentését igyekezett megvilágítani, nem lehetett helyes, mert téves volt a tárgyi kapcsolása.

Amde kétségtelen, hogy ezeknek a nem magyarázott, vagy esetleg tévesen magyarázott egyes és így a szólásfejtő vizsgálódás előtt egyelőre merőben elszigetelten álló szólásoknak az eredetét is fel kell derítenünk, hogy mind-egyik megtalálhassa majd a maga helyét egy újabb összefoglaló munkának, vagy a már meglévő összefoglalás új kiadásának abban a tárgyi csoportjában, mely őket származásuknál fogva joggal megilleti.

Ilyen szólásfejtő cikkek sorozata következik alább. Valamennyi olyan szólásmódot tárgyal, melyet vagy nem magyaráztak még ez ideig, vagy pedig amelynek eddigi magyarázata nézetem szerint részben vagy egészben helytelen. Ebből aztán az is nyilvánvaló, hogy fejtegetéseim jórészt vitatkozó jellegűek, mert meg kell döntenem a szerintem téves régi véleményeket, hogy a szerintem helyes újabbakat helyükbe állíthassam. Lehet, hogy az én magyarázataim sem találják mindig legfején a szöveget. Azt azonban bízást hiszem, hogy kutatásaim valami kevéssel még akkor is előmozdítják néhány ma már többé-kevésbé elhomályosult szokásmondásunk eredetének a megértését.

Fentebb már említettem, hogy ennek a kis szólásmagyarázó gyűjteménynek csaknem valamennyi cikke művelődéstörténeti vonatkozású. Ennélfogva elsősorban azoknak a szíves olvasóknak ajánlom munkámat, akik szerető érdeklődéssel fordulnak nemzeti múltunk minden tanulságos emléke felé, mert azt vallják Péczeli József kedves és bölcs soraival.

*Élte édességét kétszeresen issza,
Ki gyönyörködve néz az elmúltra vissza.*

JELEK MAGYARAZATA.

\bar{a} = a magyar *a* hang hosszú párja.

\bar{a} = a magyar *á* hang rövid párja.

\bar{e} = a magyar *e* hang hosszú párja.

\bar{e} = a magyar *é* hang rövid párja.

\sim = a váltakozás jele.

* = az utána következő szó vagy szerkezet föltett voltának a jele.

= a szó- vagy szólásvegyülés jele.

< és > = annak a jele, hogy két hang, szó vagy szólás közül az, mely felé a nyíl hegye fordul, a másiktól fejlődött.

$\cdot\cdot\cdot$ = a kapcsolóhang jele.

\circ = azaz, helyesen, tulajdonképen.

' ' = a szó vagy szólás jelentésének a jele.

I.

Herkópáteres szólásainkról.

Midőn valamely kérdésre válaszolni, feltevésről véleményt nyilvánítani nem tudunk, vagy nem akarunk, akkor néha előfordul, hogy a szokásos *tudja az Isten v. az Isten tud eligazodni rajta* helyett félig tréfásan, félig bosszankodva azt mondjuk: *tudja a Herkó páter v. nem tud ezen eligazodni még a Herkó páter sem*. De hogy ki az a Herkó páter, akit ezekben a szólásokban (és még néhány másokban is) emlegetni szoktunk, arra nézve ma már a legtöbb ember semmiféle felvilágosítást sem tud adni.

Ez a titokzatos páter már régóta foglalkoztatja a kutatók érdeklődését. Körülbelül négy évtizeddel ezelőtt a Rozsnyai Híradó közölt egy felhívást, hogy aki tud valamit Herkó páterről, tegye közzé, hogy tisztázódjék, ki volt ez a mithikus alak. Erre a felhívásra Scholtz Gusztáv kismárki tanár felelt a Karpathen Post-ban. Scholtz a szepességi német és a felvidéki magyar szólásokban előforduló Herkó páttert nem tartja történeti személynek; szerinte ez az elnevezés nem egyéb, mint annak a *Herr Gott Vater*-nek az elferdítése, melyet a szepességi németek tréfásan v. bosszankodva szintén emlegetnek egynémely szólásukban (vö. Századok XXVII, 181). A Nyr. XXIV, 251 Melich is azt a nézetet vallotta, hogy a magyar *Herkó páter* a szepességi *Herr Gott Vater*-ből való és mai alakja népetimológia eredménye. Ezt a származtatást azonban nemsokára maga sem tartotta helyesnek és azért ki is hagyta a német jövevényszavainkról Lumtzerrel közösen írt munkájából. De bizonyára még ma is akadnak olyanok, akik hisznek ebben a régi szöféjtésben és azt tartják, hogy *a tudja a Herkó páter* voltaképpen azt jelenti, hogy *tudja a Herr Gott Vater*, azaz *tudja az Isten*.

Ila a Herkó páterről a fenti két szóláson kívül semmi egyebet sem tudnánk, akkor talán igazat kellene adnunk

az imént említett származtatásnak; noha még akkor is meg kellene magyaráznunk, hogy a szepességi németeknek, akik szintén ismernek herkópáteres szólásokat, meg a környékbeli, nagyrészt németül is tudó magyarságnak mi okuk lehetett arra, hogy a számukra teljesen érthető *Herr Gott Vater*-t elhomályosítsák *Herkó páter*-re (vö. Tolnai Nyr. XXVIII, 464; Századok XXXV, 465). Amde a szólásokban emlegetett Herkó páter név ismeretes egyebünnen is. A Felvidék történelme ismer egy Herkó Miklós nevű prédikátort a XVI. szd. közepe tájáról, aki nagy tudós és nevezetes tanító hírében állott. Erről azt mondja a besztercebányai levéltár egyik okirata, hogy egy hiányos képzettségű ifjú prédikátor, midőn tudatlanságát kifogásolták, azt ígérte, hogy majd elmegy Herkó páterhez és tőle tanulja meg, amire még szüksége van (Pirhalla M.: A szepesi prépostság tört. 212., Századok XXXV, 466). Buchholtz György ev. lelkész Historischer Geschlechts Bericht (Kaesmark, 1703.) c. kéziratos munkájában egy Pater Hyrko nevű állítólagos labanc-hadnagyról emlékezik meg, akivel és csapatával egyízben vásárra menet találkozott (vö. Nyr. XXXI, 64). A szepességi szászok szólásai egy olyan Herkó páttert emlegetnek, aki a szepesmegyei Csütörtökhelylyel (Donnersmark) volt valami kapcsolatban (*Herko pater von Donnerschmark*, vö. Nyr. XXVIII, 464). Az abaújtornamegyei hagyomány meg úgy tudja, hogy Herkó páter szendrői barát volt és a XVII. század második felében a Felvidék protestánsait térítgette vissza a katolikus vallásra (Magyarorsz. várm.: Abaúj-Torna vm. 351, 360). A palócok viszont azt tartják róla, hogy mint kolduló barát a Mátra vidékének katolikusait erősítgette hitükben (vö. Nyr. XXV, 560, Tóth B.: Magy. anekd. I, 279, Pauler Gy.: Wesselényi F. összeesk. II, 239). Tompa a Szuhay Mátyásban labancokkal tartó balogi barátnak mondja Herkó páttert és kancsót, csutorát kedvvel forgató, barátságyszerető, csintalan cimborának rajzolja, akinek a «neve Fél-Magyarországon szóbeszéddé leve». Végül az ellenreformáció korából ismertünk egy Hirkó nevű protestánsüldöző papot. Ez valószínűleg azonos azzal a Hirkó Jánossal, aki egy 1676. július 6.-án Ujlakon kelt levelének aláírása szerint jászói plébános volt (Pater Johannes Hirko plebanus oppidi Jászo). Némelyek úgy vélik, hogy szólásainkban ennek az utóbbi Hirkó (>Herkó) páternek a neve örökölt meg. Viszont mások szerint a herkópáteres szólások világosan az elsőül közölt tudós Herkó páterre utalnak. A róla szóló fentebb idézett adat közlője azt állítja, hogy egyenesen rávonatkozik «ama híres magyar példabeszéd, hogy a *Herkó páter sem segít rajta*, mert ez annyit jelent, mint: olyan buta, hogy a Herkó páter sem segíthet rajta többé» (Pirhalla

i. m. 212. l.).* Mármost nemcsak az itt a kérdés, hogy a hergottvateres magyarázat-e a helyes, vagy a történeti személyből kiinduló, vagyis amint Tolnai mondja, hogy a szólásból lett-e a személy, vagy a személyből a szólás (Nyr. XXVIII, 464), hanem az is, hogy ha személyből lett, akkor az imént felsorolt *Hirkók~Herkók* közül melyik került bele a Herkó pátert emlegető szólásokba.

Tóth Béla a Herkókról felmerült kétségtelen hiteli történeti adatok ellenére sem hiszi, hogy a szólások Herkó pátere valóban élő alak lett volna (Mendemondák² 93-94). Úgy látszik, ő is hajlandó a Pallas Lexikon Herkó páter c. cikkének (IX, 106) írójával, S. Szabó Józseffel azt tartani, hogy a *Hirkó~Herkó* páter nevű történeti személyt külön kell választanunk a szólásoknak egyelőre ismeretlen eredetű Herkó páterétől [így van a Révai Lexikonban is IX, 789]. Tóth B. nem bízik ugyan a *Herr Gott Vater*-ből való származtatás helyességében, de azért mégis az etimológusok dolgának véli a szólásbeli Herkó páter eredetének földerítését és nem a történetírókének, mert szerinte a herkópáteres szólásainkba sehogy sem illik bele a kegyetlen protestánsüldöző barát alakja. (A tudós Herkó prédikátort vagy nem ismerte, vagy ha ismerte is, a reá vonatkozó közleményt nem tartotta számbavehetőnek a kérdés eldöntésében). A páter nevének *-kó* végzetében valami tót népetimológiát sejt. Az ő nézete az, hogy szólásaink Herkó pátere nem történeti személy, hanem inkább valamely homályos, meghatározhatatlan fogalom, valami olyan tekintélyféle, akire mint tudósra vagy tudákosra szoktak hivatkozni.

Azonban a herkópáteres szólásokból állítólag kiviláglo tudós vagy tudákos tekintéllyel egy kis baj van: u. i. nem áll eléggé szilárd alapon. Én t. i. azt hiszem, hogy ebben a szólásban: *tudja a Herkó páter*, aligha van több hivatkozás akár tudósra, akár tudákosra, mint a hozzá hasonló használatú egyéb szólásokban. Mert ha pl. erdélyiesen azt mondjuk: *tudja a nagygyavalya*, vagy alföldi módra: *tudja*

* Ha csakugyan ennek a tudós tanító Herkónak a neve őrződött volna meg a Herkó páter emlegető szólásokban, akkor ezek épen olyan művelődéstörténeti vonatkozásúak volnának, mint pl. a következők: *Ez a dolog Hübnerre* (azaz magyarázata). *Hosszú Hübnerre van annak* (Jókai: Hányan vagyunk még?). *Így van ez Maróthi szerint*. Az első kettő tudvalevőleg Hübner Jánosnak (1668-1731), a valamikor nálunk is népszerű német tankönyvírónak, a harmadik pedig Maróthi Györgynek (1714-1744), a kitűnő magyar pedagógusnak a nevét műveiknél is marandóbban tartja fenn az utókor számára (Tóth B.: Szájru szájra).

a fészkes fene, avagy dunántúliasan: *tudja a hajdörménkü*, akkor ugyebár a nagynyavalyát (nyavalyatörés, szívfogás, epilepszia), a fészkes fenét meg a hajdörménküt korántsem mint mindentudó szaktekintélyeket szoktuk emlegetni. Véleményem szerint ép oly kevésbé tulajdoníthatunk efféle szerepet szólásainkban a Herkó páternek is. S ha ez igaz, akkor a XVI. századbeli tudós Herkó Miklós páternek vagy inkább prédikátornak semmi köze sincsen fenti szólásainkhoz.

De nem lehet köze másért sem. Ez a tudós tanító olyanira ismeretlen alakja művelődéstörténetünknek, hogy a besztercebányai levéltár egyetlen, pontosabban meg sem határozott adatán kívül úgyszólván semmit sem tudunk működéséről. Hogyan került volna bele ennek a majdnem teljesen ismeretlen embernek a neve országos keletű szólásainkba? Meg aztán ha valóban az ő nevéhez fűződne a herkópáteres szólásaink, akkor már legalább a XVII. század közepe tájáról ki lehetne mutatni őket. De ott nincs nyomuk. Máskülönben sincsen semmi okunk arra, hogy ezeket a szólásokat régieknek tartsuk a XVII. század végénél (másként Nyr. XXXI, 64). Szirmay Antal ugyan a *Hungaria in parabolis*-ban «*antiquissimum vocabulum*»-nak nevezi a *Herkó páter* kifejezést, de alkalmasint csak azért, hogy nagyobb hitele legyen annak a föltevésének, mely szerint a *Herkó* szóban Herkules pogány isten neve lappang és így szólásaink Herkó pátéré a régi magyarok állítólagos Herkules-kultuszának volna a maradványa. Ennek a naív hiedelemnek természetesen semmi alapja sincs. Szirmay különben tiszteletreméltó hazafias felbuzdulásának szokása az ilyesféle régieskedés, pl. az *abajgat* igéket is a harmadik magyar király nevéből eredetnek véli, mert Aba Sámuel tudvalévőleg ugyancsak *megabajgatta* elődjét, Pétert; a *csábít* igét pedig Attila fiának, Csabának a nevéből származtatja, mondván: «Cum Csaba seduxerit Hungaros in Asiam, Csábitani seducere hodiendum hungaris significat.»

De hogy megtalálhassuk a helyes megfejtés nyitját, vizsgáljuk meg, vajjon pusztán csak a fentebb említett szólásokban fordul-e elő a Herkó páter neve Szó sincs róla! Mert nemcsak azt és nem is a legtöbbször, hanem talán éppen a legritkábban mondogatjuk azt, hogy *tudja a Herkó páter*, *a Herkó páter sem tud eligazodni rajta*, ezen nem segít a *Herkó páter sem*, ellenben elég sűrűn előfordulnak mind a művelt emberek élő beszédében, mind az irodalom nyelvében ezek a herkópáteres szokásmondások: *Nem hiszem én még a Herkó páternek sem*, *nekem még a Herkó páter is hiába mondja*, *ha maga a Herkó páter mondaná*, *se hinném* (Szirmay), *ezt v. azt még a Herkó páternek se tenném meg*, *megmondom magyarán*

még a Herkó páter előtt is (Harsányi-Gulyás: Csokonai össz. műv. III, 358), *kiszorítom belőled a lelket úgy, hogy a herkópáter sem tesz rólad többet* (Jókai: Hétköznapiok II, 20), *ide nem adja a herkópáternek sem* (Jókai: Eppur si muove. Nemzeti kiad. XLIV, 3), *nem törődöm még a Herkó páterrel sem, még a Herkó páterrel se ijedek meg* stb. Vegyük csak jobban szemügyre ezeket a ma már jórészt egészen tréfás, vagy legalább is többé-kevésbé tréfás árnyalatú, de régebben alkalmasint sokkal komolyabb jelentésű szólásokat, hátha éppen ezeknek a szálán bogozhatjuk ki könnyebben herkópáteres szokásmondásainknak látszatra eléggé bonyolult csomóját.

Az első tekintetre mindenki észreveheti, hogy ezekből a szólásokból már nem holmi jámbor, tudós szaktekintélyül, híres-nevezetes tanítóul domborodik eléink Herkó páter alakja, hanem olyan hatalmas, vagy csak hatalmaskodó, erőszakos egyénül, akitől félni, rettegni lehet, parancsának engedelmeskedni, szavát követni kell, és akivel szemben az övétől eltérő vélemény nyilvánításához nem csekély bátorság szükséges. És vajjon nem ilyennek ismer-e egy Herkót, illetőleg Hirkót, valószínűleg Hirkó János jászai plébánost, az ellenreformáció történelme? Igenis, szakasztott ilyennek! Lássuk róla és hatalmaskodó szerepléséről egy egészen hiteles tanunak minden részletre nézve teljesen megbízható vallomását: azét a Szőnyi Nagy Istvánét, akinek a fanatikus protestánsüldöző Hirkó páterről (a szólások Herkója ennek a névnek csak alakváltozata) személyes tapasztalatot alapuló följegyzéseit Tóth Béla is említi ugyan (vö. i. m. 94), de nem sok ügyet vet rájuk, mert az általa ismert vagy fontolóra vett szólásokba se-hogy sem illik bele ennek a Herkó páternek az alakja (Ez a nézete különben Tolnainak is, vö. Nyr. XXXI, 65). Amde azokba, amelyeket fentebb én idéztem — amint mindjárt látni fogjuk — annál inkább beillik. Halljuk hát a perdöntő tanuvallomást!

Szőnyi Nagy István Martyrok Coronaja (Kolozsvár, 1675.) c. munkájának függelékében elmondja a tornai eklézsiából való szomorú kiüldöztetésének és számkivetésének 1671. bőjtmás havában végbement históriáját. E szerint a mondott év március 11-én Keglevich Miklósnak, Torna vm. főispánjának hívására kassai német katonák jelentek meg Tornán, hogy elfoglalják a ref. templómot, az iskolát, meg a parókiát, és a prédikátort eltávolítsák a községből. Három pap is jött velük, közülük egy fegyveresen. «Edgyik volt — hogy Szőnyi Nagy István saját szavait idézzem — Keglevith Uram udvari Papja, Hamar Ferenc, Másik volt egy vérrel híres Hirco nevű Pap. Az harmadikat nem ismertem.»

Ennél a pontnál egy kissé hosszasan kell időznünk, mert véleményem szerint herkópáteres szólásainknak valamennyi fonala, meg a Herkó páttert emlegető hagyománynak is szinte valamennyi szála ebben fut össze.

Hogy papok jöttek a katonákkal, az egészen természetes, mert az efféle visszafoglalásoknál papok működtek közre egyházi biztosokul. Azonban egyikük — Hirco páter — fegyveresen jelenik meg és a katonák vezetőjeként szerepel. Ezen sincs semmi csodálkozni való, mert tudjuk, hogy abban a harcias, politikai és vallási szenvedélyektől izzó korban ez éppen nem volt szokatlan dolog. Így vezérkedett. Hircoval egyidőben pl. a tályai pap is, a hírhedt Józsa páter (Józsa István, gúnynevén Kapor Józsa), Teleki Mihály szerint «igen tökéletlen ember, lator is, pap is, katona is» (Teleki M. lev. VII, 175, 1676), aki a «pápa generálisá»-nak nevezte magát (jussa természetesen nem volt hozzá) és labanc csapatával részt vett Debrecen kifosztásában (1675.), később mint Thököly híve kurucok élén Selmechányában (1679.). Józsa vezér járása-keleése Jókai szerint még a nevezetes csittvári krónikába is belejutott (Eppur si muove. Nemz. kiad. XLIII, 15). Midőn 1676-ban követségben vagy talán inkább kémségben járt Apafinál, pap léteire sastollas süveget tett fel, veres törökcizmát húzott a lábára, nyakába párduebört vetett, vitéz módjára viselte oldalán aranyos kardját, és így felkészülve nagy pompával lóháton, három vezetőklóval és huszonegy kísérvél vonult be Fogarasba (ErdOrszGyül Eml. XVI, 27-28).

Nem lehetetlen, hogy ha talán nem is éppen ilyen cívrán, de azért szintén vitézi ruhában, fegyveresen járt-kelt egy-egy labanc csapattal Szőnyi Nagy István pap-katona Hirco páttere is és így bizonyára azonos azzal a Pater Hyrkoval, akit Buchholtz György uram, midőn egy alkalommal az országúton német katonák élén látta, labancok hadnagyának vélt (l. fentebb). Katonáinak pusztításairól Tóth Béla is közöl egy adatot (i. m. 94). Úgy látszik, hogy 1676-ban Apafi egyik csapatának a kezébe került, mert alkalmasint róla van szó abban a Teleki Mihályhoz intézett utasításban, melyben a fejedelem meghagyja, hogy: «Az mely Hirkó pater Balkóék kezénél vagyon, azt ő kglme menten bocsássa el» (ErdOrszGyülEml. XVI, 297). Az abaújmegyei hagyomány szerint része volt Torna és Szepsi visszatérítésében. Valószínűleg a Mátra vidékén is ő apostolkodott. Megfordulhatott efféle minőségben a szepesmegyei Csütörtökhelyen is, innen került aztán ennek a községnek német nevével kapcsolatban a szepességi szászokszólásaiba. Természetes, hogy ennek a kiterjedt tevékenységű, harcias páternek az alakja az idő folyamán mind-

jobban elmosódott az emberek emlékezetében, ennél fogva a hozzáfűződő képzetek is több-kevesebb változáson mentek át. Azért lett a világi papból barát, sőt kolduló barát (ezt a változást talán elősegítette a nevéhez tapadt *páter* szó is, mellyel később többnyire a szerzeteseket szokták illetni), és azért mondja egy hagyomány szendrői barátnak, Tompa verse meg baloginak. Tóth Béla nézete szerint a költő egyszerűen csak a nevet használta, mert ezt a barátot semmi sem fűzi a szólások alaktalan alakjához. A történelmi Herkó páteréhez azonban mégis csak odafűzi egy vékony szál, az t. i., hogy Tompa balogi barátja is katonákkal járt és labancokkal tartott.

Talán itt egyúttal leszámolhatunk a Herkó páter személyére vonatkozó egyéb feltevésekkel is. Réthci Prikel M. szerint egy híres jezsuita páter volt ennek a névnek a viselője (Nyr. XXV, 371). De Herkó~Hirkó nevű jezsuitáról nem emlékezik meg sem a rendi hagyomány, sem a rend története. Ferencrendi szerzetes sem volt, mert Karácsonyi Jánosnak e nagymúltú rend hazai történetéről írt munkája még a nevet sem említi. Jászói premontrai szerzetes meg már azért sem lehetett, mert a XVI. század közepétől kezdve egészen a XVII. század végéig Jászáron nincsenek fehér barátok; ebben az időben a jászói préposti címet világi papok viselték (Lányi K.: Magyarország egyháztört. I, 291). Szóval a legnagyobb valószínűség a mellett tanuskodik, hogy ez a nevezetes egyházi férfiú világi pap volt, még pedig alkalmasint az a Hirkó János jászai plébános, akiről fentebb már röviden megemlékeztünk.

De most már igazán ideje, hogy visszatérjünk a tornai expedícióhoz, melynek a «vérrel híres» Hirco páter volt a vezetője. Részt vett benne Keglevich udvari papja is, Hamar Ferenc. Ez személyes jó ismerőse volt a tornai prédikátornak s azért emberséges szóval igyekezett rábírni őt a főispán parancsának haladéktalan teljesítésére. Azonban Szőnyi Nagy István hallani sem akart róla, hanem azt felelte, hogy előljárói adták kezébe a kulcsot, «csac azoknac tartozom adni, kegyelmeteknek nem adom.» Ekkor lépett elő a harcias Hirco páter, akinek «*mint egy Mászárosnak [így!] egy fejsze vála kezében*, azonkívül is — mondja tovább az író — dárdát s' muskatérokat tartottak környül oldalomban.» Ez a páter már barátságatlanabb húrokat pengetett. «*Két kézre fogván azért fejszjét, Hirco Páter monda: Meg kell uram bizony annak lenni: Mert ezec a' vitézek ő Felsége vitézi, ő Felsége akarattából jöttek ide.*» De a szorongatott Szőnyi Nagy tiszteletes uram vonakodott engedelmeskedni. Hirco páternek sem tette meg, amit kívánt, hanem előtte is meg-

mondta magyarán a véleményét: «El-hiszem, hogy a' vitézek ő Felsége vitézi, de ki akarattyából jöttte ide, nem tudom, sőt hogy az ő Felsége parancsolattyából hatalmaskodgyanac szabad Parochiámban, én nem hiszem: Mert ő Felsége hittel köteles a' mi Religionknac, mind meg-tartására s' mind meg-oltalmazására, azért ha ő Felsége látná háborgattatásomat, maga ő Felsége lenne jó óltalma.» Erre a kis szónoklatra aztán még nyomatékosabban lépett föl a nyelvvel meg nem győzhető elszánt ellenfél: «*Meg-perdítvén fejszóját a' fejem felett Hirco páter monda:* Halga Uram! mert Isten engemet úgy segéllyen, el költél arról, ne praedikálly sokat.» Azonban ennek az ijesztésnek sem lett meg az óhajtott foganatja, mert a tornai prédikátor szilárdan állott a talpán, nem ijedt meg ő még a Hirco pátertől sem. «Midőn látták, hogy szóval semmit sem vehetnek rajtam. *Monda Hirco Páter a' fejszével:* Adgyad uram ha adod: mert majd Isten engem úgy segéllyen roszúl jársz.» Végtére is mit tehetett a jámbor? Nem engedett ugyan a Hirco páter veszedelmes fenyegetéseinek, de kénytelen volt engedelmeskedni a katonák fegyverének. Elvették tőle a templom kulcsát, aztán kikergették a házból és végül még a községből is távoznia kellett.

Ebben a tornai jelenetben, meg a többi hozzá hasonlóban is, melyek Hirkó páter hathatós közreműködésével játszódtak le a Felvidéken, minden lehetősége megvolt a fentebb idézett szólásmódok keletkezésének. De én mégis inkább azt hiszem, hogy irodalmi forrásból fakadtak, mégpedig éppen az imént ismertetett érdekfeszítő elbeszélés kútfejéből. A drámai elevenséggel megírt tornai jelenet még ma is hatásos olvasmány; képzelhető, hogy mennyivel hatásosabb volt a maga idejében. Bizonyos, hogy protestáns körökben nagy érdeklődéssel forgatták Szőnyi Nagy István munkáját, legfőként természetesen a közvetlen átélés melegét sugárzó függeléke miatt. Igen valószínű, hogy a protestáns hívek állandó érdeklődése jelentette meg második kiadásban is (Norinberga, 1727). Az üldözött protestantizmus magasztalása, valamint az a bátor szókimondás, mely igaza érzetében a hatalmasokkal is szembe száll, adhatja okát annak, hogy a helytartótanács 1756-ban a tiltott könyvek közé sorozta a *Martýrok Coronáját* (Szinnyei: *Magy. Írók*). Ez a rendelkezés alkalmasint még jobban előmozdította a munka már úgyis nagyfokú népszerűségét, mely nélkül herköpáteres szokásmondásaink bizonyára sohasem születtek volna meg.

Szólásaink Herkö páttere tehát valóban élő alak volt, mert kétségtelenül azonos a Szőnyi Nagy István imént bemutatott Hirco páterével. Ennélfogva herköpáteres

szólásainkban politikai történetünk egy darabja rögződött meg, mert épúgy megvan a történelmi alapjuk, mint a *meghalt Mátyás kiráy, oda az igazság, több is veszett Mohácsnál v. Buda alatt, megnyerte az egri nevet, vigye el a tatár, majd lesz akkor kurucvilág, beáll lengyelnek, nem enged a negyvennyolcból* stb. szólásoknak. Véleményem szerint eleinte valószínűleg csak azok a szólások voltak meg a *Herkó* > *Herkó* páterről, melyek az ő ijesztő, fenyegető vagy hatalmaskodó magatartására utaltak vissza. Ezek elsősorban a protestáns magyarság, kivált a protestáns papság között terjedtek el. Már csak azért is a protestáns magyarok, főképpen protestáns papok lehettek leggyakoribb használói és legszorgosabb terjesztői, mert csak ők vehették igazán érdemszámba azt, ha valaki még a *Herkó* páternek sem engedelmeskedett, még a *Herkó* pátertől sem ijedt meg, vagy hogy véleményét még a *Herkó* páter előtt is magyarán megmondotta stb. Csak később, mikor *Herkó* páter neve egyre szélesebb körben vált szokásmondásszerűvé, s midőn aztán az eredeti szólások történeti háttere lassanként feledésbe merült és az erőszakos páter személyéhez tapadó képzetek jórészt elhomályosodtak, akkor kezdett a hajdani «vérrel híres» jászói plébános neve helyet kapni olyan szólásokban is, melyekben máskülönben az *Isten* v. az *ördög* neve szerepelt. Úgyhogy ma már — protestánsok és katolikusok, egyháziak és világiak — nemcsak azt mondjuk, hogy *tudja az Isten, tudja az ördög*, hanem néha — legtöbbször tréfás színezettel — azt is: *tudja a Herkó páter*; ezen az *Isten* sem segít helyett ezen a *Herkó páter* sem segít, vagy egy-egy káromkodás helyett némi euphemisszal: *azt a herkópáterét neki!*, *aki herkópáttere van az öregapádnak!* stb. A hangzásbeli meglepő hasonlóságon kívül talán még ez az alkalmazásbeli hasonlóság is közrejátszott abban, hogy némely kutató fölvehesse a fejtegetéseim során remélhetőleg végkép megdőlt *Herr Gott Vater* > *Herkó páter* etimológiát.

Feltűnő, hogy Tompa a balogi barátinak vélt *Herkó* pátert csintalan és barátságszerető embernek mondja. Ennek alkalmasint az az oka, hogy ő csak tréfás árnyalatú szólásokból ismerte a *Herkó* páter nevet. S hogy egy-egy szólás, mely keletkezésének korában nagyon is komoly tartalmú volt, idő folytán tréfás vonatkozású lett, arra nemcsak herkópáteres szólásaink szolgálhatnak például szokásmondásaink változatos és tanulságos történetében. Pl. ma már a gyerek is mosolyog rajta, ha azt ígérjük neki, hogy *hátrakötjük a sarkát*. Pedig ez a szólás eredetileg igen komoly fenyegetést tartalmazott, mert a sarkaknak az a hátrakötése, melynek az emléke megőrződött benne, egyik szerfölött fájdalmas változata volt a felcsigázásnak, vagyis

a csigának nevezett kínzóeszközön való vallatásnak (l. alább részletesebben és vö. még a *kesztyűben dudál* szólást is). De idő múltán, ennek a kínzásmódnak teljes feledésbe merültével hangot váltott a szólás: komolyból tréfássá lett. Ez történt a herkópáteres szokásmondásokkal is, melyeknek hangulati értéke szintén egészen megváltozott. Mivel ugyanis már régen elfelejtettük a néhai való Herkó páter viselt dolgait, az őt emlegető szólások komoly vonatkozása megenyhült, sőt jórészt tréfásra vált, mert hiszen a mai ember már csak a legtrikább esetben érti igazán, hogy valamikor miért is kellett némelyeknek rettegniök épen egy Herkó páternek nevezett jámbor szerzetestől.

II.

Ráteríti a vizes lepedőt.

Midőn valakire ráolvasták mulasztását, gyarlóságait, bűneit, vagy ha valakinek jól odamondogattak, akkor azt szokták mondani az illetőről, hogy *ráterítették a vizes lepedőt*. Ez a szokásmondás annyira benne van a mindennapi beszédben, a szépirodalom és az újságok nyelvében, hogy irodalmi vagy művelt köznyelvi példáját idézni nem is tartom szükségesnek. Ismeri a népnyelv is, pl.: *Ráterítette a vizes lepedőt*: megmondta az igazat (Jankovác, Nyr. X, 472), *ráterítették a vizes lepedőt*: erősen elvádolták s ezáltal veszélybe sodorták (Nagybánya, uo. 568), *ráteríti a vizes lepedőt*: rávall, valakinek a bűneit elárulja (Kiskunhalas, id. Nyr. XLIV, 98), *Ráborították má' ű rá is a vizes lepedőt*: rájöttek a turpisságára, kiösmerték (Nagykőrös, NyF. LVII, 31), *maga fejére húzta a vizes lepedőt*: bajba keverte magát (Szatmár, id. uo.), nem sokat kíméleteskedik, hanem *ráhúzza az emberre a vizes lepedőt* (Füzesabony, Nyr. XLIV, 142), *ráhúzza a vizes lepedőt*: jól odamond neki, korholja (Makó, Nyr. XLIV, 314), *magára húzta a vízess lepedőt*: bajt szerzett magának, elárulta magát (Zilah vidéke, Nyr. XXVIII, 377) stb. Ballagi Telj. Szót. szerint *ráteríteni valakire a vizes lepedőt*: saját szavaival verni meg (II, 181).

De nemcsak a vizes lepedőt szokták ráteríteni az emberre, hanem a *vizes pokrócot* is. Ballagi szerint *ráborítani valakire a vizes pokrócot* a) beszéd közben lefőzni, b) vitakozással legyőzni. Megvan Margalits közmondás-gyűjteményében is: *Ráterítették a vizes pokrócot*. Kosuth is használja Wesselényihez írott egyik levelében: a szegény házára ugyancsak *rá van terítve a vizes pokrócz*

(TörtTár 1902, 344). Én magam gyermekkoromban mindig vizes pokrócot hallottam emlegetni vizes lepedő helyett.

A MTsz. egy följegyzése szerint Keszthelyen a helyett, hogy *leszidta*, azt is mondják: *ráterítette a vizes viklert*, [azaz a *vikler* nevű női felsőruhát]. Azt hiszem, hogy ez a szólásforma kontamináció eredménye és valószínűleg ebből a kettőből vegyült össze: *ráterítették a vizes lepedőt v. a vizes pokrócot* ~~*ráadták a viklert*~~. Ez az utóbbi szólás ugyancsak a MTsz. szerint meg is van Nógrád m.-ben és azt jelenti, hogy 'beadtak neki, megadták neki.'

A nép nyelve a vizes lepedőn és a vizes pokrócon kívül néha még a vizes inget is emlegeti az előbbiekkal jelentésre teljesen egyező használatban, pl. *Ráadták a vizes inget*: szemére térítették, elvádolták, hogy milyen (Hódmezővásárhely, id. Nyr. XLIV, 98), *hánynom a vizes inget a nyakába*: leszidom (Szalonta, Nyr. XIII, 429 és XX, 428). Takáts S. a Szegény magyarok c. munkájában régi nyelvünkbeli előfordulását említi (472. l.), én meg a Teleki Mihály levelezésében találtam rá néhány példát: «Kegyelmed írását szíbeli búsulással vettem, melyből Kegyelmednek utólszöri írásomból származott nehézségét látom. Írja Kegyelmed, én valóban *Kegyelmedre adtam volna az vizes inget* (IV, 378, 1668). *Kérlek édes Komám uram, add fel az vizes inget arra az Kapi Györgyre...* Eleitül fogva mennyit szolgáltam, s most is mennyit szolgálók neki s mely rútul bánik velem (V, 57. 1670). Akkor osztág bezzeg nekem is *feladák* Gilániné asszonyommal *az vizes inget*» (V, 425, 1670). Valószínű, hogy idetartozik Gelei Katonának ez a mondata is: *Vastagon* [azaz kiméletlenül, gorombán] *feladá az inget neki*, mert Ballagi id. m. I, 616 szerint állítólag azt jelenti, hogy *ráterítette a vizes lepedőt*.

Kétségtelen, hogy e szóláscsoport tagjai közül ezt a vizesinges változatot tudjuk a legrégebbiről kimutatni. Az is bizonyos, hogy valamennyi változatnak ez az alapjelentése: valaki olyan helyzetbe jutott, amelyben fölöttébb kellemetlenül érzi magát. Mármost az a kérdés, hogy micsoda szemlélet volt e szólások keletkezésének az alapja.

A Nyr. XLIV, 98 Kertész Manó igyekezett ennek a szóláscsoportnak az eredetére világosságot deríteni. Szerinte szoros kapcsolat van a *rád terítem a vizes lepedőt* és a *nem viszed el szárazon* szólások között; s mivel az utóbbi nyilvánvalóan fenyegetést tartalmaz, mert azt akarja kifejezni, hogy 'nem viszed el büntetés nélkül', azért Kertész azt hiszi, hogy valami előtte ismeretlen büntetésfajtában rejlik a magyarázata mind a két szólásunknak (így Szókásmondások 238 is). Azonban elég valószínűnek tetsző föltevését semmivel sem tudja bizonyítani.

De akadt, aki bizonyítson helyette. A Nyr. XLVII, 81 Kalmár Elek szintén büntetésfajtát lát abban, ha valakire ráterítették a vizes lepedőt. Nézete szerint a gyengébbek a velük durván bánó erősebbet, pl. az inasok a goromba legényt, akként büntették meg, hogy szokott útjában rálestek, vizes lepedőt terítették rá, úgyhogy kezét nem használhatta, s így aztán könnyű szerrel és kedvükre elverhették. Ha nem volt kéznél vizes lepedő — véli Kalmár — akkor a vizes ing is megtette. A katonák meg pokróccal [vizes pokróccal?] borítják le társukat, hogy eldöngethesék. Mindez már az első hallásra is annyira elfogadhatatlan, hogy nem is kell sokat vesződnünk megcáfolásával. Egészen bizonyos u. i., hogy az efféle elagyabugyalást sohasem végezték vizes lepedővel, vizes pokróccal vagy egyéb vizes szövetfélével; vizes inggel pedig még kevésbbé. Erre nézve egy külföldi tanura is hivatkozhatom. Nemrégiben olvastam u. i. E. M. Remarque *In Westen nichts Neues* c. könyvének magyar fordításában egy ilyen jelenetről, melyben szintén katonák állják meg bosszújukat egy kegyetlenkedő altisztjükön. Meglesik, ágyterítőt [így!] borítanak rá és a védekezni képtelen embert pogányul eldöngetik. A szóban forgó ágyterítő természetesen száraz; vízzel, kivált vizes lepedővel, nem is lehetne a támadást végrehajtani. Kalmár különben is az e fajta vizeslepedőzés hajdani meglétét illetőleg csak hallomásra hivatkozik, adatlan nem bizonyít, s így amit mond róla, az inkább képzelődés, semmint tudományos igazság. Ennélfogva igen helyesen cselekszik Trencsény Károly, midőn Kalmárnak ezt a magyarázatát nem fogadja el; de már korántsem jár el olyan helyesen akkor, midőn ő maga egy még kevésbbé valószínűvel hozakodik elő.

Trencsény u. i. egy somogyi népszokásban keresi a vizes lepedő ráterítését meg a vizes ing ráadását emlegető szólásaink eredetének magyarázatát. Szerinte Somogyban az a szokás, hogy ha a gyerek nem vigyázott magára és e miatt egy kis baleset történt az ingével vagy az ágyalepedőjével, akkor a nedves ágy- v. fehérneműt ráterítik a gyerekre, kezébe főzőkanalat adnak és átküldik a szomszédba egy kanál sóért. A szomszédasszony tudja már, hogy mit kell tennie: elveszi tőle a fakanalat és néhányat ráhúz vele büntetésül (vö. Nyr. XLVII, 179). Nézetem szerint ez nem magyarázat, hanem inkább csak találgatás. Még annyira sem hihető, mint az előbbi. Egy egészen szűk körben élő, tehát mondhatni, hogy alig ismert és ki tudja, mióta járatos népszokásból bajosan fejlődhetett több változatában is országos keletű szólas, melynek használatára már a régiségből is van példánk. Ezenfelül van Trencsény magyarázatá-

nak még egy másik bökkenője is. Az általa említett népszokást mint a baranyamegyei népélet egyik érdekes sajátosságát hozza fel Hölbing Miksa is Baranya vármegyének orvosi helyirata (Pest, 1845.) c. munkájában és azt mondja róla, hogy a sóért küldést, illetőleg a nyomában járó ütlegetést Baranya népe hasznos orvosságnak tartja az incontinentia urinae ellen. Ámde Hölbing közlésében nyoma sincs annak, hogy a fakanállal sóért küldött gyermekekre ráadnák a vizes inget, vagy ráterítenék a vizes lepedőt. De ha a somogyi népszokás csakugyan ismeri ezt a mozzanatot, akkor is annyira helyi érdekű változata lehet a baranyainak, hogy aligha szolgálhatott országos elterjedésű szólás alapjául. Különben mind a Kalmár, mind a Trencsény magyarázó kísérletének értékére nézve eléggé jellemző az a körülmény, hogy Kertész még csak meg sem említi őket szokásmondásainkkal foglalkozó derék munkájában, hanem az illető helyen a saját, fentebb érintett föltevését ismétli meg.

Vessük rájuk mi is a feledés fátyolát és keressünk helyettük helytállóbb magyarázatot.

Tegyük fel, hogy ez a szólás: *ráteríti a vizes lepedőt* — egészen új keletű, a régiségben semmi nyoma sincs és csak mintegy 50-60 év óta használatos. Vajjon ebben az esetben miből lehetne származtatnunk? Azt hiszem, nem tévedek, ha azt állítom, hogy az említett esetben valamenynyien a hideg vízzel való orvoslásnak arra az általánosan ismert fajtájára gondolnánk, amely bizonyos betegségeket hidegvizes begöngyöléssel igyekszik gyógyítani, midőn tudvalevőleg a betegnek a csupasz testére valóban ráborítják a vizes lepedőt. És csakugyan jó okunk van rá, hogy a fenti, részben már a régi nyelvünkéből is kimutatható szó-láscsoport keletkezésének éppen az efféle gyógyító eljárásban keressük a tárgyi alapját.

Az orvostudomány története azt tanítja, hogy a hideg víz sok betegségnek igen régi orvossága, és hogy kivált a lázas betegeknek hideg vízzel való gyógyítása nem új dolog. A hidegvizes borogatások, a test egyes tagjainak vagy az egész testnek hidegvizes begöngyölése már az újabb hidegvízkúra apostolának, a sziléziai Priessnitz Vincének sikerei előtt jóval ismeretesebbek voltak, noha használatuk csak Priessnitz, majd Kneip meglepő eredményei után válik igazán általánossá. Régente úgy látszik, az volt a szokás, hogy a lázas betegeket hideg vízbe helyezték, vagy pedig hidegvizes inget adtak rájuk. Erről a gyógyításmódról emlékezik meg Apor Péter korának nevezetesebb történeteiről szóló verses krónikájában, melyben az 1734. esztendő eseményeiről a többi között ezt mondja:

Kőhalmi Halmágyon forró betegség volt,
 Jeges vízben beteg az mikoron nem volt,
 Avagy igen hideg vizes ingben nem volt,
 Semmit nem nyughatott, olyan volt mint az holt.

(Monfrók XXXVI, 306)

Bizonyos azonban, hogy nemcsak a vizes inget, hanem a vizes lepedőt és a vizes pokrócot is használták a láz vagy a fájdalom csillapítására. Az összevert ember gyötrődését szintén vizes lepedővel enyhítették.* Erre jó példát találhatni Vas Gereben egyik munkájában, ahol a verekedni készülő legények emlegetik a megvert ember borogatására való vizes lepedőt; pl. «... azért izeni is, hogy a hídvégi felcsert, meg a vizes lepedőt elvigyék az ozorai búcsúra, — arról aztán ne búsuljanak, hogy hiába vigyék, mert majd mindenikbe raknak egy [megvert] embert a fürgediek (Magy. Reg. XXVIII, 34). Hozzám ne értesd többször a könyököd, mert aztán előkérheted a vizes lepedőket [t. i. úgy elverlek, hogy szükséged lesz rájuk] (uo. 39). Tedd be az ajtót, hogy ki ne mehessenek, majd kiadogatom őket az ablakon, van-e ott kinn vizes lepedő?» [melybe az összevert embereket belerakják] (uo. 42). Láthatjuk, hogy ezekben a példákban a vizes lepedő emlegetése azt jelenti, hogy valakit veréssel fenyegetnek; nyilvánvaló tehát, hogy akinek ilyen körülmények között ígérnek vizes lepedőt, azt más szóval azzal is fenyegethetik, hogy *nem viszi el szárazon*. Hogy ez a két szólás mennyire azonos jelentésű és mennyire egy szemléletből fakadt, azt kitűnően bizonyítja a következő példa, amelyben szintén verekedésről esik szó: — Szóval elláttátok a baját? — ujjongott Bé-lus: — *Nem vitte el szárazon?* — Nem — mondta Vili zordul — *mi ráhúztuk a vizes lepedőt* (Kosztolányi D.: Arany-sárkány 267).

Közbevetve megjegyzem, hogy az eldöngetett embernek lepedőbe helyezéséről van szó ebben a szintén ismert szólásban is: Úgy megverték, hogy *lepedőben vitték haza*. Itt azonban nem kell föltétlenül a vizes lepedőre gondolnunk, mert ebben a szólásban a lepedő valószínűleg nem mint gyógyító eszköz szerepel, hanem mint betegszállító alkalmatosság, éppen mint a következő gyermekversben: «*Betették egy lepedőbe, | Úgy vitték a temetőbe.*» A magával tehetetlen embert pokrócban is (de természetesen szintén nem vizes pokrócban) szokták szállítani. Így vitték ki pl.

* Jókai egyik regényében, a gondos feleség *vizes itatóspapírossal borogatta* megvert férje hátán a csata sebhelyeit (Eppur si muove. Nemz. kiad. XLIV, 199).

az ónodi országgyűlésen súlyosan megsebesített Okolicsányit is a vesztőhelyre. Bártfa város követei jelentik róla: «...az granatérosok késérték ki feljebbemlített Okolicsányi Kristófot, ki is megsebesítettett vala az minapi casuskor, és mivel nem bírt magával: *ednéhány parasztember pokróczban vitte*» (MonIrók XXVII, 150).

Ilyen népi betegszállító eszközül szolgál néha a ponyva is, de ezt, akár a pokrócot, vizes állapotában a beteg ember begöngyölésére is használhatták.* Erre lehet következtetnünk Jókai egyik regényének ebből a helyéből: «Bálvándy ez alatt felült a páholy mellvédjére, onnan gyönyörködött Berti veszedelmében. Berti vette azt észre s menten barátja *nyakába keríté a vizes ponyvát*» [azaz ráterelte a veszedelmet] (Eppur si muove. Nemz.kiad. XLIII, 295).

A vizes ing, vizes lepedő, vizes pokróc, vizes ponyva enyhíti ugyan a lázt meg a fájdalmat, tehát végső eredményében igen jótékony hatású, de midőn ráterítik a betegre, — mindnyájan magunkról tudjuk — bizony elég kellemetlen neki. Ezt a nagyon gyakran tapasztalt testi állapotot vitték át azután a vele érzethangulatban többé-kevésbbé megegyező lelki állapotok megjelölésére. A *ráteríti v. ráhúzza a vizes lepedőt, vizes pokrócot, nyakába keríti a vizes ponyvát, ráadja a vizes inget* tehát eredetileg, mint sok más szólásunk is, csak érzéki folyamatra vonatkozott, később azonban lelki jelentésű kifejezéssé vált. Vagyis nemcsak akkor használták, mikor valakit a fentebb említett testi szenvedések érték, hanem akkor is, ha lelkileg szenvedett, ha kellemetlen helyzetbe került. Eredetét tekintve pedig korántsem volt büntetésfajta, — noha legtöbbször felér vele — tehát nem tartozik régi igazságszolgáltatásunk nyelvi emlékei közé, hanem — talán sikerült bebizonyítanom — az egész szóláscsoport a régi orvoslás egyik nyelvi maradványa.

Erdélyi ismer ilyen szólást is: *Alája terítették a vizes pokrócot vagy a vizes lepedőt*: észére hozták, átláttatták vele, hogy gazsága kitudódott (Magy.Közm. 331. l.). Szerinte ez a szólás abból ered, hogy a vizes pokrócot vagy a vizes lepedőt az alvajárók ágya elé szokták teríteni, hogy midőn a beteg elindul veszedelmes útjára, a nedvességre lépve felébredjen álmából. Valószínűbbnek tartom azonban,

* Faluhelyen tüzi veszedelem esetén az égő házzal szomszédos épületek megvédésére is használják a vizes ponyvát. Ezt a szokást Gárdonyi is említi egyik rajzában: «A falu közepén leégett egy ház. Az emberek nem oltották. Ki is oltana szélben szalmatetőt! A szomszéd házakra kell ilyenkor a víz, meg a *vizes ponyva*» (Csak már a Pesta jönne!). L. még CzF.-ban is: Tűz ellen vizes ponyvával leteríteni a háztetőt (V, 301).

hogy hol az egyiket, hol a másikat inkább olyan betegek alá terítették, amilyenekről fentebb volt szó, vagyis ennek a szólásnak az eredete és alkalmasint a jelentése is azonos az előbbiekével.

Befejezésül megemlítem még, hogy Decsy Sámuel Osmanographiájában (1788-89) ezt a mondatot olvashatjuk: *Kirántja alóla a vizes pokrócot* (II, 135). Ebben alighanem ez a két szólás vegyült össze: *kirántja alóla a gyékényt* × *ráteríti a vizes pokrócot*.

III.

Kiszedik a szeme szőrét.

Ezt a szólást mai irodalmi nyelvünk már nem ismeri, de annál inkább ismerte a régi nyelv, noha a NySz.-ban igen kevés adat igazolja hajdani használatát. Ma már csak a nép nyelvében találkozunk vele némely helyen, mégpedig egymástól meglehetősen eltérő értelmű alkalmazásban. Egyes vidéken ugyanis azt jelenti, hogy 'elbánnak valakivel', a másikon azt, hogy 'rászednek, megcsálnak valakit', a harmadikon meg 'felnyitják a szemét, öntudatra ébresztik' a jelentése. Hogy eredetét és jelentésének máig való fejlődését kellőképpen megérthessük, vissza kell mennünk régi nyelvünk forrásaihoz.

Tinódi Sebestyén Az udvarbírákról és kulcsárokról törlejtett versének egyik szakaszában ezt éneklí:

Kárát néha az úr eszébe veszi,
Hamar csal bírádat csiklébe ejti,
Az mint ő akarja nem úgy vendégli,
Mert szöme szőrében szoktak szagatni.

E sorok értelme elég világos. Az van bennük elmondva, hogy midőn az úr észreveszi udvarbírájának kárt okozó csalafintaságát, akkor érdeme szerint bánik el vele és bizony megszagattatja ő kelmének a szemeszőrét, vagyis a bűnös embert szempilláinak a kitépdesésével kinoztatja meg. Az idézett szakasz utolsó sorához Szilády Áron azt fűzi magyarázatul, hogy a benne olvasható szólásféle ma is divatos ilyformán: *kiszedik a szeme szőrét*, azaz elbánnak vele (RMKT. III, 462). Lehet ugyan, hogy ezt a magyarázott kifejezést már Tinódi idejében is átvitt értelemben használták, vagyis már akkoriban szólás vált belőle és Tinódi versében már csak azt jelentette, hogy elbánnak vele; de viszont az egészen bizonyos, hogy a szem szőrének kiszagatása valamikor szokásos kínzásforma volt. Való-

színü azonban, hogy sohasem tartozott a hivatalosan elismert kínzásfajták közé. Mivel így nem szerepelhetett a törvényszerű kínzó vallatásban, azért nincs is rá jogtörténeti adatunk (vö. Kertész i. m. 229). De a nem hivatalos kínzásban bizonyára épúgy alkalmazhatták a régiek, mint ahogy pl. később a betyárok is használtak sok népiesnek tetsző kínzásmódot, hogy áldozataikat elrejtett értékeik felől kivallassák: körmük alá szálkát, tövist vertek vagy nádszilánkot, szakállukat, bajuszukat tépdesték ki szálanként, pl.: «A kapcabetyár hiába térdelt mellére az öregnek. Visszafelé huzogatva hiába tépték ki a félbajuszát, a nyöszörgő öreg sohasem vallott.» (Móricz Pál írja a Magyararság 1928. aug. 11-i számában).

A szólás eredeti jelentésére utal Illei János Tornyos Péterének (1789.) a következő helye, melyben egy szolgálta azt mondja kegyetlen természetű gazdájáról: «...ha itt talál, *ki-tépi még a szemem szőrit is*» (RMKönyvt. XXXIII, 42). Dugonics ebben a jelentésben említi: *Egygyenként szedeti ki a' szem szőrt* (Példabeszédek II, 39 a *Kegyetlenek* c. fejezetben) és: *Egygyenként szedték ki a' szeme szőrét* (uo. I, 27 a *Más büntetések* alatt).^{*} Sárosy Gyula szintén midőn az Arany Trombitában így zengedez: Akár bocskor szíjnak kaphatná bőrét, | Szálanként szedhetted ki a szeme szőrét (Nemz. Könyvt. XVII, 76). Ennek a hajdani kínzásmódnak emlékét máig őrzik a népnyelv szólásai is. A MTsz. szerint Győr és Esztergom megyében szokták mondogatni fenyegetésül: *Kiszédem a szeméd szőrit, kiszédem a szeméd szálát!* (id. Kertész is).

Ebből fejlődött később az a jelentés, melyre már Szilády is hivatkozott (l. fentebb). A régi kínzó vallatás kifejezőkészségéből eredő és mindmáig több-kevesebb fenyegetést tartalmazó szólásainkat, minők pl. *szíjat hasítok a hátadból, hátrakötöm a sarkadat, vigyázz, mert megnyujtalak* stb., ma már természetesen senki sem érti szószerint. Ezek, ha ugyan még komolyan vesszük őket, legföljebb csak annyit jelentenek, hogy majd 'ellátom a bajodat, megkapod a magadét, elbánok veled'. A címül írt szólásnak ez a jelentése megvolt már a régi nyelvben is, pl.: «...talán szegény Hosszútóti uram casussa miatt is valamente haladékban megyen. A kit igen szánunk, mert nevezetes ember lévén ő, ha meg él is, de meg szedik szeme szőrit bizonyosan (1640. TörtTár 1907, 311). Némely nap érkezék urunknak egy Hajdú János nevű szolgálja az havasalföldi vajdától Grigoraskótul, kit ű nagyságok az boérok mellett

^{*}Faludi jegyzőkönyvében is megvan a *szeme szőrét szakasztja* ki szólás, de magyarázat nélkül, ennél fogva nem tudom pontosabban megállapítani, hogy milyen jelentést tulajdonít neki.

hogy intercedáljon, a végre küldtek volt be; de igen kevés foganatja lőtt, mert csak megmondta, hogy el nem bocsátja addig, valameddig *szemek szőrit meg nem szedi*, mert azelőtt is űk voltak okai az ű bujdosásának. János deák meg ismét más egy boér csak az órát nem tudják, mely nap viszik ki akasztani, annyira van dolgok (1672. Teleki M. lev. VI, 199). Rákóczi ezen kevés könnyet hullata, de sőt inkább a szerencsétül hálaadással vette, hogy az harmadik fiának is *megszedheti a szeme szőrit*, úgy hogy ne kellessek ezután tőle tartani» (XVII. szd., uo. 1891, 563).

Látnivaló, hogy ezekben a példákban szólásunk ugyan azt jelenti, amit a fenti helyen Szilády állapított meg róla, t. i. hogy a. m. 'elbánnak vele'. Elbánni azonban nemcsak emberrel lehet, hanem dologgal is, ha pl. kurtánfurcsán, hamarjában végezzük el. Ennélfogva ezt az 'elbánni' jelentésű szólást átvitték emberről dologra is. Így válik érthetővé a MTsz.-nak az a közlése, hogy a *mindjárt kiszedem a szeme szőrit* szólásnak ez a jelentése is van: 'mindjárt átesem rajta, mindjárt elvégzem'. Dologra vonatkoztatja különben már ez a régi nyelvbeli példánk is: «Bethlen Péternek jószágit igaz hogy megtérítette, *megszedvén elsőbben szemek szőrit*» (XVII. szd., TörtTár 1891, 576).

Mi azonban még nem szedtük ki ennek a szólásnak a *szeme szőrit*, mert még van vele egy kis végezni valónk. Baróti Szabó D. t. i. egy különös jelentését jegyezte föl és ez még magyarázatra vár. A' magyarság' virágiban ugyanis a *meg-szedi szemed' szőrit* szólás a ravaszság kifejezései között foglal helyet és azt jelenti, hogy vízre, jégre, lesre, veremre, árokra visz, azaz 'rászed, megcsal' (346). A MTsz. szerint Csallóközben is él ez a jelentése, mert ott *megszedni a szeme szőrit* a. m. 'megcsalni'. De ismeri Ballagi Telj. Szót.-a is: *kiszedték a szeme szőrit*: rászedték, megcsalták (II, 563 és 595). Mármint az a kérdés, hogy miként keletkezhetett a szólásnak ez a jelentése. Valószínűleg úgy, hogy a szemszőrök megszedésének, azaz a szempillák igen fájdalmas kiszaggatásának rendszerint az volt az eredménye, hogy a megkínzott szemhéjak rövidesen gyulladni kezdtek, azután összedagadtak, következésképp a meggyötört ember nem látott, akárcsak az, akinek *kiszúrták v. kidugták a szemét*, vagy akinek *port hintettek a szemébe*. És ahogy az utóbbi kifejezésekből olyan szokásmondások váltak, melyeknek már régóta az a jelentésük van, hogy 'rászed, megcsal', épen úgy kaphatta ezt az átvitt értelmet a *meg-* vagy *kiszedték a szeme szőrit* kifejezés is, mert a szemeszőretépett és e miatt egy időre bedagadt szemű, megvilágtalanult embert könnyű volt vízre, jégre, veremre vinni, azaz rászedni, megcsalni.

Ha az az eredeti szemlélet, melyből a szólás keletkezett, valamely ok miatt teljesen elhomályosul a beszélők emlékezetében, akkor könnyen megesik, hogy a szólást egy más, világosabb szemlélethez kapcsolják. Ez történt a *kiszedem a szemed szőrét* esetében is. Erdélyi a Magy. közmondások könyvében szintén följegyezi szólásunkat, sőt értelmét is magyarázza. Szerinte *kiszedték a szemed szőrit* azt jelenti, hogy úgy rászedték, hogy most már maga is láthatja csalatását (363. l.). Ebből az értelmezésből az tűnik ki, hogy Erdélyi ismerte ugyan ennek a szólásnak 'rászéd, megcsal' jelentését, de nem ismerte az eredetét. S mivel nyilván azt hitte, hogy a szemeszörétől megfosztott ember alkalmasint jobban lát, azért tartotta szólásunkat azonos jelentésűnek azzal, hogy *kinyílott a szeme* és azért tulajdonította neki az imént idézett értelmet.

Az elhomályosult eredetű kifejezésnek ilyen újabb asszociációját láthatjuk abban a székelyföldi közlésben is, mely szerint *mégszédem a szēmēd szőrit* azt jelenti, hogy 'felnyitóm a szemedet, öntudatra ébresztelek' (vö. Kertész i. m. 230), vagy egy másik magyarázónak abban a feltevésében, hogy a befelé nőtt pillaszőr, az ú. n. *farkasszőr* eltávolítása, amelyet állítólag szintén szemeszőr kiszedésének neveznek, szolgált volna alapjául a címbeli szólás keletkezésének (vö. Nyr. LVI, 128). Ma már természetesen csak az ilyen szeműnszörét szokták kiszédni.

IV.

Összehúzza a bagariát.

Még ma is előforduló szólás, noha a régi nyelvben ennek is nagyobb volt a kelete. *Összébb kell húznunk a bagariát*, mondjuk akkor, ha szükségleteinket vagy költekezéseinket mérsékelnünk kell. *Húzd össze a bagariát*: vond össze felesleges kiadásaidat, takarékoskodjál (Vác. NyF. X, 63). *Húzd meg* vagy *vond meg a bagariát!* intjük néha azt az embert, aki nem bír magával, féktelenkedik. Ezek mind a mai élő nyelv példái.

De ismerik közmondásgyűjteményeink és szótáraink is. Erdélyi szerint *összehúzta a bagariát* azt jelenti, hogy 'szűkebben kezd költeni' (Magy. közm. 22. l.). Ballagi Telj. Szót.-a meg ezeket a jelentéseit sorolja fel: *megvonja a bagariát*, erőltetett okoskodással él, fillent; *összehúzni a bagariát*, szűkebbre fogni a költegetést; *vond meg a bagariát*, húzd meg magad, hátrább az agarakkal (I, 61). A NySz.-ban a következő idézetek szólnak régi nyelvbéli

használatáról: *Igen néki szoktál a bagharia megeresztésének* (Balásfi: CsIsk. 163). Abban is jól megvonszátok a *bagariát*, hogy Magyarországon nincs ki magát áriánusnak mondaná (Pázmány: 5 Lev. 252). *Vonnyák-bé* mind addig az ellenkezők a *bagariát*, míg evidenter meg próbálják (Pósházi: Igazs. 515). Kétség kívül *nagyon megvonta* volna Salamon a *bagariát*, mértékletesben s törvénytelenben élt volna (Csúzi: Tromb. 31). Melléjük iktathatjuk még ezt a néhány példát is: ...így az híre ezeknek elmenvén, német uram is inkább *megvonná az bagariát* (1676. Teleki M. lev. VII, 242), ...ha rezgелődést hallana ide be [a német], *megvonná a bagariát* (1677. Uo. 243) ...de krucz uraimék *igen megvonták a bagariát* (1704. Monírók XXXV, 407). Én tisztibe ugyan beállítottam, remélvén, hogy *megvonja ez után az bagariát* (1706. Géresi: Károlyi cs. oklt. V, 354).

Eredete után kutatva, a legtöbb ember bizonyára a csizmadiák, vargák osztálynyelvéből való szólásnak gondolná, mert azt mindenki tudja, hogy a *bagaria* 'oroszbőr' olyan bőrfajta, mellyel mostanság leginkább a lábbeli készítőik szoktak bajlalkodni: ők szabják, varrják, ők húzzák, feszítik ráma-ra vagy vonják kaptára tanult mesterségük szerint. Azonban arról a *bagariáról*, melyet a fenti szólások emlegetnek, méltán mondhatjuk Balásfi Tamással: *Nem varga bőr, hogy kaptára vonhatnád* (CsIsk. 86, NySz.). Közelebbről tekintve ugyanis a *bagaria* húzásátvonását említő szólásainkat, azt vesszük észre, hogy a bennök előforduló *bagariához* semmi köze sincsen se a csizmadiaságnak, se a vargaságnak, de még a tímárságnak se, hanem annál több köze van hozzá egy másik mesterségnek, mely ma már nem él önálló iparágként, t. i. az erszénycsinálásnak. Ennek a letűnt mesterségnek pedig a néhány századdal ezelőtti ruhadivat révén van kapcsolata szólásaink *bagariájával*.

A régi emberek ruháján ugyanis nem volt zseb (az asszonyokén rendszerint ma sincs) s e miatt pénzüket legtöbbször egy dohányzacskó alakú bőrszénnyben hordozták, melyet az *erszénycsináló* v. *erszénypártó* mesterember készített. A pénzeszacskót abban az időben vagy kézben viselték, vagy a derék övéhez erősítve. Az erszényviselésnek erre az utóbbi módjára céloz ez a régi szólásmód: *Egyik csinál erszényt, 's másik le-metszi azt*: egyik munkálkodik, a' másik vészi hasznát (Kisvicsay: Adag. 18). Régi festményeken, metszeteken gyakran találkozunk olyan nő- és férfialakokkal, akik efféle pénztartó eszközt szorongatnak a markukban vagy hordanak övük mellett. Ez az erszény jó minőségű bőrből, úgy látszik, legtöbbször *bagariából* készült és szíjra járt, azzal húzták vagy vonták.

össze és kötözték be az erszény nyílását, a száját, hogy ki ne hulljék a beléhelyezett pénz. Midőn valaki költeni szándékozott belőle, akkor természetesen ki kellett nyitnia a bagariabőr erszényt, rövidebben: a *bagariát*, tehát megtagította az összevont szíjat, vagyis *megoldotta erszényét, megeresztette a bagariát*. Ha azonban jól meg akarta őrizni a pénzét, akkor gondosan *megvonta* vagy *meghúzta az erszény szíját, összehúzta a bagariát*. Az előbbi szólásmódot aztán egészen természetes átvitelrel a költekezés kifejezésére alkalmazták, az utóbbit pedig a takarékoságára meg a fösvénységére. Aki sokat költekezett, azt jóakarói vagy irigyei bizonyára nem egyszer figyelmeztették, hogy: *vond meg a bagariát!* azaz 'mérsékeld költekezésedet'. De ezzel a szólással intették rendre csakhamar az olyan embert is, aki hengegett, dicsekedett, nagyokat mondott vagy féktelenkedett; azonban ekkor már a szólás azt jelentette, hogy 'mérsékeld magadat'. A fenti példák némelyike ennek a használatnak már a régiségben is gyakori voltáról tanuskodik.

A zsebetlen ruhadivatnak ezzel a zacskóalakú és szíjra járó erszényével kapcsolatos még más régi szólásunk is, pl.: ...ha a dézmás vagy főzetni, vagy innya akar, *nyissa meg az erszény szíját* (az az ne sajnáljon költeni. Erd OrszGyűlEml. VI, 160, 1609). *Jol hé vonnya erszénye szíját* (Balásfi: CsIsk. 35, NySz), ...*bár az erszény szíját megnyitnák*, az hadaknak most adnának egy hó pénzt (Teleki M. lev. VII, 377 1677), ...*nyissák meg mind ő nagyságok s mind az urak az erszény szíját* (uo. V, 654, 1671). Bizony *az én erszényem is be fog szorulni* (Monfrók XXXVII, 22, 1704). De az articulusoknak kiírásában *megvonták a szíját* (Bizonyosan az erszény megvonható szíjáról vett képes kifejezés. Szamosközy írja Monfrók XXX, 173). Baronyai Decsi János Adagiorumában (1598.). *Megvonni az szíat: calculum reducere* (NySz.). *A'ki pénzt akar lopni, nyilván nem öldösgattya az erszényt*, hanem erszényestől viszi-el (Káldi: Vasárn. való préd. 546. 1631).

Régi törvényeink bizonyos esetekben megengedték, hogy a bűnös pénzzel válthassa meg magát a büntetés alól. Ezzel a kedvezménnyel aztán sok visszaélés történt, mert gyakran azt is pénzzel büntették, akinek a törvény szerint testileg kellett volna bűnhődnie. Egy régi följegyzés fel is panaszolja, hogy *az vétkeseket nem testében, hanem erszényében büntetik* (TörtTár 1906, 82. 1629). Ha ez nagy bűnössel esett meg, akkor azt szokták róla mondani, hogy *az erszény szíjára akasztották*, pl.: Egyébiránt az olyan tolvajokat valóban circáltatom és exequáltatom, az kik kézben akadnak, egyet is közülök, hogy *az erszény szíjára akasszanak*, nem engedem (TMEOkmt. IX, 69. 1685). Ne

fűzzétek az erszény szíjára a gonosztévő embert (TörtTár 1906, 533; Cserei Mihály írja 1709-ben). Mi szokott a' bűn tételre bátorítani? Ha a' bűn tévő a' büntetés alól fel válthatja magát: ha tudja, hogy erszény szíjára [valószínűleg szíjára] akasztják a' Birák (Bod P.: Szent Hilárius, 94. 1768). Csak sok pénztől legyen dombos az pungája [azaz pénzes zacskója, erszénye], | Az lopót akasztják csak erszény szíjára (Apor P.: Monfrók XXXVI, 432). Mert az Istent hasonlatosnak hiszik amaz hamis hajdu kapitányokhoz, ...a'kik a' lopókkal, tolvajokkal, prédálókcal az ő lopot tolvajlot javakból elégettetik-meg magokat, s' erszényeknél fogva kötik-fel őket (Nánási L. István: Szű titka, 338. 1670).

Később a zsebes ruhadivattal a táska-alakú, lapos pénztárcák terjednek el, a bugyellárisok. Eleinte ezeken is megmarad a zacskós erszény szíja. Egy-egy ilyen szíjas erszényt még ma is láthatni, kivált kupeckedő embereknél. A katonai altisztek szíjjal ellátott piros bugyellárisára bizonyára jól emlékeznek mindazok, akik valaha katonakenyéren éltek. Ezzel a szíjjal azonban nem összevonják vagy összehúzzák a bugyellárist, hanem átkötik. Az erszény divatának ezt a változását szólásaink is feltűntetik. Pl. a szűkmarkú vagy a fősvény emberről most már nem azt mondják, mint annakelőtte, hogy jól meghúzta a bagariát, vagy ugyancsak megvonta az erszénye szíját, hanem azt, hogy: Crassust leg-fősvényebbnek tartják a rómaiak közt; *eb-szíjjal kötözött erszénnyel* - vagyon Crassusnak, telhetetlen erszénnyel, pénz-kivánsága vagyon: avarus (Wagner: Phras., Nyr. XXII, 561). *Parcus. Eb szíjjal kötött erszénnyel vagyon* (Szirmay: Hung. in parab., 123. 1804). *Eb-szíjjal kötött erszénnyel vagyon neked* (Nyr. XXX, 37). Elég vagyonos, hanem *eb-szíjja van ám a bugyellárisa bekötve* (uo. XXXVII, 87). *Ebszíjja van bekötve a zerszénnyel* (Nyf. XVII, 57). *Kutyaszíjjal van bekötve az erszénnyel* (Nyf. XXXIV, 115). B. Szabónál is: *Eb-szíjjal kötött erszénnyel a. m. fukar, zsugori* (A' magy. virági 169). Dugonics szerint meg a fősvény, írigy emberről azt szokták mondani, hogy: *Disznó szíjjal* [olv. szíjjal] *kötötte az erszényt* (Példabeszédek I, 154).

V.

Megérzi a sáfrányillatot.

Aki megérezte a sáfrányillatot, az voltaképen bajt, veszedelmet érzett, tovább állt, elillantott. Erdélyi J. szerint azt jelenti, hogy: érzette a büntetést s eltávozott

(Magy. közm. 346. l.). Ballagi szerint: észrevette, hogy baj fenyegeti (Telj. Szót. II, 496). Ez a szólásunk is, mint annyi más, napjainkban még szintén elég sűrűn használt szokásmondás (pl. *megadja a borsát-savát vminek, szít vkihez, valakinek a szája íze szerint cselekszik, borsot tör az orra alá, megissza a levét, elfogyott a sütnivalója* stb., l. Kertész M. i. m. 51-59) a régi magyar konyha szokásaiban gyökerezik.

Elődeink módfelett szerették a fűszeres ételeket, azért régi konyháinkat a legkülönbözőbb fűszerszármazékok bőséges használata jellemzi. A bors, sáfrány, gyömbér, fahéj, szegfűszeg és szegfűbors, szerecsendióvirág, majoránna stb. hihetetlen mennyiségben fogyott el egy-egy nagyobb vendéglátás, pl. kézfogó, lakodalom, keresztelő, halotti tor alkalmával. De a mindennapi sütés-főzés is sokat használt el belőlük. Az ételnek legkivált sós ízét és csípősségét kedvelték a régiek; ezt sóval borssal adták meg neki. Azonban sokra becsülték szép színét és jó szagát is, melyet legtöbbnyire a jóféle sáfrány szerzett az ételbe, pl.: »Frissen Klára asszony a' levest bé-hozta, | Jó szagú vólt, mivel jól meg-sáfrányozta« (Gvadányi: Fal. Nót. elm. 42). A só meg a bors után régebben a sáfrányt használták leggyakrabban. Olyanféle ízt, színt és illatot adó fűszerszáma volt ez a régi konyhának, mint a mainak a paprika. Erre a kiváló ízesítő szerepére mutat a következő szólásmód: *Egy' lat tréfa, nem különben mint a' sáfrány, ízt ad a' beszédnek* (B. Szabó: Magy. Vir. 435). Fogyott is belőle tömérdek. II. Ulászló királyunk sáfránja egy ízben 50 forintnyi sáfrányt vásárolt, de egy hónap múlva már újra 60 forint árát kellett vennie a futaki vásáron* (Fögel J.: II. Ulászló udvartart. 137). Galeotti Marzio szerint Mátyás király asztalánál is nagy becsülete volt a sáfrányos lének. Az olasz humanista Mátyás jeles cselekedeteiről és mondásairól írt latin munkájának erre vonatkozó helyét hadd idézzük Apor Péter ódon zamatú verses előadásában:

Galeottus minden nap Corvin Mátyásnál
Az ebédit ette király asztalánál,
Csudálkozva írja, hogy az magyaroknál
Leves étket esznek sáfránnyal asztalnál.
(Monfrók XXXVI, 29).

* Futak bács megyei községnek hajdanában híres vásárai lehetnek, mert még 1790-ben is azt írja róla a Mindenest Gyűjtemény, hogy: »Nagy sokadalom esik itt minden esztendőben November 8-dik napján, mellyre néha Perzsiai kereskedők is számosan megjelennek, úgy hogy a' Lipsiai [=Lipce, Leipzig] vásárt is alig lehet ehhez hasonlítani (III, 167).

Napjainkban a sáfrány egészen a népi konyhára szorult; ott is leginkább a lakodalmi tyúkhúslevesbe hintik bőven, melyről aztán méltán zengi a tálaló vőfély mondókája: hogy: *Jóféle sáfránnak kérkedik színével* (Erdélyi: Népd. és mond. I, 136). Azonban régi szakácskönyveink még a legúrabb konyhák szakácsait is lépten-nyomon utasítgatják ennek az akkoriban oly nagyra tartott fűszernek az alkalmazására. A legrégibb szakácskönyvünkől idézzünk rá néhány példát: *Sáfrányt*, borsot, gyömbért vess bele, de avval is módjával élj (Radvánszky: Szakácskönyv 15). Az töltelék *sáfrányos*, borsos legyen, mint annak módja (uo. 27) ... *sáfránnal*, borssal, sóval add meg az ézit (uo. 30) ... *ecsetezed meg, sáfrányozd*, gyömbérezd, borsold és savát is add meg (42) ... *osztán ecsetezd meg, sáfrányozd*, borsold, gyömbérezd meg, meg is mézeljed, főzzed az sáfránnal együtt (70) ... *mézelj, borsold, szekfüvezd meg, egy kicsény szint is adj neki sáfránnal* (62). Ezt fejéren is megcsinálhadd, ha meg nem akarod *sáfrányozni* (92) stb. Valamennyi *sárga lé, sárga espék* mind bőséges sáfránnal készült. Talán népmeséink eszem-iszomos befejezésében gyakran olvasható *Hencidától Boncidáig* [=Henchida, Bonchida] *folyt a sárga lé* szokásmondás is a hajdan igen kedvelt *sáfrányos* *hosszú levek* emlékét őrzi.

Egy régi könyvünk, Szentmártoni Bodó János Az Sonak Ditsiretiről Valo Magyar Rythmusok (1647.) c. munkája azt mondja egyik helyén: »Eczetet, confreytet, az jó sáfrány termő baynotznak határát add szakátsnak.« Ebben a mondatban a jó sáfrány termő baynotznak határán kétségkívül a bajnóci [=bajmóci] határban termett sáfrányt kell értenünk (MNY. IX, 143). A pozsonymegyei Bajmóc ugyanis régente híres volt sáfránytermesztéséről. Ennek és még más felvidéki községek (pl. Alsó- és Felső-vesztenic, Nyitra, Privigye, Dvornik, Szucsán, Racsic) sáfrányoskertjeinek a termése vetekedett a keleti meg a spanyol, francia és a bécsi jóféle sáfránnal. Lippay János szerint: »Az Magyar-országi, s-kiváltképpen Vesztenijci, Trinchéni, és az Austriai jobb, a' több környék Országi sáfránnál: még a' Franciainál is« (Posoni kert II, 97). A jóféle sáfránnak másképp *szelíd sáfrány* volt a neve, *vad sáfrány*-nak pedig a Carthamus (sáfrányos szeklice, fattyú sáfrány, pórsáfrány) virágleveleiből készült paraszti sáfrányt nevezték. Erről így ír Lippay: »Cartamum, *Vad sáfrány* ... közepin jönnek-ki sárga vörösses virág szá-lak, mint a' közönséges sáfrány szá-lai: kiket [így!] az pa-rasz-tok szedik, meg-száraztyák, és sáfrány gyanánt élnek-vé-je az étkekben« (uo. 98).

A Felvidék-termette sáfrányt egyéb árúcikkekkel: tü-

vel, pántlikával, csipkével mivel együtt a tót *sáfrányosok* vagy *sáfrányhordozó magyar tótok* (Ethn. XIII, 300) meg az *olajos és csipkés tótok* vitték szét az országba (vö. NéprÉrt. XI, 226-42).^{*} Amint a régi költő énekli róluk: »A' *tsipkés, olajos Tótok* sem késtek el, hoztak | Párnahajat *sáfránt*, fajnova [= finom] fenyves italt« (B. Szabó D.: Új mérték 168). Szólásaink is megemlékeznek róluk, pl.: *Hátán boltja, mint a csipkés tótnak. Hátán kamarája, mint tótnak a boltja. Járja az országot, mint a csipkés tót* (Dugonics). Ezek a nagy vidéket bejárt *hátas kalmárok* szemes-füles, látott, hallott emberek lévén, sok hírt tudtak. Híradásuk rendszerint igazabbnak bizonyult, mint a *cigányhír, zsidóhír, piaci hír* vagy a tudatlan *parasztember hozta hírek*, melyeken ember nem fundálhat (Szilágyi S.: Bethlen G. kiadtl. lev. 150). Néha még a hadvezérek is érdeklődtek úti tapasztalataik iránt, pl.: »Tegnap valami *sáfrányos-hozta hírt* hallám, hogy Zsolnához 8000 német, lengyel s magyar ruhában való hadak érkeztek« (Bercs Lev. 395, NySz.). De még jobban érdeklődtek a híreiknél is keresettebb portékájuk iránt a régi idők gazdasszonyai, kik a sáfrányt nemcsak fűszerül becsülték nagyra, hanem többféle betegség hathatós orvosságául is. Így pl. az ú. n. *sympatheticus kúra* főelve: a *simila similibus curantur* alapján a sárgaságban szenvedőket sáfránnyal szokták gyógyítani. Hogy a gyomorra nézve is hasznosnak vélték, bizonyítja ez az adat: »...az *sáfránt* noha nem látta, de felette kedvesen vette kgdtől. Isten felvivé Muránban, ő is akar *gyomorépítővel* kedveskedni az maga majorságából« (TörtTár 1880, 226. 1652).

A sáfránynak, kivált az ételben fővő-sülő sáfránynak jellegzetes, erős, messzeható illata van: a konyhából kiterjed az udvarra, sőt még távolabbra is. Így aztán mindjárt orrukba ötlött a ház környékén járókelő embereknek, s ezek, mihelyt felütötte orrukat a sáfrány szaga, vagyis mihelyt megérezték a sáfrányillatot, nyomban tudták, hogy a konyhában munka folyik, odabent készül valami. *Megérezni a sáfránybűzt, sáfrányillatot* eleinte bizonyára csak azt jelentette, hogy 'megérezni, megorrontani a konyhai készülődés szagát'. Később azonban átvitték egyéb, különösen bajjal, veszedelemmel fenyegető készülődések megérzésének, észrevevésének a megjelölésére is, mondván: »Löcsén az ellenség fennhagyott és elszállott alóla, *érezvén a sáfrányillatot*« [=a készülő veszedelmet] (TörtTár III, 197). »Erezuen a *sáfrány illatot, el-illanta*«

^{*} Borssal inkább olaszok meg horvátok kereskedtek nálunk régente; azért nevezik Zala megyében az olasz vagy horvát házalót, aki boltját a hátán hordja, mindmáig *borsos-nak*, noha ma már egyik sem árul borsot (Nyr. XVII, 144).

(Matkó: BCsák. 388) »...az minap Moldvában az radnai passuson bément őt compániából álló militia visszajött Radnára és Borgóra; hihető, *nem szerette a sáfrányillatot*« (Monírók XXXV, 599) »...de ime az *sáfránybűzt meg-érezvén* Csáki uram, nemcsak nem merészlett menni azon gyűlésre, de Erdélyben is nem mert maradni; hanem *ki-rándult* Magyarországbán, és ezután soha többé maig be nem jött« (Kemény J. Önélet. 187). *Meg érzette a' sáfrány illattját*, jegyzi fel Dugonics is a Példabeszédek II, 169, a *Ravaszok* c. fejezetben. *Megérezte a sáfrányilla-tot*: megtudta, hogy közelg a veszély (Nyr. XV, 86).

A jóféle sáfránnak nevezett fűszert tudvalevőleg a *Crocus sativus* bibeszálaiból gyűjtik. Mivel már néhány grammnyi sáfrányhoz is sok virág szükséges, azért volt nagy az ára. Erre a körülményre céloznak ezek a szólásaink: *Nehezekkel* (lat-, lót-számra) *árulják v. vészik a' borsot, sáfrányt*, azaz nem fonttal, mert drága, »nem ti-kozlani-való« (B. Szabó: Magy. Vir. 44). *Ollyan, mint a jaófélő sáfrány*: drága (Mátraalja. Nyr. XXXI, 285). *Szüken bánik vele, mint a sáfránnyal* (CzF. V, 665), vagyis nem pazarolja, mert sokba kerül. A szükecskén mérő boltosnak azt szokták mondogatni: *Bővebben mérje, mert nem sáfrányt mér!* »A kalmárok néha olajt töltenek reá, hogy többet nyomjon«, mondja Lippay (i. m. 97). És mivel drága és becsült fűszerszám volt, szívesen vették, ha a kereskedő a vásárlott árúkra ráadásul valami keveskével kedveskedett belőle vásárlóinak. Nánási L. István írja 1670-ben: »Mikor valami szép jót vészünk a' kalmártul és kérésünkre meg-szerzi azt valami más természetű jócskával, egy kevés borsocskával, sáfránnyal vagy egyébbel, s' az-is kedves nálunk« (Szűtitka 600).

A konyhából nemcsak a sáfrány illata, szaga, bűze áradt ki, hanem egyéb kellemetes illat is, különösen a szabad tűzhely lángja felett nyárson sült húsnak orresiklandozó szaga. Az *meg sült avagy égetett hús pecsenye szagot bocsát*, írja Comenius a Januában (NySz.). Ezt a szagot is már messziről megérzi, akinek jó orra van. Természetes, hogy e mindennapi tapasztalás nyomán szintén szólás sarjadt, és a készülődést, bajt, veszedelmet idejekorán észreévő emberről azt is mondogatják: *megérzi a pecsenye-illatot*, vagy egy népies nyelvű tárca szerint: »A gazda, bizonyos nevezetű Baranyai Bujdosó, — már *megórrontotta* [így!] *a pecsenye illatot*« (Magy. Hírlap 1929. jún. 23).

Van még egy szólásunk, mely az előbbiekkal rokon-jelentésű ugyan, de nem a konyha nyelvéből való, hanem a régi hadi nyelvből. Ebben a *kanóc-* vagy *kanótszag* meg-

érzése jelenti, hogy valaki észrevette a fenyegető veszedelmet. Az égő *kanóc~kanót* az ú.n. kanócos puska elsütésére szolgált. Jellegzetes, erős szagát messzire elvitte a szél. Aki megszaglintotta, mindjárt tudta, hogy lövésre kész ellenség felé tart, tehát közel a veszély, ajánlatos továbbállni onnan. Régi nyelvünk gyakran emlegeti eképen: »...megérezvén a kanót szagot, nagy síp, dobszóval visszajöve minden hadaival« (TörtTár 1899, 311. 1686). »Igazán, jó kúruczok, ...az orrotok előtt a német, azt nem bántjátok, mert nehéz a kanot-szag« (uo. 1906, 515. 1709). »De ti mikor Magyarországon a kanót szagát megérezitek, Erdélyben szaladtok« (uo. 519). »...de megérezvén az ellenségnek kanócza büzit, beteggé tötte vala magát« (Kemény J.: Önélet. 406). A német is szokta mondani: *Lunte riechen* és ez átvittén a.m. 'man merkt etwas'.

Rég elmúlt már a kanócos puska divata, a *kanócszagot* hánytorgató szolás is kiavult a beszédből. Mai nyelvünk a *puskaporszagot* említi helyette, pl.: *Megérezte a puskaporszagot: észrevette a bajt; nem szereti, nem szíveli a puskaporszagot: kerüli a háborús veszedelmet, a harctéri szolgálatot. Úgy tudom, hogy ezt a szólást legelőször Gvadányi használja az irodalmi nyelvben: »...ő a puskaport nehezen szagolja, s ágyúk' tüzeit ki nem szokta állani« (Török háb. czélozó gond. 233).*

VI.

Pál érsek udvara.

A bárdolatlan, nyersmodorú, udvariatlan emberről nemcsak azt szokták mondani eleink, hogy: *Nem igen laktál te látom, az hul emberséget szokták tanulni*,...de én itílem, hogy csak só hordozó vagy az Maros vizén alá Lip-pára (Beke-Barabás: I. Rákóczy Gy. és a porta 608, 1643), vagy hogy:...az mely magyar deák az levelet írta, *ökrök között tanult*, rossz embertelen ember (TMEOkmt. VI, 323, 1666), hanem válogatottabb kifejezéssel, finomabban azt is, hogy: *Ez sem járt, ez sem lakott, ez sem volt, ez sem tanult Pál vagy Pál érsek udvarában*. Ezt mint elterjedt szólást említi Csúzy Zsigmond is egyik munkájának következő helyén: *Igazán nem tanultak* (a mint szokták mondani) *Pál érsek udvarában* (Nyr. XXXVII, 390), és ez a kitűnő pálos hitszónok bizonyára olyanokra érti, kiket Kisviczay *hon lakott tudatlan embereknek* (Adag. 239), vagy pedig a *natus in caula, non in aula* latin szolás értelmezésében *erkölcstelen paraszt embereknek* (uo. 324) mond.

Tóth Béla szállóigének tartja és úgy véli, hogy Széchenyi Pál kalocsai érsekre (1642-1710) vonatkozik, kinek udvarában kötelező volt a finom modor (Szálló igék lexikona 76). Ugyanígyen értelemben nyilatkozik Márki Sándor is Széchenyi Pálról szóló rövid életrajzában: »Kalocsán fényes érseki palotát építtetett,* melyben ő maga, mint szegénységre kötelezett szerzetes, s mivel mint dunántúli ember s a veszprémi püspökségnek kormányzója szívesebben tartózkodott a kies vidékű Sümegen, nem lakott ugyan, de hol koronkint mégis összegyűjtötte a vidéki urakat. S méltóságánál fogva különben is kellett udvartartania, hol műveltsége s finom társalgása oly nemesítőleg hatott környezetére, hogy példabeszéddé vált azt mondani az illetlen, vagy éppen durva magaviseletű emberre: *Ez sem volt Pál érsek udvarában*» (Magyar Helikon, II. oszt. 1. köt. 153-4). Széchenyi Pál személyéhez kapcsolja szállóigénket CzF. is: *Ez sem volt a Pál érsek (Széchenyi) udvarában* (II, 534). Széchenyi Pál érseknek egy másik életírója, Pados János, ugyanezt állítja munkájának következő soraiban: »Tudományosan komoly, szigorú s az ősi erényekhez ragaszkodó, és mindamellett oly finom műveltségű, hogy az ő társalgási módora és bánásmódja mindenütt példányképül vettetett. Tőle származott az onkőzmondás, midőn valakire illetlen magaviseletéért élesen és élcezen rá akarunk csapintani: *Ez sem volt Pál érsek udvarában*» (Szécsényi P. kalocsai érsek életr., Pest, 1862, 39. l.). Már Pados előtt szintén ilyféleképen nyilatkozik e tárgyról Erdélyi János, ámbár ő korántsem nyilvánít határozott nézetet, hanem inkább csak hozzátételest kockáztat, midőn közmondásgyűjteményében ezt mondja a 6242. sz. alatt: »*Ez sem volt a Pál érsek udvarában*. Gondolom: Széchenyi Pál kalocsai érsekről maradt fel« (Margalts Erdélyiből idézi, tehát úgy magyarázza, mint forrása). Valamennyiüknél régebben emlékezik meg róla Kresznerics Ferenc, aki az Emlékezet segítsége c. kézirat munkájában ezt írja: »*Ez sem volt a' Páli Érsek udvarában. Te sem voltál a' Páli Érsek udvarában*. Szécsényi Pál kalocsai Érsek ama' híres Szécsényi György Érseknek az Ötse nagy világ-fia, nagy gavallér, jó udvar tartó, bő-költő volt. a' Szent Gotthárdi jószágot is, melly mast a' Szarka-barátoké, birta, de mivel nagy költő volt, a' Bátyja a' Szécsényi György el vette tőle, pedig fegyveres kézzel. a' köz-mondás pedig jelent egy ollyant, ki a' világhoz kevésbet ért, ki a politzia dolgában járatlan« (Ethn.

* Ezzel szemben vö. Magyarország várm.: Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. II, 529.

XXXIX, 223). De a legrégibb író, aki a címbeli szállóigét Széchenyi Pálra vonatkoztatja, tudtommal Lehotzky András az ő sok becses családtörténeti adatot, de egyúttal számtalan tévedést is tartalmazó Stemmataographiájának (1796-98.) második részében (372. l.; vö. Pados i. m. 39. l. jegyzet).

Azonban vannak olyan tudósok is, akik ezt a főpapi személyt, kinek nevéhez és udvarához kapcsolódik ez a művelődéstörténeti értékű szállóige, nem a kalocsai, hanem az esztergomi érsekek díszes sorában keresik. Várdai Pál esztergomi érsekről (1483-1549) pl. azt olvassuk, hogy »a törökök Esztergomot ostromolván, 1543-ban székét Pozsonyba tette által, hol érseki lakában számos nemes ifjat neveltetett« (Majer I.: Vas. Ujs. 1856, 313). Egy másik forrásunk is azt mondja róla, hogy »kitűnő pallérozottságú s nagy tudományú férfiú, kinek udvarába az első családok gyermekei mint apródok életmódot tanulni jártak« (Török J.: Magyarország primásai, 1859, 167. l.). Ezek után már nagyon valószínű az, amit szállóigéink személyi vonatkozására nézve Békefi Remig egyik dolgozatában olvasunk: »Az esztergomi érseki iskolának oly jó neve volt, hogy kinek tanultságához szó fért, röviden csak így jellemezték: *Ez sem nevelkedett Pál* (t. i. Várdai) *érsek udvarában*« (Magyarország tört. eml. II, 249). Békefi véleményét támogatja Budai Ferenc Polgári Lexikonának következő helye is: »Mitsoda fenyítékben tartotta ő maga udvarát, onnann megítélhetni, hogy a' pajkos és erköztstelen ifjakról, abbann az időbenn azt szokták példabeszédbenn mondani: *hogy az nem tanúlt 's nevedekett a' Várdai Pál udvarában*« (III, 691). Ugyancsak Várdai Pálra vonatkoztatja szállóigénk *Pál érsekét* Schmitth Miklós jezsuita Archiepiscopi Strigoniensis compendio dati (Nagyszombat, 1752.) c. munkájában. Az ő forrása pedig rendtársának, Szőrény Sándornak Nova Series Pontificum Romanorum et Archiepiscoporum Strigoniensium ab anno 1000. ad annum 1717. (Nagyszombat, 1717.) c. műve volt. (Mindkettőre hivatkozik Pados J. i. m. 39. l. jegyz.).

Hogy a két nézet közül az utóbbi a valószínűbb, azt már az eddigiekből is bátran következtethetjük. Mert hogy pl. a tudós Szőrény páter 1717-ben ne tudta volna, hogy az akkor még szélében elterjedt szállóige az ő jeles kortársára, Széchenyi Pálra vonatkoznék, az egyáltalán nem hihető. Azonban a kérdést Várdai Pál javára kétségtelen bizonyossággal mégis csak valamely egykorú vagy közel egykorú adat dönthetné el. Régi nyelvünk emlékei között ráakadtunk ilyenre is. Vay Ádám (szül. 1657.), II. Rákóczi Ferenc hűséges embere, későbbi udvari marsallja,

németújhegyi fogsága idején (1701.) irt versében említi, hogy ifjúságában neki is valamely nagyúr környezetében kellett volna nevelkednie, de akkoriban sok volt a kalmárkodó, más javára vágyó, kockás, kártyás, trágár, káromkodó, szegény nemességen hatalmaskodó úr, kiknek udvarában az ifjú csak rosszat tapasztalhat. Nem úgy van már, mint régen volt: »*Oda van Pál érsek nagyhirű udvara,* | *Melly sok úrfiakat magához takara*« (Abafi: Figyelő III, 28). Nyilvánvaló, hogy ezen a helyen csak Várdai Pál nemes ifjakat nevelő udvaráról lehet szó, mert Vay ifjúságának éveiben Széchenyi Pálé, aki 1696-tól 1710-ig volt érsek, még nem alakulhatott meg, viszont 1701-ben, a vers írásakor még nem lehetett oda. De van ennél döntőbb bizonyíték is. Széchenyi Pál érsekségénél szinte egy századdal korábban, 1605. szeptember 4-én így ír Boeskey István az ő megbízásából fontos diplomáciai tárgyalásokat folytató Illésházy Istvánnak: »...kétség nélkül elhittük azt, hogy kegyelmednek elég nehézségére vagy, hogy olyan eszeveszett emberek között kell kegyelmednek munkálkodnia, kiváltképen *hogy azok közül igen kevés lakott a Pál érsek udvarában*« (TörtTár 1878, 20).

A XVI. században, midőn ez a szállóige keletkezett, valamint a XVII.-ben, sőt — amint Szörény és Schmitth példája mutatja — még a XVIII. század első felében is nagyon jól tudták, hogy *Pál érsek udvarán* Várdai Pál esztergomi érsek nagyhirű udvarát kell érteni. Amde a XVIII. század vége felé ennek az emléke már jórészt feledésbe merült, és így némely író, mint pl. Lehotzky is, már egy másik, hozzá időben közelebb eső és nem kevésbé híres-neves *Pál érseknek*, a nagyműveltségű és erős nemzeti érzülete miatt is igen népszerű Széchenyi Pál kalocsai érseknek finom modorú udvarára vonatkoztatta.

VII.

Hátrakötöm a sarkad.

Ezt a szólásunkat ma már csak tréfásan használjuk. Ugyan bizony ki is venné komolyan, hiszen a sarkunk már amúgy is hátul van. Akit tehát azzal fenyegetünk, hogy *hátrakötjük* vagy *hátul kötjük a sarkát*, az ugyan jól tudja, hogy semmi veszedelem sem fogja őt érni. Sőt mint ha ez a fenyegetésünk nem hogy visszatartaná, hanem még biztatná is az illetőt holmi apró csintalankodásra. Mikszáth egyik regényében olvassuk, hogy egy főispán ünnepi fogadtatása alkalmával a rendért felelős főkapitány rákiáltott a hullámzó tömegre:

— Rendet tartsanak atyafiak, rendet, mert aki a rendet megbontja, *hátraköttetem a sarkát*.

Ami annyit jelent, — folytatja az író — hogy nem bánja, ha egy kis zenebonát csinálnak (A Noszty fiú esete. Magy. Reg. LIX, 149).

A köznyelv és az irodalom nyelve rendesen a címül irt alakban használja, de a népnyelvben a szólás elhomályosodásának bizonyosságául a következő változatai vannak: *Hátra köttöm a sorkod* (Csepreg; Nyr. II, 275); *hátra köttöm e sarkad* (Karcag; vö. Kertész: Szokásmondások 238 és Debrecen, Nyf. XXVI, 36); *hátrafordítottam e sorkadat* (Vas m., MNy. IX, 378); *hátra köttöm a sarkantpúdat* (Baja, a magam följegyzése). Megjegyzem azonban, hogy már a XVIII. század végén sem lehetett egészen világos az eredete, mert különben Gvadányinál nem fordulhatna elő ebben az alakban:

Messziről kiabált, hogy boszszúját tölti,
Ha Lázárba jön *sarkát hátra költi*.

(Fal. Nót. elm. 120)

Kertész idézett munkájában csak Dugonicsnak evvel az egyetlen egy adatával tudja bizonyítani azt a föltevését, hogy szólásunk egy régi büntető mód emlékét őrzi: *Farához köttették a sarkát* (Péld. I, 27). Van azonban bizonyítékul ennél beszédesebb adatunk is, mely egyúttal a címbeli szólásnak eddig ismert legrégebb előfordulását is tartalmazza. Illei János Tornynos Pétere (1789.), midőn valakire nagyon megharagszik, rendszerint úgy szidalmazza, hogy szitkaiból, régi igazságszolgáltatásunk nyelvi emlékeinek nem egy példáját idézhetjük. Pl.: »De bár csak azt a 'Hó-hér' pallosa alá való Szolgát keríthetném kezemre! be meg ördög *tördelném!* meg-ragadnám üstököt, földhöz vágnám, hasára hágnék, ki-nyomnám a belit és *szalag-szíjját met-szenék a bőriből*« (RMKönyvt. XXXVIII, 69). »Ah! ah! bár csak egy Deákos embert látnék! *hátra köttetném mind a két sarkát*: kezeit, lábait, fejét, mindenét izzé, porrá egy-be [*tördelném*]« (uo. 72).

Látnivaló, hogy Tornynos uram éppen nem virágos kedvében mondja, amit mond, és nagyon is komoly fenyegetése kétségtelen bizonyosága annak, hogy a sarkak hátrakötése a testnek éppen olyan megkínzása, vagy éppen olyan testi büntetés volt, mint a többi, melyet az imént idézeteinkben kiemeltünk.

Ami mármost e szólás származását illeti, azt hisszük, hogy eredetét a régi kínzó vallatás változatos eljárásai-ban kell keresnünk. Ezt a feltevésünket Heltai Gáspár Hálójának (1570.), melyben tudvalevőleg a spanyol inquisi-

tio borzalmait tárgyalja Gonsalvius Reginaldus Montanus latin munkája nyomán, következő helyével óhajtjuk megerősíteni: »Mert mikor a fogoly a cigány [=csigán] fűg, Az derekara vékony sinorokat köttezec, és aual *hatul a szarait fel köttezic*, és mindenie sinorba lát vötneç és aual foytyác [=szorítják], annyira, hogy a sinoroc be hatnac tellyességgel a testbe, hogy soholt ki nem látzanac a husbol, és eképpen kimondhatattlan faydalmockal kényozzáç a szegény foglyot egy nyihány oraig« (RMKönyvt. XXXVI, 90).

A kínzó vallatásnak erről a kegyetlen eljárásáról Hel-tai leírása nyomán ugyan nem alkothatunk magunknak egészen világos képet, de az nyilván kitetszik belőle, hogy akinek a derekára övezett zsinórokkal a *szarait hátul fel kötözték*, annak volt *hátul kötve, hátra kötve*, vagy amint Dugonics mondja: *farához kötve a sarka*. Azonban úgy látszik, hogy a csigán való kínzásnak, a felcsigázásnak ez a változata leghamarabb kiavult a kínzó vallatás módozatai közül. Ez az oka annak, hogy az eredeti szemlélet megszűntével a szólás idő folytán annyira elhomályosodott (s ez a körülmény alaki módosulásait is elősegítette), hogy ma már pusztán csak tréfás értelemben használatos. De mintha még a régi szemlélet komoly tartalma csillanna meg ma is abban a bosszús kifakadásban, melyet a következő idézetünkben olvashatni: *Az ördögök kössék hátra az apád sarkát*, — dohogta az asszony. (Bibó L.: A fáklya füstölve éeg 36), vagy ebben a korántsem tréfásan hangzó fenyegetésben: *Maj hátra kötöm én a sarkát*: utána járok valaki után, megfigyelem, amit tesz (Szilágy-somlyó. Nyr. XII, 334).

VIII.

Lélekmondók, madárszedés.

Egy XVII. századbeli feljegyzésünk arról panaszkodik, hogy országunk sok helyén az istentelen *lélekmondóknak* — ámbár kétségtelenül jóval súlyosabb megtorlást érdemelnének a pokolraivalók — csak *madárszedés* a büntetésük. Hogy ez utóbbi kifejezés mit jelent, azt csak akkor érthetjük meg igazán, ha az előbbinek a jelentése felől már semmi kétségünk sincsen. De hogy valaki azt ne gondolja, hogy a *lélekmondók* talán leleklátók, szellemidézők, lelkekkel társalkodó bűbájosok, varázslók vagy táltosok voltak, azért sietünk kijelenteni, hogy bizony ő kegyelmük korántsem állottak összeköttetésben sem a bol-

dogult, sem az elkárhozott lelkekkel, hanem csak közönséges csúfnyelvű, olajos- vagy zsirosszájú emberek valának, kiknek síkos ajkáról könnyen lecsusszant egy-egy káromkodás. A régi világban pedig igen gyakran akképen káromkodtak az emberek, hogy holmi díszítő jelzők kíséretében a felebarátjuknak a lelkét emlegették, a legtöbbszőr (természetesen csak a szelidebb fajtából idézünk) ily módon:

Vinczen egyszer összeveszvé az asszonynyal így szidta: ide légy *lélek esse* [= ez s e], *lélek k....*, soha én többé ide hozzád nem jövök (TörtTár 1891, 329. 1614). Ezen szolgám elszökött, az *lélek beste lélek* kurafia felvévén az fizetést (uo. 1892, 376. 1677). Aha *ördög hűtű lélek, beste lélek k.... fia* (uo. 1893, 440. 1670). Aha *ördög* teremtetted, eb anyájú, *ördög lelkű, lélek k.... fiai* (uo. 1885, 797. 1648)...várjon az *ördög lelkű ilyen fia* (TMEOkmt. IX, 17. 1685).. *Disznó légyen a lelke is*, az ki többé köztek marad (Takáts S.: A régi Magyarország jökedve 35. 1676)...bizony *lélek ilyen s ilyen fia* (Bethlen M.: Önélet. II, 44)...*ilyen amolyan lélek fia* (uo. I, 541). *Ördög szántson a lelkén* az *ördögadta s teremtetted* paraszt birájának (MonTME. I, 77. 1639)...*ördög, ebteremtetted* avagy az mostani új gonosz szokás szerént *ebördög, az ki az lelkedet beléd adta teremtetted* és ezekhez hasonló káromlásokkal szitkozódnak,...az olyak egyedül az Istent káromolják (Kolosvári-Óvári: Corp. Stat. II. köt. 1. fele 260. 1671). Az ország előtt a mint perlették, irtóztató *lélek, ördög ágyában született fattyú lélek, beste lélek k.... fia* Teleki (Bethlen: Önélet. II, 46)...*ördögadttával, kölelküvel* szitkozódott (TörtTár 1894, 387. 1678). *Lánczos menykö üsse meg a lelkedet* (Galgóczy K.: Nagy-Kőrös monograph. 342. 1725-ből).

Az efféle hol szelidebb, hol durvább káromkodások, melyekben valakit úgy szidtak, hogy a fentiekén kívül elmondták még az illetőt *hamislelkű, gonoszlelkű, dühöslelkű, veszettlelkű, kutya lelkű, eblelkű, pogánylelkű, tatárlelkű* embernek is, vagyis melyekben — régiesen szólva — valakinek az *lelkét* *mivelték, az lelkét felcsinálták*, annak idején annyira általánosak voltak nemcsak a nép között, hanem a főrangúak körében is, hogy még a külföldet járt, nagyműveltségű Bethlen Miklós is azt mondja magáról: »...noha én *ördögadta s lelküvel* nem szitkozódtam, talán életemben sem mondtam kétszer, *teremtetted* pedig soha egyszer sem, de *leleket* és az Istent úgy segéljt gyakran« (I, 160). Akik tehát ilyképen, vagyis valamely formában a *lélek* szóval káromkodtak, azokat nevezték a régiek *lélekmondóknak* (Tagányi: Magy. erd. oklt. I, 352. 1620) vagy *lelkeződőknek* (Corp. Stat. III, 637. 1652), és

az említett feljegyzés szerint ezeknek volt gyakori büntetésük a *madárszedés*.

Hogy a *madárszedés* miféle büntetés volt, arra a kérdésre is könnyen megfelelhetünk, ha megvizsgáljuk, hogy legtöbbszörre hogyan s mivel büntették a *lélekmondókat*. E célból nézzünk csak meg néhány idevágó országgyűlési határozatot, városi és vármegyei intézkedést.

Máramarossziget 1595-ben kelt statutuma szerint: »... az szitoknak megtiltásának ellene az ki vétkezik, az város ilyen módon izent be az tanács köziben, hogy az ki az *lélekkel szitkozódik, az lelkit elmondja, megszidja az lelket, az kit élő istennek kellene tartanunk, először ft. 1. vegyenek rajta, ha abban az dologban más-szor szokásos nem volt. Ha pedig másodszor elmondja, az kézi kalodába vigyék*« (Kolosvári-Óvári: Corp. Stat. III, 575). Ugyanezen város 1652. évi statutumának XXXIII. articulusa így rendelkezik: »Végeztük a *lelkeződők* felől is, hogy az kik comperiáltatnak aféle szitkokban, büntetése legyen avagy d.[énár] 24, avagy ha azt nehezteli megadni, *vitessék az kalodába.*« (uo. III, 637). Debrecen városának egy 1595-ből való végzése elrendeli, hogy: »Mindaz a ki amaz utálatos és ocsmány szitkot *bestelének* száján kiereszti, rajta azonnal három forint büntetéspénz megvétessék, ezenkívül a *piacz közepén kézi kalodába vettessék.*« (Szűcs I.: Debreczen tört. II, 529). Egy 1639-ben kelt munkácsi határozat szerint: »Az *lélek- és adta-teremtette mon-dásnak* büntetése se pénz ne legyen, hanem ilyen formán legyen: Elsőben háromszor *tétessék az Czinteremben* [=a templom udvarán] *való kézi kalodába,*... annak utána ha többször találtatik az efféle vétekben, tehát az *pelengérral való kézi kalodába tétessék* és ott hármat üssenek az csá-kánnal rajta« (Ethn. V, 214). 1668-ban a küüllőmegyei constitutio a szitkozódás ellen való poenát ekkép szabja meg: »Ha ki Isten ellen való Szitkokkal, úgymint *Ördög-lelkű, Ördögatta, Ördög Anyájú, dühös Lelkű* és egyéb ahoz hasonlókkal szitkozódik, első cselekedetiért *veressék kalodába.*« (Corp. Stat. III, 291). Visk városának e tárgyra vonatkozó statutuma 1641-ben ezt mondja: »Egyébféle vétkeket penig ugymint *lélekmondókat, átkozódókat,*... ha kézben akadnak ugyan, *az kézi kalodában tegyék őket*« (Vajna K.: Régi hazai büntetések II, 108). Az 1619. évi május hó 5-16-án tartott gyulafehérvári országgyűlés végzéseinek 2. articulusa kimondja, hogy: »Az *lélekkel való ék-telen szitkozódás* is mivel ilyen szörnyen-eláradott, noha elég constitutio vagyon eddig felőile, mindazonáltal látván, hogy az emberek attól meg nem szűnnek, végeztük, hogy mindenütt igen megtiltassanak minden rendek között. És hogy inkább elszokhassanak rólla, nemes ember vala-

mennyiszer elmondja, egy-egy forintot vegyenek tőlle, szolgát és paraszt embert az kézi kalodába tegyenek.» (Erd. OrszGyűlEml. VII, 512).

Fölösleges az adatokat szaporítanunk, hiszen a többiből is mind csak az tűnnék ki, hogy a lélekkel való szitkozódásnak, melyet »a szokás és gyakorlat az istenkáromlás egy különös (indirect) fajának tekintett« (vö. Corp. Stat. II. k. 1. fele 38 l. jegyz.), leggyakoribb büntetése a kaloda volt.* Legtöbbször azonban a lélekmondót csak a kézi kalodába zárták, vagyis csak a kezét tették kalodába. S ilyenkor valóban úgy festett a delikvens, mintha faodúba rakott madárfészket szedne ki. Ezért nevezte el a pajzán néphumor a kézikalodába-zárást nagyon találóan *madárszedésnek*. S hogy ez nem pusztá feltevés, annak bizonyítására teljesen hiteles adatunk is van. Miskolczi Csulyak István zempléni ref. esperes az 1632. évi egyházlátogatásai során azt írja hivatalos jegyzőkönyvébe, hogy Tolcsván: »Az szitkosoknak csak az kezét teszik az kalodában és *madárszedésnek* nevezik nevetés által.« (TörtTár 1906, 267).

A *madárszedés* tehát a kézikalodába-zárásnak tréfás-gúnyos elnevezése volt.

IX.

Kesztyűben dudál.

Ha valakit azzal fenyegetek: *megtanítlak kesztyűbe v. kesztyűben** dudálni*, akkor az illető bizonyára ép oly kevéssé veszi komolyan szavaimat, mint mikor azt mondom neki: *hátrahőtöm a sarkad*. A sarok úgyis hátul van, nincs rajta mit hátrakötni, ennél fogva ebből a fenyegetésből nem válhatik veszedelem. A dudálás sem valami kegyetlen foglalkozás, legfeljebb az szenved, aki hallgatja; különben igazán nincs miért megijedni tőle, kivált ha kesztyűbe v. kesztyűben tanulhatjuk. Azonban ez a két szólás csak a mai ember szemében látszik ennyire ártatlannak, sőt nevetséges-

* Más »ördögtől talált és gondolt szitkoknak és káromkodásoknak« is ez volt a büntetése, pl.: »A'ki a' korságossát, Dühödét elmondja, Eg-ütöttét, Kö-ütöttét, szintén mint a' Lélek mondó úgy büntetessék« (1669-ből. Mind. Gyűjt. III, 240).

** Mondják mind a kétféleképen, de a mai beszédben gyakoribb a *kesztyűbe* alak. A -ban, -ben és a -ba, -be ragok váltakozásáról l. alább a *Falba omol* c. szólásmagyarázat első jegyzetét.

nek; egy-két századdal ezelőtt bizony még mind a kettő igen komoly fenyegetést tartalmazott. Ilyenül alkalmazza még Petőfi is, mert kétségtelen, hogy nem a tréfálkozó kedv mondatja vele ingerlőinek ijesztésére (miután már fejek beverésével megfenyegette őket):

S ki megboszant, legyen az akárki,
Megtanítom keztyűbe' dudálni.

(Mondom, ne ingerkedjetek)

Hogy a *hátrakötöm a sarkad* szólásmód a letűnt századok büntető igazságszolgáltatásának egyik nyelvi emléke, azt fentebb már talán sikerült bebizonyítanom. Itt most azt szeretném kétségtelenné tenni, hogy a címbeli szólás egy töről sarjadt az előbbivel, mert szintén a régi büntetőjog gyakorlatának nyelvbeli emléke őrződött meg benne. Mielőtt azonban magyarázatához fognánk, össze kell gyűjtenünk a rávonatkozó nyelvi adatokat.

Érdekes, hogy ez a szólás, mely ma a művelt köznyelvben és a népnyelvben is meglehetősen elterjedt, a régi nyelvben teljesen ismeretlen. Legkorábbi adatai csak a XVIII. század végéről és a XIX. elejéről valók. Ezekben az a figyelemreméltó eltérés észlelhető, hogy nemcsak a *dudálni* fordul elő bennük határozóul, hanem a *fütyölni* és *hegedülni* igenevek is. Tudtommal legelőször Illei János Tornyos Péterében (1789.) kerül elénk: Tsak elő-kerittselek! szép szó után be meg-tanítlak a keztyűbe dudálni gaz ember (RMKönyvt. XXXVIII, 44). Majd Etédi Sós Márton Magyar Gyászában (1792.) találjuk meg a következő változatát: De majd meg-tanítlak kesztyűben fütyölni (1813-i kiad. 176). Ebben az alakjában ismeri Szirmay is: Jam ego te docebo! Meg tanítlak keztyűbe fütyölni (Ilung. in parab. 1804, 104). Dugonics ezt az alakját jegyezte föl: Kesztyűbe ne dúdolly (Példabeszédek II, 153, az Oktatások c. fejezetben). Margalits szerint Dugonicsnál a *kesztyűben hegedül* változat is föllelhető, de én nem akadtam rá. Erdélyinél mind a két alakja előfordul: Megtanítlak keztyűben fütyölni (i. m. 230. l.) és Majd megtanítlak keztyűben dudálni (uo. 92. l.). Ugyanígy van CzF.-nál: Megtanítlak keztyűbe dudálni v. fütyölni (III, 668). A népnyelvi följegyzések is ezt a két változatát tüntetik fel: Maj mektanítlak kesztyűbe dudányi, vár csak (Bakonyalja. NyF. XXXIV, 124). Majd megtanítlak fűjni [vö. nótát fűj], a kesztyűbe dudálni (Abauj és Sáros m. Nyr. XXXVII, 372). Megtanétalak kesztyűbe fütyölni (Szatmár m. Nyr. XLV, 266).

Ami mármost az itt tárgyul választott szokásmondás eredetét illeti: tudomásom szerint csak Dugonics kísérelte

meg magyarázatát, midőn az általa feljegyzett változatról a következőket mondja: »*Kesztyűbe ne dúdolly!* Az az: semmit ravaszúl és alattomosan ne cselekedgy, mint azok, kik dúdolni akarnak, de a' környül állók miatt nem mernek.« Azt hiszem, ez a szólásfejtő kísérlet nemcsak hogy nem találta fején a szeget, hanem nagyon is messze kalapált tőle. Ennek alkalmasint az lehet az oka, hogy Dugonics csak röpke hallomásból ismerte szólásunkat, jelentését sem tudta pontosan és így természetesen eredetének a megmagyarázása sem sikerülhetett neki.

A helyes magyarázat útját véleményem szerint a szólásnak az a teljesebb alakja mutatja meg, melyet Csokonai egyik versének ezek a sorai tartottak fenn számunkra:

Ráncos szemmel körülnézte
A korbely mágánasokat.
No hisz, mondta, teremtették
Megtanítlak szedtevettek
Vas kesztyűbe fűtőlni.

(Harsányi-Gulyás: Csokonai Vitéz M.
össz. műv. II. k. 1. fele 209)

Ez a *vaskesztyű* pedig, melyet az idézett helyen kívül még egy népdal is emleget (Hej, huj *vas keztyű!* CzF. III, 668), és melyben Csokonai szerint valaki *megtanulhat fűtőlni*, bizonyára a kínzóvallatás egyik eszköze volt: valószínűleg a *hüvelyk- vagy körömszorító* (Daumenschraube).

Ezt a szerszámot tudvalevőleg azért nevezték így, mert a vádlott egyén két keze hüvelykujjának a körmeit sajtolták össze vele, hogy *kisrófolják* belőle a vallomást. Ha az illető konokul vonakodott vallani, akkor bizony megeshetett vele, hogy addig szorították az ujjait, míg levált róluk a köröm: *körömszakadtig tagad* (Széll Farkas: MNy. V, 175 és Tolnai: uo. IX, 195). A körömszorítóval kínzott ember ha nem vallott is, de csak ritka esetben tudta némán tűrni a kínzást. Fájdalmában sírt, kiabált, jajgatott. Ezt nevezték tréfásan *dudálásnak*, mint ahogy pl. ma is mondjuk a síró gyermeknek: *ne dudálj!* vagy megkérdezzük tőle: síró, pityogó, van-e *duda* eladó? Sokszor a nagy testi fájdalom miatt összecsucsorított ajkunkkal fűtyszerű hangot hallatunk (vö. *pfű de fáj!*). Így tett a hüvelykszorítóba préselt körmű vádlott is: *fűtölt a vaskesztyűben, megtanult a vaskesztyűben fűtőlni*. De sirását, jajgatását nevezhették *hegedülésnek* is. A hegedű is *sír*, a síró gyerek pedig nemcsak *dudál, orgonál* (MNy. VII, 42), *virginál* (uo. X, 335), hanem *hegedül* is, azért bosszantják így a társai: Cini, cini Péter bácsi, neked *muzsikálnak* v. neked *hegedülnek*. Vö.

még: *hegedüli a nótát* = sir (Beregszász. Nyr. XXXVII, 373).

Most már csak az a kérdés, hogy a körömszorító hogyan kapta a *vaskesztyű* nevet, holott egyáltalán nem hasonlít semmiféle kesztyűfajtához. Valószínűleg szintén tréfás-gúnyos névadás útján. Ismert dolog, hogy az igazságszolgáltatás eljárás körébe tartozó fogalmak közül számos van a rendes nevén kívül még egy tréfás elnevezése is. Pl. a *börtön* helyett azt mondják: *kalicka*, *hüvös*, *nyaraló*, *dutpi*; a *bilincs* helyett *karperec*; a békó lánc az *olvasó*, pl.: *lábán van az olvasó*, úgy imádkozik = rab, lánc van a lábán (Szeged. Nyr. I, 324). Annak a padnak, melyen a botbüntetésre ítélteteket megcsapták, tréfás átvitellel *deres* a neve. Ha ezen valakit a *lapocka* nevű lapátalakú eszközzel vertek, akkor *eljáratták vele a lapockás táncot*, vagy amint Faludi mondja: *a deresen arczul fekve járja a lapiczkás táncot* (Nyr. XXIV, 461). Az akasztófára húzott gonosztevő az *akasztófa bimbója*, *virága*, *címere* stb. Ezek az elnevezések mind könnyen érthető hasonlósági átvitelen alapulnak.

Némelykor azonban kevesebb hasonlóság van a tárgy és az ő tréfás neve között. A kinzóvállatásnak pl. egyik gyakran használt eszköze a *spanyol csizma* volt, németül *spanischer Stiefel*, latinul *ocrea hispanica* (= spanyol láb-szárborító). Ez azonban korántsem volt csizma, hanem csak »két homorú, belül tompa csúcsokkal kiveret csatornaszerű vas, melyet ráillesztettek a vádlott lábászárára, aztán csavarral összeszorították, úgy hogy a tompa csúcsuk, kivált sípesontját, melyre az ember amúgy is nagyon kényes, ugyancsak megszurta.« (Tolnai: MNy. IX, 197). A *spanyol csizmának* nevezett kinzószerszám tehát csak annyiban volt csizma, amennyiben a lábra húzták, egyébként semmit sem hasonlított hozzá. De még kevésbbé hasonlít a csizmához a lábravert vas (bilincs, békó) és ezt CzF. szerint mégis *csetneki csizmának* hívják (Csetnek vidékén t. i. vasat gyártottak, és bilincs meg békó is készült ott). Sőt a Bihari-Tsaholtzi-féle Index vocabulorum 1647. és 1649. évi kiadása szerint a békónak, lábravaló vasnak a XVII. században *csetneki nadrág* a [bizonyára szintén tréfás] neve (MNy. XVII, 316). Ilyenféle szemléleten alapuló tréfás átvitellel nevezhették el tehát azt a kinzó eszközt is, melybe a vádlottnak az ujjait kellett bedugnia, akárcsak a kesztyűbe, *vaskesztyűnek*, jöllehet a körömszorító ép oly kevésbé hasonlít a kesztyűhöz, mint a bilincs a csizmához vagy a nadrághoz.

A körömszorító használata nálunk, úgy látszik, Mária Terézia büntető rendtartása, a Constitutio Criminalis The-resianae (1769.) alapján honosult meg. Ennélfogva érthető,

hogy miért nem tudjuk kimutatni a címül irt szolást és változatait a XVIII. század vége előtti időből. Ez a körülmény magyarázza meg különben azt is, hogy miért nincs meg a régi nyelvben a *körömszakadtig tagad* szolás sem. *Körömszakadásról* ugyan már a XVI. században is van szó, de ez az elnevezés egészen más eredetű, a kintzovallatással nincs semmi összefüggésben, mert a kemény, állhatatos, körmötszakító munkáról van véve, melynek művelőjéről ma is azt szoktuk mondani, hogy *körömszakadtig* vagy *körme szakadtáig* dolgozik (Kertész i. m. 229).

X.

Pacalos.

Egy alföldi eredetű feljegyzésben, mely a XVIII. század elején kelt, azt olvassuk, hogy két pörlekedő asszonyszemély közül az egyik a másikat adáz haragjában egyéb csúfneveken kívül elnevezte még *pacalos*-nak, *fattpat vetett pacalos*-nak is. Az így megtisztelt vászonzeszléd különösen ezt a címet tartotta magára nézve sértőnek, és annyira a szívére vette, hogy nyomban futva-futott panaszával bírót búsítani. Hogy az illetőnek mennyire jó oka volt mind a sértődésre, mind a panaszra, az nyomban kitűnik a következőkből.

Midőn régente valamely városban nagyon elszaporodtak a rosszféle nők: az okos és körültekintő magisztrátus úgy igyekezett megvédeni a férfiak esendő erkölcsét, a fenyegetett közegészségügyet meg a tisztas tűzhely békéjét, hogy a törvényszolgákkal összeszedette a szabados életű fehérnépet és hóhérral csapatta ki őket a városból. A kicsapatás abból állott, hogy a hóhér és legényei a pellengér előtt vagy a falovon, facsikón egyenként sorra megpálcázták az egész társaságot, aztán széna-, szalma- vagy harasztkoszorút kötöttek a fejükre és *marokvesszővel*, más-ként nevezve: *seprővel*, azaz seprő módjára összekötött vesszőcsomóval végigverték (*kiseprőzték*) őket az utcákon a város kapujáig.* Ott aztán kilökték valamennyit és mehetek, amerre tágasabb: más városba jobb szerencsét keresni és a legtöbb esetben új megaláztatást találni. Takáts

* De úgy látszik, nem mindegyiknek mértek egyforma mértékkel, mert különben nem mondaná Bod Péter, hogy, a bűnös nők közül a kiscbbeket a pellengérben verik, a nagyokat meg az ablakból nevetik (Szent Hilárius 62), és Csúzy Zsigmond páter sem írná róluk, hogy a kis cédákat kisöprik, kicsapják, a nagyokat pedig tisztre és méltóságra emelik (Nyr. XXXVII, 344).

Sándor egyik nagybecsű munkájában olvashatjuk, hogy Kecskemét városa egy ízben egész csapat leányra veretett harminc botot és összekötözve valamennyit kiűzte a városból, mert »juhászokkal és kvártélyos katonákkal illetlenül társalogtak« (Rajzok a török világból II, 285).

Közbevetőleg megjegyzem, hogy az előbb ismertetett büntető eljárás során felhozott *kisepröz* igével néha még ma is élnek, midőn pl. valamely gonosz emberről azt mondják, hogy nem volna kár *kiseprözni*. Azonban a régi jelentése megváltozott, mert megfigyelésem szerint ma már nem úgy értik, hogy 'seprővel kiver valahonnan', hanem úgy, hogy 'seprővel kiséper, kitakarít, mint a szemetet'. Nyilvánvaló tehát, hogy eredeti szemléletével való kapcsolatát az említett büntetésmód eltörlése miatt teljesen elvesztette, új asszociáción ment át és a seprővel eszközölt hajdani fenyegető művelet helyett a ma is seprővel végzett háztartási munkához fűződött.

Fentebb már szóltam róla, hogy a *kiseprözés*re ítélteteket előljáróban megpálcázták a falovon v. a facsikón. Valószínűleg ezzel a facsikón való veréssel függ össze a MTsz.-nak egy adata is, mely azt állítja, hogy Szatmár megyében a fajtalan nőszemélynek *csapatos*, *facsikos* a szidva mondott neve. Az utóbbi névvel állítólag azért illetnék, mert botütésektől *csikos* a háta. Szerintem ez a mai *facsikos* szó alkalmasint *facsikos* volt eredetileg és azt a rosszféle fehéreselédet nevezték így, akivel a törvénytörők *megültették a falovat* (Erdélyi: Magy. közm. 123. l.) és *meg is csapatták rajta* (azért mondták *csapatos*-nak is). Mivel ez a büntetésfajta már rég divatját multá, az emberek nem értették többé a *facsikos* melléknév jelentését, de azt tudták, hogy az erkölcstelen nőt sokszor büntették bottal, mely csikos nyomot hagyott rajta. Így lett aztán a már értelmetlenné vált *facsikos*-ból az érthetőbbnek tetsző *facsikos-facsikos*.

De immár hadd térjek vissza oda, ahol eredeti mondanivalóim fonalát e közbevetések kedvéért megszakítottam: a *kiseprözés*re ítélt nők sorsának további ismertetéséhez.

Ha valamelyik fajta szerencsétlenről kiderült, hogy áldott állapotban van, akkor enyhébben büntették. Az ilyen nőkkel emberségesebben bántak Európa-szerte. Németországban pl. a híres CCC., vagyis V. Károly császár büntető törvénykönyve, a *Constitutio Criminalis Carolina* (1532.), mely a kínzó vallatást hivatalos jellegűvé tette, elrendeli, hogy a kínzás minden ember ellen használható, aggok, egyháziak és áldott állapotban levő nők kivételével. Így volt ez gyakorlatban nálunk is, noha hazánkban a *Const. Crim. Carolina* ép oly kevésbé volt törvény, mint a Mária Terézia

büntető törvénykönyve, a kínzó vallatást korlátozó Constitutio Criminalis Theresiana (1769.), mely tulajdonképen csak az osztrák örökös tartományokban volt érvényes, de azért nálunk is széltére követték. (Vö. MNy. IX, 193).

A kicsapatasra ítélt nő tehát, ha anyaság előtt állott, megszabadult ugyan a veréstől, de nem menekülhetett meg a nyilvános megszégyenítéstől. Azzal büntették meg, hogy tele marhapacalt vetettek a nyakába és úgy kellett a többi kicsapottal együtt végigmennie a városon. Ez volt a *kisapacaloztatás* (vö. Vajna K.: Régi hazai büntetések II, 99). Az ilyfajta nők még a kicsapatasnál is nagyobb szégyennek tartották ezt a büntetést, és így nem csoda, hogy emlegetését igen-igen nem szerette hallani sem az, akivel valamikor csakugyan megtörtént, sem az, akit csúfszájú veszekedő társa igazságtalanul vádolt meg vele.

Hajdani igazságszolgáltatásunknak ez az imént vázolt eljárása magyarázza meg a fent említett feljegyzésben előforduló *pacalos, fattyat vetett pacalos* kifejezéseket. Vajjon szitokszóként nem élnek-e még ma is valahol a népnyelvben?

XI.

Valakinek a tollából lövöldöz.

Első tekintetre talán ezt a régi nyelvünkbeli szólást hajlandók volnánk szólásvegyülés eredményének tartani, hiszen könnyű szerrel keletkezhetett volna a vitézi életből sarjadt és a régi nyelvben igen gyakran előforduló *máséból*, *más tegzéből*, *más porával lövöldöz* és az ezópusi mesére visszavezethető *más tollával ékeskedik* szólások vegyüléséből. Azonban azokat a helyeket, ahonnan idézhetjük, jobban szemügyre véve, más föltevéshez kell folyamodnunk. Nézzük csak, mit vallanak forrásaink.

Szalánczi István kapitihá [=állandó követ a portán] ezt írja 1632. febr. 5-én I. Rákóczy Gy. fejedelemnek Konstantinápolyból: »Gávai uram által ez okon könyörgöttem vala én az elmúlt nyárban nagyságodnak, hogy járjanak az én szolgálaim és nem nevezetesebb szolgálai nagyságodnak, hogy azokat nem kellene az vezér eleiben vinnem, s valamikor az szükség kívánná, akkor küldhetném őket vissza nagyságodhoz, senki nem kérdené tőlem őket; és ha itt valami történnék, arról alázatosan tudósíthatnám nagyságodat, az dolognak itt való állapotjához képest találhatná meg nagyságod őket ez dologról és így az *magok tollokból lövöldözhetnének*« (Beke-Barabás: I. Rákóczy Gy. és a por-

ta 17). Viszont öreg Rákóczy Gy. így ír Sebessi Boldizsár kapitányának 1636 május 7-én: »Zöldfikár [t. i. Zülfikár, a ravasz és megbízhatatlan török tolmács] latorságától mindenkor mi tartottunk, s mi sokszor meg akartunk tőle válni, de remélvén, eszébe fogja magát venni, voltak is más akadályok is, haladni kellett: egyáltalában nekünk így ár[t]hat többet, mintsem ha az (így) leszünk nála nélkül, mert most minden dolgainknak ő általa leszen az vezér értője, kiben csak azt mondhatja meg, az mit akar s az *mi tollunkból lövöldöz*, de amúgy az nem lehet; mindenkor ártalmasabb az titkon való gonosz akaró, mindsem az nyilván való« (uo. 234).

E két hely értelméből világosan kitetszik, hogy ebben az esetben a szólásvegyüléssel való magyarázat nem vezet célhoz, mert idézeteinkben nem arról van szó, hogy valaki más érdemével kérkedik, másét a magáé gyanánt fitogtatja (a fenti rokonértelmű szólások vegyülése t. i. ezt a jelentést adná), hanem arról, hogy valaki ellen a saját fegyverével harcolunk, valakit a maga fegyverével győzünk le, verünk meg. Ennélfogva a helyes magyarázatért másféle kell kereskednünk.

Midőn első ízben foglalkoztam a címbeli szólással (l. MNy. XXI, 55), azt gondoltam, hogy klasszikus mitológiai vonatkozással van benne dolgom. Úgy vélekedtem, hogy bizonyosan a Herakles-mondákból jól ismert stymphalusi madarak lövöldözésre alkalmas érc tollaira történik célzás a fenti két idézetben. Azonban csakhamar be kellett látnom, hogy szólásunknak semmi köze sincs a stymphalusi madarakhoz. A megfejtés helyes útjára az első idézet szerzőjéül megnevezett Szalánczi István mutat rá, midőn egy másik levelében 1632-ben azt írja fejedelmi urának: »Nagodnak alázatosan könyörgök, az Juszuľ agát ne hagyja, azzal bírhatjuk az másikat, az *sast maga tollából lövik*, Kegmes uram meg« (TörtTár 1883:664). Ez pedig nyilvánvaló célzás Aesopusnak A sas és a nyílvesző c. meséjére, melyben a sas vesztét a saját tollából készített nyílvesző okozta.

A régiek a nyílnek többféle fajtáját ismerték. Az ú. n. *tollatlan nyíl* pusztán a síma nyílveszőből állott, de ennek nagyon bizonytalan volt a repülése. Azért mondja egyik régi írónk: Tsuda, hogy annyira *kóvályog elméd, mint a tollatlan nyíl* (Keresztúri: Fels. Ker. 80). A pontosabb célzás érdekében tehát madártollat alkalmaztak a nyílvesző alsó végére és így származott a *tollas nyíl* (yö. Herman O.: MNy. II, 201-2). Régi irodalmunknak egyik igen kedves és a szóláskutatóra nézve is nagyon tanulságos munkája: Miskolczy Gáspár Egy jeles vad-kert-je (Lőcse, 1702.), mely tudvalevőleg Franzius Farkas latin eredetije nyomán

készült, többször megemlékezik a madarak tollával felkészített nyílról, pl.: »...a' madaratskák-is a' nyilakra ragasztandó tollakat szolgáltattak, de gyakrabban a' magok veszedelmekre. Innén költ ez, még ma-is közönséges Példabeszéd. A' magam tollát érzem az én sebeimben (218)... egykor a' Bagoly a' több Madaraknak azt tanátslotta,... hogy a' reájok lőtt nyilat soha meg ne várják, úgymint, melyek az ő szárnyoknak tollaitól olly igen gyorsak (494) ...magok kebeleikben szántszándékkal ellenséget ne tartanak, hogy így magok tollaival meg-tzifrázott nyilakkal szívek halálosan által ne lövöldöztessenek« (412). A más tollából lövöldöz szólásunk nyilvánvalóan ezt a madártollas nyilat emlegeti. Ennek a tollas nyilnak az emlékét őrzi különben még ma is az iránymutatóul felrajzolt ismert nyílforma: ➤→

A NySz. III, 389 szerint Decsi: Adag. 115. lapján ez a szólásforma található: »Valakit maga tállából lövöldözni: pellem caninam rodere.« Az imént mondottak után világos, hogy ebben az adatban a tállából szó csak sajtóhiba lehet és helyette tollából-t vagy talán inkább tallából-t kell olvasnunk.

XII.

Lengyel nemesnek tesz.

Midőn Gvadányi jóízű humorú verses elbeszélésében Zajtay uram a viceispán fiát idegen divatú, magyar szemnek füresa öltözetéért megcsúfolja, és a kigúnyolt ifjú »kezdet ebbattázni, | Dült, fült, 's morgott, monda: hogy meg fog páltázni«, akkor Nagypeleske érdemes nótáriusa nemes felháborodásában így felelt neki:

Vesse el pokolba a' bolond ruháját,
És ne merészelje emelni páltáját,
Mert Lengyel Nemesnek teszem a' posáját.

(Fal. Nót. VII. Rész)

Ezt a dölt betűvel szedett mondatot Kardos Albertnek Magyar Könyvtárbeli magyarázatos kiadásában a következő jegyzet kíséri: »Szótárakban, szólásgyűjteményekben nem találtam; valószínűen egyértelmű ezzel: keresztfiam-má tesznek, nyakon ütlek.« (47. l; én húztam alá). Hogy a kérdéses sornak valóban valami ilyesféle értelme van, az a szövegből tisztán kiviláglik. Természetes u. i., hogy akire botot emelnek, mint itt nótárius uramra, az maga is — ha

ugyan el nem szalad — szintén ütleggel igyekszik védekezni. Ezt nem is kell bővebben magyaráznunk. De annál inkább rászorul a magyarázatra az, hogy a derék nótárius méltó haragját kihívó ficsurt miért éppen *lengyel nemessé* avatná az ígért nyakleves.

Ámbár az szerfölött kétséges, hogy ebben az esetben egyáltalán lehet-e szó nyaklevesről, mint ahogy Kardos gondolja. Aligha, mert hiszen csúfondáros mondókája befejeztével így folytatja nótáriusunk: »Hogy látta, hogy *kardom markolatját kaptam*, | Meg némult, és én is néki békét hagytam.« Már pedig ha csupán csak arcul akarta volna ütni a viceispán nyegle fiát, akkor fölösleges volt kardjához kapnia. Viszont az úrfi ütésre kész pálcájával szemben teljesen megokolt a karddal való védekezés. Egészen világos tehát, hogy ha az úrfi támadni kezd, akkor a nótárius kardot ránt, és azzal *teszi* ellenfele *pofáját lengyel nemesnek*, vagyis kardja vágása nyomán az úrfi arca a lengyel nemesek arcához fog majd hasonlítani.

Ez a megállapítás már kissé közelebb visz bennünket a címül írt szólásforma eredetéhez, melyet bizonyára valahol a lengyel nemzeti szokásokban kell keresnünk.

A lengyel borivó nemzet volt, ma is az, akárcsak a magyar. Derék lengyel szomszédaink nemcsak a vitézkedésben keltek velünk baráti versenyre, hanem az italozásban, a vinosophiában is. Azért mondja a régi, ismert lengyel ének, hogy: »Magyar és lengyel jó barát | Karddal s pohár közt egyaránt.« S noha a mádi mézes gerezd levét, melytől az úrfi szerelmes, a *kisasszony engedelmes* (amint Hegyalján szokták énekelni), *magyar szívet ébresztő orvosságnak* mondja Gvadányi (Rontó Pál), ám azért a lengyelek sem vetették meg, sőt úgy látszik, nagy örömük telt benne, ha — Csokonait idézem — *mádi borral a gyomor, a kis pokol megázik*. Hegyalja szőlővesszejének nektárát, Verseghyvel szólva: *hires Tokajnak hig aranyát* (ez Vörösmartynál *hig arany, mely nyakba önthető*), avagy Gvadányiként: *hazánk édes tejét* ők vásárolták valamennyi idegen nemzet közül legszívesebben századokön keresztül, azt tartván róla egy régi magyar költővel, hogy: *A' halhatatlanság Mennyei Nectárja | E' vólt, vagy ez annak valóságos párja* (Mátyási verséből idézi Szirmay: Hungária in parab. 77). Midőn Szalárdi János Siralmas Magyar Krónikájában felsorolja az öreg Rákóczi György fejedelem magyarországi jószágait (köztük Bényét, Mádót, Szerencset, Ónodot, Sárospatakot), nem mulasztja el megemlíteni róluk, »... melyeknek nagyobb részei nagy sok boros jószágok, s hasznos gondviselés által igazgattatván, csak Lengyelországba minden esztendőnként behordatott, s mindenkor jó pénzen, aranyon, talléron

elárultatott sok számú hordó borokból minémű kincs takarított a pataki s munkácsi tárházakba, akárki megítheti» (Újabb Nemz. Könyvt. II. foly. 144). Jókai ugyan már jóval későbbi időkről szól, de szintén találóan mondja: »Semmi sem olyan aranybánya, mint a Hegyalján asszúbort termeszteti, mint Lengyelországba máslással, négyputtonossal kereskedni.« (Eppur si muove. Nemz. kiad. XLIV, 145). Egy másik forrás szerint: »Ungarns bedeutendster Ausfuhrartikel nach Polen war der Wein, in *Ungaria natum, Cracoviae educatum*.« (Brückner: Ungarn und Polen. Ung. Jahrbücher IV, 82). Ez a régi latin szőlás ismeretes volt egész Lengyelországban és ebben az alakjában is sűrűn emlegették: »*Nullum vinum nisi hungaricum, Hungariae natum, Cracoviae educatum*.« A lengyel papság és nemesség italul leginkább a magyar szőlők termésével élt; a plébániák és kolostorok, udvarházak és kastélyok pincéjében nagy becsületük volt a tüzes magyar boroknak, legkivált a tokajinak, mely vért és lelket pezsgő kedvre forral (Tompai).^{*} Méltán énekelhette tehát Erdélyi János a Szüreten c. költeményében:

Hegyünk ha terme, más is ízlelé.
 Borunk hevite hűs éjszak felé,
 Egy bort ivánk mi és a lengyelek.
 Ki vette, viltte, itta jó borát,
 Ünnepli a szomszéd nemzet torát.

(Erdélyi János költ. 1844, 83)

Mindezt nagyon jól tudta Gvadányi is, és azért a nemes magyar bornak, jelesül a tokaji aszúnak ezt a módfelett való kedvelését a lengyelek valóságos nemzeti sajátsága gyanánt tünteti fel A' falusi nótáriusnak elmélkedései c. munkájában (1796). E mű Hatodik Paragraphusában a nagypeleskei mester, Dvorák Hritzu mondja el véleményét az emberi sorsnak változásáról. Az ő tudákos materialista felfogása szerint az egyesek és a nemzetek természetét az határozza meg, hogy mit esznek, isznak, tehát körülbelül

^{*} Gvadányi azt írja, hogy Nagy Péter cár is igen megszerette a tokaji bort, midőn Bécsben járt Leopoldus császár látogatására: »Jól evett, de még jobban ivott a' Czár a' mindenféle borokból; különösen a' Tokai hegyen aszszú szőlőből sajtolt Nectar jobban tetszett néki, mint az Angliai, vagy Hollandiai Ponts; méltán-is a' Frantzia Országi Champaniai, 's Burgundiai bornál többre betsüllötte ezen *Hazánk édes tejét*« (Tizenkettődik Károly életé 39).

azt a nézetet vallja, melyet egy későbbi német materialista filozófus, Feuerbach Lajos András foglalt össze hirhedtté vált formulájában: »*Der Mensch ist, wass er isst.*« Dvorák Hritzu említett tételét bizonyítgatván, felsorolja sok nép kedvelt ételét, italát. Szerinte a magyart szalonnás káposzta táplálja, a tatár lóhúst ész s issza annak tejét, az anglus ponttsal, zsenévelrel enyhíti szomjúját, az olasz vegyíti pármái sajttal a rizskását, a hollandus sajttal él s iszik herba tejet s ezen ital ritkán szédíti a fejet stb., a lengyelek közt pedig: »*Isznak a' Nagygyai leg-jobb Tokai bort, Láthatni-is rajtok vágott pofát és ort*« (i. m. 73. l.). Ez a *vágott pofa és orr* pedig bizonyosan annak az emléke volt, hogy a vérmes lengyel urak borittas jókedvükben, különösen a hatalmas erejű tokaji bortól (mert ez az ital könnyen szédíti a fejet) hamar kardra keltek és ugyancsak megvagdalkoztak egymással egy kis vérelesztés céljából. Ilyenkor legkönnyebben az arc meg az orr kapott egy-egy vágást, vagy legalább is ott viselték sebhelyeiket legláthatóbban a lengyel nemesek. Az ő megvagdalt arcukhoz léssen tehát hasonlatos a viceispán fiáé is, ha nótárius uram vitézi kardjával kiméri reá érdemlett jutalmát.

Hogy a *lengyel nemesnek tesz* szólást szótárakban, szólásgyűjteményekben Kardossal együtt hiába keressük, annak kétségkívül az az oka, hogy nem a népnyelv kincsesbányájából, nem is az irodalmi hagyományból merítette Gvadányi, hanem teljesen az ő egyéni alkotása. S hogy mennyire alkalmi ez a szólás, azt semmi sem bizonyítja jobban, mint az a körülmény, hogy valamennyi munkájában csak egyetlen egyszer, csupán a fent idézett helyen fordul elő.

XIII.

Száraz korcsmája lön.

Egy régi följegyzés azt mondja egy bornemisza emberről, hogy *száraz korcsmával él*. Ennek a *száraz korcsmát* emlegető szólásnak azonban van egy ennél jóval érdekesebb előfordulása is, az alábbiakban majd csak azzal foglalkozom részletesebben. De fejtegetéseim nyomán világosság derül az előbbire is.

Midőn Kemény János, a későbbi szerencsétlen véget ért erdélyi fejedelem, fiatal korában mint Bethlen Gábor leánykérő követségének tagja a brandenburgi választó udvarába igyekezett, Lusatiának [= Lausitz, Luzsica] egyik

városában, amelynek nevét azonban elfelejtette, egy »hercegi úr«-nál vendégségben volt s ott a lakoma alkalmával egy, művelődéstörténeti szempontból is érdekes tapasztalatot szerzett, melyet Önéletírásában így mond el: »Itt látunk mi magyarok elsőben olyan asszonyemberi öltözetet, hogy mellyek [azaz mellük] mezítelen, kinyitva legyenek, mellyekre ittas, is, és egyébiránt is igen venereus ember az szegény Mikó Ferencz sokat ácsorga, de csak *száraz korcsomája* lőn« (i. m. 75. l.). Hogy ebben az idézetben mit akart Kemény János a *száraz korcsomával* mondani, azt egyszeri olvasásra is sejthetjük: nem-jámbor Mikó uram hasztalanul *ácsorgott*, azaz áhítozott, vágyakozott, semmi sem jutott neki a látott jókból, mert bizony csak olyan helyzetben volt, mint Mikes Törökországi Leveleinek újdonsült örmény férje: »Lántzon kell lenni kedvének, Csak *száraz kortyot* kell nyelni, Mert nem szabad meg *kostolni*« (42. levél). De hogy mit jelentett Kemény János korában a *száraz korcsma*, s hogy a nála már átvitt értelemben használt, tehát szólásszerű kifejezésnek milyen gazdaságtörténeti háttere van, az talán mégis némi magyarázatot kíván.

A *száraz korcsmát* tudtommal csak egyetlen szótárunk magyarázza: Ballagi Telj. Szótára, de valószínűleg az 'is rosszul. Szerinte ugyanis *száraz korcsma* a. m. bormérés útfélen vagy vásáron. Ha már most ezt a kifejezést összehasonlítjuk olyan népies, legtöbbször tréfás kifejezésekkel, melyekben a *száraz* melléknév jelzőként szerepel (pl. *száraz kántor* = nem tud orgonálni, *száraz kovács* = nem űzi mesterségét, *száraz prókátor* = nincs póre, *száraz dajka* = nem szoptat, *száraz ebéd* = ebéd ital nélkül Mikes 3. levelében, s l. még több olyat, melyekben a *száraz* a. m. 'víz vagy egyéb folyadék nélkül való, nedvtelen'), akkor arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a *száraz korcsma* azért *száraz*, mert vagy vendége nincs, vagy bora hiányzik, ami az útféle korcsmákkal olykor megeshetik ugyan, de a vásáriakkal aligha. Azonban akár helyesen magyarázza Ballagi a maga *száraz korcsmáját*, akár nem, annyi bizonyos, hogy a Kemény Jánosén nem ezt kell értenünk.

Gazdaságtörténeti följegyzéseink között gyakran találkozunk a *száraz korcsma*, *száraz bor* kifejezésekkel, pl.: »Az székely uraink atyáinkiai könyörgését urunk ő nagysága megbecsülvén, velünk egyetemben országul így végezett, hogy ennek utánna az *száraz korcsma* és semmi bor árultatás közöttök ne legyen (1571. ErdOrszGyülEml. II, 475). Falustul *száraz korcsmát* fizetni tartoznak florenos 20 (1668, TörtTár 1898, 471). Anno 1680. 19. Aprilis. Ványai György kománai számtartónk adminisztrált pro anno 1680 *száraz korcsoma bor* árát, fl. 62 (Szádeczky B.: Apafi

M. udvt. 327). Pütkösdi adót pro anno 1684 fl. 92:90. Akkori *száraz bor* árát, fl. 48 (uo. 328). A die 2. Maii ad diem 10. eiusdem administrált ottvaló számtartónk, Boér János *száraz bor* ára és urbárium szerint való proventust, fl. 100 (uo. 328). *Száraz korcsmabor* árát, fl. 23:46 (uo. 308). *Száraz korcsma pénzt*, fl. 48 (uo. 373). *Száraz korcsma* árát fl. 67« (uo. 465) stb. Ezeket az adatokat Acsády Ignác (A magy. jobbágyság tört.) és Takáts Sándor (Rajzok a törökvilágból) munkái nyomán így világíthatjuk meg:

A jobbágyság idején a földesúrnak egyik fontos jövedelmi forrása volt a bor-árultatás, a korcsma-tartás. Nemcsak hogy az esztendő egy részében tisztán csak az ő borait árulhatták, hanem ezenkívül még bizonyos alkalmakkor (különösen sátoros ünnepek, *sztröngálás*, *trentinálás*, *vajdálás* stb. idején, ezekre vonatkozólag l. Takáts i. m. II, 295-332) egy meghatározott bormennyiséget kivethetett falvaira, melyet azoknak — vagy volt ihatnékuk, vagy se — megszabott áron el kellett fogyasztaniok. De ha az említett esetekben a falunak magának is volt elegendő bora, vagy pedig a község valamely más oknál fogva vonakodott *korcsmát árulni*, akkor pénzzel megválthatta magát a kényeszerű borfogyasztás alól. Ilyenkor *száraz korcsmát*, *suha korcsmát** (l. Takáts i. m. II, 327), *száraz korcsma pénzt*, *száraz bor árát*, *száraz pénzt* fizetett, s a kivetett, de el nem fogyasztott bort *száraz bornak*, *száraz korcsma bornak* hívták.

Íme, ez az a *száraz korcsma*, melyre a fenti két szólás céloz. Aki nem itta a bort, arról méltán mondhatták, hogy *száraz korcsmával él*. Azonban Mikó uramnak nem azért volt keresetlen része benne, mintha vonakodott volna a vágyakozó szemmel látott jótól, mint a *száraz korcsmát* fizető falvak az uraság borától, hanem mert nem ízelihtette meg azt, amire szegény fölöttébb *ácsorga* [= áhitoza] egyébként.

XIV.

Kúnkapitány.**

Midőn Toldi álharcban, a lovagi törvényt megszegve, Piroska mátkai gyűrűjét Tar Lőrinc részére már megsze-

* Valószínűleg *szuha korcsmá*-nak olvasandó s így egy föltehető szláv *suchá-krcma* (a. m. *száraz korcsma*) átvétele.

** Ez a cikkem a MNy. XXII (1926), 260-66 jelent meg először. Azóta Rexa Dezső is írt a *kúnkapitány* szóról (História II, 6. sz. 15. l.), de az én dolgozatom — sajnos — elkerülte a figyelmét.

rezte: Rozgonyi uram vendégei zöld leveles színben asztalhoz ülnek, s kedvére mulat valamennyi:

»Csak Toldi nem eszik, nem is iszik, hallgat;
Volt *kúnkapitánya* hátul egy asztalnak.«

(TSz. -II. é. 61. vsz.)

Hogy itt Toldit miért nevezi Arany *kúnkapitánynak*, azt úgy öregéből-nagyjából a költő maga igyekszik megmagyarázni a TSz.-hez írt *Jegyzetekben*: »Bizonytalan eredetű népszokás, hogy lakomákon azt, ki az asztal alsó végén ül (s rendszeren [tehát úgy látszik nem mindig] élczek és tréfák mestere vagy céltáblája), *kúnkapitánynak* nevezik.« Ezzel a rövid jegyzettel azonban a kérdés még egyáltalán nincs tisztázva, s bizonyára ezért tartotta szükségesnek Viski Károly, hogy a címül írt »Arany-szó«-val tüzetesebben foglalkozzék (Nyr. XLVII, 217-8). Szerinte e kifejezésre nézve Arany szűkszavú magyarázatában megvan minden lényeges. A *kúnkapitány* u. i. a tiszántúli lakodalmakban ma is élő alak; ott a lakodalmi vendégek mulattatójaként szerepel, és ő maga — t. i. Viski — személyes tapasztalatból ismeri. Főlemlíti egyúttal, hogy O'sváth Pál sárréti pandúrhadnagy, Arany kortársa, két munkájában is (1875. és 1905.) megemlékezik a *kúnkapitánynak* e fajta szerepléséről és a hozzáfűződő népszokásokról, sőt az egyikben eredetét is magyarázgatja: »...lakodalmakban, tánc-szünetkor a menyecskék egy élces ifjút *Kúnkapitánynak* választanak, kinek a menyecskék ölébe ugrálnak és csintalanul udvarolják. — E szokás bizonyára a kún menyecskék közt édelgett László király emléke.«

De idézhetünk más adatokat is erre a bohókás *kúnkapitányra*. Baksay S. írja a hazai lakodalmi szokásokkal kapcsolatban a következőket: »Az asztal végén, tehát közvetlen az ajtósarokban egy akós hordó abrosszal van leterítve. Ez a *bánát*,* és a ki ott ül: a *bánáti násznagy*, a *kún kapitány* (Aranynál is), tánczingerlő, tréfakergető ember, ki a vendégek mulattatására magából, főként pedig, ha lehet másból is bolondot csinál. A *bánát* [s valószínűleg a

* Talán azért nevezték el így, mert épp úgy az asztal alsó végén van, mint ahogy a *bánatok* (bánságok, pl. a macsói, sói, ozorai, szőrényi stb.) mind az ország alsó határa mentén sorakoztak. Valószínűbb azonban, hogy a *bánáti násznagy*-nak nevezett lakodalmi mulattató a délszláv lakodalmakból került a mieinkbe, és így a név voltaképen a származás helyére utal. Természetes, hogy ha ő maga *bánáti*, akkor lakodalombeli tartózkodó helye, vagyis az az asztal, melynél ül és tréfálgozik, a *bánát*.

kúnkapitány is | mindig jól mulat, míg a társaság többi részének tetszik a kész tréfa, de maga nem tódítja; mert ez nem illik az ő méltóságához« (Az Osztr.-Magy. Mon.: Magyarország II, 87 és Baksay S. összegyűjt. irod. dolg. III, 49). Megemlíti a tréfaüző lakodalmi *kúnkapitány*-t Ballagi A. is »A bihari sikság« c. dolgozatában: »De most is fűszerezi a lakomát a *kun kapitány*, ki rendesen jószavú, tréfás ember, s főadata a násznép mulattatása tréfákkal, szójátékokkal s képtelennél-képtelenebb rigmusokkal,* a minő pl.: Mikor Szent Lászlónak hírit sem hallottam, | Hogy hozzá mehessek, arrúl gondolkodtam; | Jóllehet még akkor világon se vótam, | Mégis egy tarisznyát a nyakamba vontam« (Az Osztr.-Magy. Mon.: Magyarország II, 406-7). A Magyarország Vármegyei és Városai c. vállalatnak Bihar vármegyéről szóló kötetében Vende Aladár ír hosszabban a vármegye népéről, s itt olvassuk, hogy: »A lakodalmi vacsora alkalmával a vőlegény és menyasszony az asztal közepén, a fal mellett ülnek, a jobb felső sarkon a násznagy, a bal felső sarkon az úgynevezett *kúnkapitány*, ki rendesen tréfás modorú ember« (i.m. 224). Ilyennek ismerik a tetétleni (Hajdú vm.) lakodalmi szokások is, melyekben a *kúnkapitányok* tréfás fiatalok, akik a násznagyokkal szemben levő szögletben ülnek, hivatásuk a vőfélyekkel együtt a vendégek mulattatása, kedvre derítése (Ethn. XIX, 239). Györffy István is megemlékezik róla a Nagy-Kúnsági Krónikában: »Figurának az olyan sikamlós verseket nevezték, amiket lakodalmakon éjfél után a »figurás« vagy »alakos«-nak vagy »*Kún kapitány*«-nak nevezett egyének szoktak elszavalni« (153). Bizonyára erre a tréfás alakra céloz ez az idézetünk is: »Süvegjüket *kúnkapitányosan* vágják félre [a mulató legények]« (Ifj. Móricz Pál: Kárász uraság kocája 28).

Érdemesnek tartom megemlíteni, hogy a vendégnevetető, tréfacsináló *kúnkapitány* vagy *bánáti násznagy* a Magyar Hirmondó 1792-i évf. II, 691 közlése szerint némely magyar vidékek lakodalmaiban *fehér násznagy* néven is szerepelt: »Az udvari bolondtartásnak majmozása meg van sok Magyar Lakodalmakban, a' hol az Udvari-Bolond' személyét a' Vőfélyek viselik, kik közül némellyek ártatlan játzi beszédekkel mulattatják a' Vendégeket; mások pedig durva, 's botránkoztató tsátsogásaikkal röhögtetik a' lakodalmi gyülekezetet az olyan helyeken, a' hol *Fejér-Násznagyot*, Tántz-mestert, Borbélyt, Tömlöztartót 's a' t. szoktak tenni.« (Idézi Simai Ödön Nyr. XLVII, 183.)

* Akárcsak a Buda Halála X. énekének hún vitézeket neveltető »nyavalyás Czerkó«-ja.

Azonban ezek a *kúnkapitányok* valamennyien módfelett eltérnek attól a szintén *kúnkapitány*nak nevezett lakodalmi vendégtől, akit az MTsz.-nak egy hajdúmegyei — Viski szerint tévesen magyarázott — adatából ismerünk, mert az korántsem a násznép mulattatóját, hanem csak azt a koros embert jelenti, aki a tiszántúli lakodalmaiban a násznaggyal átellenben levő szegletben ül. Nem egyeznek meg teljesen azzal sem, akit Arany fenti jegyzetének zárójeles részében említ. De legkevesebb atyafiságban vanak a TSz. II. énekének nagy lelki küzdelmeket vívó elbúsult Toldijával, aki vigasztalan bánatában »sem eszik, sem iszik, hallgat; Volt *kúnkapitánya* hátul egy asztalnak.« Ez a *kúnkapitány* aligha üz tréfát, s aki vele próbálja megtenni, könnyen úgy járhat, hogy »meghalt anyjának is visszari ölébe«.

Mindezt bizonyára nagyon jól tudja Viski is, de ezek a külső és belső ellenmondások mind nem akadályozzák őt annak a megállapításában, hogy olyan *kúnkapitány*, aki sem eszik, sem iszik és hozzá még hallgat is, nincs (valószínűleg csak azért, mert ilyet sem ő, sem O'sváth nem ismer), s ezért azt gondolja, hogy Arany a TSz. idézett helyén csak előlegezi Toldinak ezt a címet, hiszen Miklósból Viski szerint csak akkor lesz igazi *kúnkapitány*, midőn a király és a hölgyek távoztával iszik, táncol, padokat rombol, cölöpöt szed föl, szóval amikor már: »Maga egy háboru Toldi veszett kedve«.*

Világos, hogy ez a magyarázat csak a ma és a közelmúlt adatait veszi számba, azaz Viskinek saját néprajzi megfigyelésén, O'sváthnak folklorisztikai szempontból más-különbén igen becses, azonban a TSz. kérdéses szavának megvilágításában csak mellékesen használható följegyzéseiben, valamint Arany jegyzetének zárójelbe foglalt, de — szerintünk — tévesen felfogott részén alapszik. Ezekkel kellett valahogy összehangolni Toldi szereplését, s innen ered a nyilvánvalóan kissé erőszakolt magyarázat. Véleményünk szerint Viskinek ezúttal nincs igaza. Toldi — Nagy Lajos korának Toldija — igenis akkor igazi *kúnkapitány*, amidőn ott ül hátul egy asztal végén és sem eszik, sem iszik, hanem hallgat, ahogy őt a költő az említett helyen megrajzolja, s ahogy jegyzetének nem zárójeles ré-

*Vö. még ezzel Toldi veszett kedvének rajzához TSz. III. énekének következő helyét: Hát Miklós ezalatt merre vadult? hol volt? Kedve szakadtából, mondom, ivott, tombolt. Akkor egész éjjel, leveles szín hantján; Mint bús bika, olykor nagyokat sikkantván. — Bajos elképzelni, hogy Arany ezt a végletesen, szinte démoni módon magát mulató és nem másokat mulattató Toldit nevezte volna *kúnkapitány*-nak.

szében magyarázza is. Úgy látszik, Arany ismerte a *kúnkapitány*-nak azt a nem tréfás szereplését is, amelyről a MTsz. adatában történik szüksévu említés, de ismerte az ő korában az előbbinél talán már általánosabb Viski-O'svách-Baksay-féle szerepét is, Toldira azonban nem ezt, hanem mint lélektani szempontból egyedül lehetségest, csak az előbbi jelentést vonatkoztatta. S hogy ezáltal ennek a szokásmondásszerű szavunknak egyúttal helyes történelmi távlatot adott, mert talán mondanunk sem kell, hogy a *kúnkapitány*, mint lakodalmi mulattató, jóval később lép fel és így Nagy Lajos korában vaskos anakronizmus volna, arra nézve tanunk a régiségnek egy igen becses adata, mely nemcsak a címül írt szóról való ismeretünket viszi előbbre pár év híján negyedfél századdal O'svách első munkájánál (1875.), hanem egy füst alatt alkalmasnak látszik arra is, hogy az Arany szerint bizonytalan eredetű népszokás magyarázatában némi alapul szolgálhasson.

Nádasdy Tamás u. i. 1554 április 15-én Pozsonyban kelt levelében tudatja feleségével, »hogy az mai napon, délután öt és hat óra korbá, király ü fölsége egész országgával, az mindenható úr Istennek elvégezett akaratjából, nem az én érdememből, hanem csak az ü jó voltából és nagy irgalmas voltából Magyarországnak nádorispánjává és *kunoknak bírájává* tőnek« (Nádasdy T. nádor csal. lev. 9). Erre a levélre ugyanazon év április 23-án Léka várából ekképp válaszol Nádasdyné Kanizsai Orsolya: »Továbbá az négy tisztnek* egyik[e] elég énnekem és az *kún-bíró*ságot kívánom, mert tudja Kd, hogy én *nem iszom bort*; az doktor [ugyan] | azt mondja, hogy nem jó nádorispánné asszonynak vizet innya; azért mégis *jű valami bóza a bírságon*, mégsem halok szomjjal meg« (uo. 91-92). Bizony nem, sőt oly jó egészségnek örvendett a nádorispánné asszony, hogy háziorvosa így tréfálkozott róla a nádorhoz írt levelében: »Az én Nagyságos asszonyom, *a kúnok főbírónéja*, talán a *bozaivástól* oly egészségben van, hogy Mathusálemnél is egészségesebbnek látszik« (Baksay S. összegyűjt. irod. dolog. III, 241).

Tudjuk, hogy az ország nádora békében a kúnok főbírája, háborúban a kúnok főkapitánya volt, s így a *kúnbíró* v. *kúnkapitány* azonos jelentésű kifejezések. Egynek veszik a Nádasdy-levelek történetíró kiadói is [Szalay József és Károlyi Árpád], midőn Nádasdyné levelének imént említett helyéhez a következő jegyzetet csatolják: »A nádor négy tisztjének egyike a jász-kún-bíróság vagy kapitányság. Kún-

* T. i. a nádor egyúttal a király helytartója, az ország főkapitánya és a kúnok főbírája volt.

kapitány vagy *kúnbíró*, a ki víg társaságban bort nem iszik«, akárcsak Toldi, midőn *kúnkapitánya* hátul egy asztalnak.

Nagyon természetes, hogy a bornemisza *kúnkapitány-ság* v. *kúnbíroság* csak tréfásan vonatkozhatott az ország nádorára, mert mind Nádasdy uram, mind hivatalbeli elődei és utódai ebben a tisztükben is megitták a bort. Igen ám, csak hogy a nádoron, a kúnok főbíráján v. főkapitányán kívül, aki a kúnoknak másokkal való peres dolgaiban ítélkezett, voltak még olyan kúnbírák v. *kúnkapitányok* is, kiket mint nemzetségi v. ági főtisztviselőket a kúnok maguk közül választottak hadban vezetőjüknek, békében pedig egymás közötti vitás ügyeik elintézésére* (vö. Hunfalvy P., Magyarország. ethnogr. 373; Gyárfás J., A jász-kúnok tört. III, 122 és 144-6); s ezekkel a kúnbírákkal v. *kúnkapitányokkal* már másként áll a dolog. Ők t. i., legalább kezdetben, az egész kúnssággal együtt valóban nem itták a bort, mert a kúnok ősi, kedvelt itala a kölesből erjesztett boza volt (vö. MNy. IV, 131). S mivel a nemzeti szokásaikhoz szívesen ragaszkodó kúnok kapitányaikat kétségtelenül a legtörzsökösebb, így a hagyományokat is leginkább tisztelő családokból választották, föltehető, hogy ezek hódolhattak legtovább a boza-ivás ősi szokásának.

Méltán következtethetjük tehát ebből, hogy a kúnt, illetőleg a kúnsság legtipikusabb képviselőjét: a *kúnkapitányt* gyakran emlegették együtt a boza-ivással és a borkerüléssel olyképen, amint azt az előbb a Nádasdy-levelekben láttuk. S midőn már egészen általános lett közöttük a borital, még akkor is akadhatott egy-egy, a régi szokást makacsul követő kúnkapitány, aki — akár a Buda Halálának kancsa-savót (kumiszt) ivó Bulcsu vezére — ott »ül hitvány kupa mellett, | Borital ujsága őneki nem kellett« (VIII. é.)**

Ettől a bornemisza kúnkapitánytól kezdve valamennyi eddig ismert adat és értelmezés egybevetésével

* Talán nem érdektelen megemlíteni, hogy Szeged tanya-világának közigazgatási kerületeit ma is *kapitányság*-oknak nevezik (pl. gajgonyai, domaszéki, csengelei stb. kapitányság) a város határába telepített hajdani kúnkapitányságok emlékére. Mindeniknek élén egy-egy érdemesebb gazda-ember áll, ez az u. n. *tanyai kapitány* (vö. Kovács J., Szeged és népe 8. és 159.; Kulinyi Zs., Szeged új kora 520.).

** Szömöre, a kádár, aki már »lélekadó« bort iszik, le is szólja érte: »Ám hadd igma közrend! — Szömöre rivallja — Hadd fejje lovát, ki maga is vakarja! Etele királynál bor van elég, bőven: Igaz daliás kedv terem a szőlőben!... Kancza-savó, ej! huj! maradhat ebanyja!«

szavunk jelentésfejlődésének útját talán így lehetne kicővekelni: A *kúnkapitány* nem iszik bort, ennél fogva 1. lakomák, borozással együttjáró társas mulatozások alkalmával a borivó magyaroktól félrehúzódik az asztal végére, 2. a hangoskedvű borivók körében komoly, hallgatag marad, mogorvának látszik, s emiatt 3. könnyen lehetett a kapatos társaságban a tréfák céltáblája, s 4. ha ügyesen vissza tudta adni a kölcsönt, a tréfák mestere. De bizonyos, hogy a jóvátéhetetlen ballépése miatt *kúnkapitány*pkodó Toldira, aki »Messzirúl az édes méreg-italt nyelte: | Gyönyörű Piroskán odaveszett lelke«, helyesen csak az 1. és 2. pontba foglalt jelentés alkalmazható.

Nem tartozik szorosan ide, de talán röviden azt is meg kell magyaráznunk, hogy nézetünk szerint hogyan lett a *kúnkapitány* hazánk némely vidékén a lakodalmak tipikus alakjává.

Láttuk fennebb, hogy Baksay a *kúnkapitány* lakodalmi szereplését azonosítja a *bánáti násznaggyéval*. Erről az utóbbiról más helyütt, Baksayénál régibb följegyzésben ezt olvassuk: »A teremben fenn a nagy asztalnál ül a násznagy a sarokban, ki a feje a lakodalmi vendégeknek... Lenn az ajtó háta megett van a *bánát*, itt a legélezeesebb emberek egyikét választják meg násznagynak, ki leginkább a jó rendre vigyáz fel;* a *bánát*-ban egy üres hordót használnak asztalul, s arra teszik a nagy csikóbőrös kulacsot, a falakra hagymát, csüves paprikát, tyúkot, kalácsot, gyökeret akasztanak, mentül jobban feleziírázhatják, annál büszkébbek rá, hogy gazdag a *bánát*... a legtréfásabb s legfurfangosabb embert pedig megteszik *izgáncsnak*, ennek már minden szabad.« (Résző Ensel S., Magyarországi népszokások. 1866. 46. l. »Alföldi lakodalmi szokások most« c. cikk; először közölve Koszorú 1864.) Talán nem járunk nagyon messze az igazságtól, ha föltesszük, hogy kezdetben a *kúnkapitánynak* is olyan szerepe volt a kúnssággal közvetlenül érintkező magyarság egyrészének lakodalmaiban, időjártával a kún

* Vö. ezzel még a következőket: A másik zugban hasonlólag egy felfordított hordó foglal helyet terítve egy darab durva vászonnal,... a zugban a parancsokat osztó szószóló ül (Vahot, Magyarország képekben 1846. 1. füz. 22.: Sávoly L. cikke az egri népről). Azonban már kedden este be szokta hívni a gazda a násznagyot, a vendégek ifjait, és szüzeit, s a násznagy szolgálatára az ifjakkól friss, okos és becsületes személyeket állita, kiket elneveze: kapitány, hadnagy, strázsamester stb.-nek, s ezek azontúl e neveket viselék egész a lakodalom végeig (Résző Ensel S. Magyarországi népszokások 31).

lakodalmakban is, mint a *bánati násznagynak* egyebütt. A násznagy segédjeként legtöbbnyire tréfás szóval, de ha kellett, komolyabb eszközökkel is ráncba szedte a rakoncátlanokat, mint a bíraskodó valóságos *kúnkapitány* otthon a maga hatáskörében a viszálykodó kúnokat, s e mellett nem ivott bort, akár hajdanában az igazi *kúnkapitány*, vagy csak nagyon is módjával, hogy magával együtt hivatala is el ne ázzék.* Később azonban egészen átvette a tréfacsináló szoszóló vagy az imént említett *izgáncs* (amint Viski mondja: »a lakodalmak ősi joculara«) szerepét, akivel mellesleg szólva itt-amott már azelőtt is együtt üzte tréfaít. És ebben a minőségben él Viski és fent idézett forrásaink tanúsága szerint a tiszántúli lakodalmakban ma is a vendégeket mulattató *kúnkapitány*nak folklorisztikus vonásokkal gazdagon fölruházott alakja.

XV.

Falba omoi.

Ennek a régi nyelvben elég gyakori szólásnak ilyen változata is van: *falba romol* és *falba ront*. Valamennyinek az a jelentése, hogy 'meghiúsul, megsemmisül, dugába dől', illetőleg 'meghiúsít, megsemmisít, dugába dönt'. Kertész Manó már többször említett becses munkájában a régi hadviselés nyelvi emlékei közé sorolja őket és azt mondja róluk, hogy magyarázatukat keresve kétségtelenül az ágyúval ostromlott vár falának összeomlására kell gondolnunk (i. m. 125). Állításának nagyobb bizonyosságára a következő példákat sorolja fel: *A szegény város állapotja falba ne romoljon* (Nagybányai Okl., Nyr. XV, 228). *Kétség-nélkül falba romol az ő tagadása*, és cherben marad az ő tanítása (Hajnal M.: Kitétt Czégér 133). Sok helyekben *falba romolván a pápistaság* (Matkó: BCsák, 121). Hirdetett az evangéliom abban a városban, és *a pápistaság falba omlott volt* (Pósaházi: Igazs. 2:165, NySz.) Ezekhez az adatokhoz hadd toldjak még néhányat a magam gyűjtéséből: *Fogadását falban rontotta* (Nagybányai jzk. Nyr. XV, 137)...igen megbúsult vala ngos uram az fejedelem, sőt csaknem *falban rontá az előbbeni resolútióját* (Tört.

* Ennek a lakodalmi rendtartó *kúnkapitány*-nak elhalványult képe tükröződik Mikszáth következő följegyzésében: »*Kun-kapitány*. Alföldi társaságokban egy-egy olyan szegény rokon, a ki ott ül a borozóasztalnál s ügyel, hogy mindenki igyék s töltöget a poharakba, szóval ügyel az ivási rendre« (MNy. V, 78).

Tár 1890:603)...félő, hogy mind oda adott hitünket az nemesség falban ne rontsa (Bethlen Gábor kiadatl. lev. 199). ...azontúl ez a mi hadakozásunk falba omlanék, nyaka szakadna, elbomlanék (TME. III, 386. 1623). Mivel peniglen az Zrínyi és Rákóczi Ferencz ő nagyságok állapotja az hírek szerint falban romlott (Teleki Mihály lev. V, 236. 1670). De micsoda ez, egyéb, hanem az ellenkező tévelygéseknek falba romlása (Hegyesi I.: Kegyességnek nagy titka 403. 1686)...a bécsi udvarnál falban romlott színes békességnek nevével hűségünktil elszakasztatván (Rákóczi Ferenc lev. III, 683). Mind Isten, mind emberek előtt dicséretes dolgot cselekszik Kegyelmed, megmentvén azt az szegény scholát attól az rettenetes kártól, mely ha megcsik rajta, egészen falba romol* az a schola az ördögnek és az pápistáknak nagy öröme (Teleki Mihálynak írja Bethlen Miklós 1672-ben. Teleki M. lev. VI, 9). Ez utóbbi példát nem úgy kell értenünk, hogy az udvarhelyi iskola, mert arról van szó, összeomol, összedül Teleki hathatós segítsége nélkül, hanem úgy, hogy nem állhat fenn, nem működhetik, ha Teleki nem támogatja.

Látnivaló, hogy mindegyik idézetben csakugyan az a jelentése van szólásunknak, melyet róla fentebb megállapítottunk. De hogy valóban az ágyúval ostromlott várnak vagy városnak összeomló, összeromló falából kell-e magyaráznunk ezt a szólást, az nézetem szerint nem egészen kétségtelen.

Először is az a feltűnő, hogy a falban romol, falba omol, falba ront kifejezést csak mint szólást találjuk meg a régi nyelvben, tehát csak átvitt értelemben fordul elő. A régi írók munkáiban sokszor olvasunk a várak és városok ostromáról, de soha sehol sem hallunk arról, hogy az ellenség a várost falba rontotta, vagy hogy az ágyúgolyóbisoktól a vár falba omlott vagy falba romlott volna. Ha ez a határozós szerkezet csakugyan olyan sűrűn használt birtoka régi nyelvünknek, hogy elterjedt szólás vált belőle, akkor igazán nagyon csodálatos, hogy reális jelentésére sehonnan sem tudunk példát felmutatni, noha a hadasháborús régi világ gyakori várostromainak leírásában bő alkalom kínálkozott az íróknak az említett tömör kifejezések használatára. Azonban legalább is az én tudtommal se írókban, se szótárakban sehol a legkisebb nyomuk sincs.

* Hogy a fent idézett példákban egyszer falba romol, másszor meg falban romol olyasható, azon nincs mit megütközni, mert régebben a -ba, -be és -ban, -ben ragok más határozóinkban is gyakran változtak egymással, sőt a közbeszédben ma is váltokoznak, pl. félbe hagy ~ félber: hagy, egybe foglal ~ egyben foglal, hosszába vág ~ hosszában vág (Mészöly: MNy. IV, 319).

Átvizsgáltam az NySz. minden olyan címszavának példamondatait, melyekről azt gondolhattam, hogy a keresett szerkezet felbukkanhatik bennök. De fáradozásom teljesen sikertelennek bizonyult. Azt hiszem, ebből a negatív eredményből joggal következtethetem, hogy a címül írt szólas magyarázatát a Kertészétől eltérő úton kell keresnünk.

Az a kérdés mármost, hogy ha nem az ostromlott vár vagy város faláról van szó az említett szólasokban, hát akkor milyen más *fal* az, mely olyan könnyen és olyan gyakran omlott vagy romlott össze, hogy ez a tulajdonsága szólasokban örököltetett meg.

Mielőtt erre a kérdésre megfelelnék, föl kell hívnom a szíves olvasó figyelmét egy szinte önként kínálkozó párhuzam lehetőségére. Nyilvánvaló u. i., hogy a *falba romol*, *falba omol*, *falba ront* szólasoknak az a jelentésük, ami az újabb keletű *dugába omol*, *dugába* vagy *dongába döl*, *dugába dönt* szólasoké.* Ha tehát a jelentésük azonos, vajjon nem azonos-e az eredetük is? Én azt hiszem, hogy igen. Ebben az esetben természetesen szó sem lehet a várnak vagy városnak kőből rakott faláról, hanem csak arról a *fal*ról, amely a *duga*~*donga* szóval egyező jelentésű, vagyis a *hordó*- vagy *kádfal*ról. Ezeknek a régi nyelvünkben való meglétéről a következő adatok tanuskodnak:

Hordó-fal: [dolií lamina; fassdaube]. *Hordo falt* hortunk Kyss Istvan uramnak (RMNy. II, 309, NySz.). Conventiója *hordófal-hasító* bodnároknak. Minden ezer *hordófal-hasítástúl*, fenekével együtt, adatik fl. 3 (Monírók XXIV, 134). Conventiója *hordófal-késlő* bodnároknak. Minden ezer *hordófal-késléstül* adatik másfél forint (uo. 135) ...mennél több kádnak való *falt* és puttont küldj alá... Patakra hozzák az *kád falakat*,...az *kádkak falának*, puttónoknak, csebreknek alá küldésével semmit se késsél (Tört Tár 1894:664).

A régi hordó korántsem volt olyan tartós, mint a mai, mert a XVI-XVII. század még nem ismerte a hordódongák, hordófalak szilárdabb összekötését szolgáló vasabroncsosokat. Az említett idők *hordókötői*, pintérei (<ném. *Binder*~*Fassbinder*), faabronccsal, fűzfavesszővel, hárskötéllal erősítették együvé a hordók és a kádkak falait (vö. Takáts: Rajzok III, 251). Természetes, hogy az ilyen alkotmány nem volt tartós, mert a falai könnyen összedőltek, összeomlottak. Ilyenkor azt mondták róla, hogy a hordó, cseber vagy kád *falba omlott*, *falba romlott*, vagy valaki

* Közülök legrégibb a *dugába döl*, de ez is csak 1772-ben fordul elő legelőször (vö. MNy. V, 83). Nem sokkal fiatalabb a *dongába döl* sem, melynek eddig ismert legrégibb adata 1783-ból való (uo. IX, 128).

falba rontotta őket. A régi idők magyarjának ez a *falba omlás* szinte mindennapos szemlélete volt, megnevezését könnyen használhatta képes értelemben, és így mihamar szokásmondás vált belőle.

Azonban ez ellen a magyarázat ellen azt vethetné valaki, hogy baj van a kréta körül, mert a régi nyelvben nemcsak a várak *falba* romlására nincs adat, hanem nincsen a hordókéra se. Ez bizony igaz. De ha a régiek anynyit írtak volna a hordók összedőléséről, mint a várakéről, akkor egész biztosan volna. Gazdaságtörténelmi vonatkozású régi följegyzéseinknek óriási tömege még kiadatlan. Könnyen megeshetik, hogy azokban lesz majd adat a hordó *falba* omlására is. De ha nem lesz, akkor is sokkal valószínűbb, hogy szólásunk a mindennapibb és sokkal általánosabb szemlélet alapján keletkezett kifejezésnek képes alkalmazásából származott. Az irodalmi nyelvben pedig csak akkor vált használatossá, mikor már szólás lett belőle. Akkor azonban a köznapi élettel való kapcsolata lassacskán homályosodni kezdett. Teljesen akkor homályosult el és vált alkalmassá egy újabb asszociáció felkeltesére (a *hordó fala* helyett a *város falával* való kapcsolatra), midőn a többjelentésű *fal* szót kiszorította az egyjelentésű szláv *duga~donga* szó (hasonló példákat említ Horger: Nyelvtud. alapelv.² 63-64) és a *hordófal*, *kádfal* összetételek kiavultak nyelvünkbelől.

Egy régi nyelvünkbeli adatban a címbeli szólásnak ezt az alakját olvassuk: *farba romlott*, pl. »...vezedelmés tanácsa van az vén Kassai Istvánnak hogj az porta hire nélkül békelljen meg czázárral de mar ez *farba romlott*« (Ötvös Á.: Rejtelmes lev. 117). Ez a változat — ha ugyan nem közlésbeli hiba — alkalmasint a régi nyelvben gyakori használatú *farba rúg* szólás (vö. NySz., legrégibb előfordulása 1552-ből MNy. II, 170) hatása folytán keletkezhetett. Viszont ez utóbbira is hathatott a szintén gyakran használt *falba omol*, amint azt a következő példák igazolják: »...hitemet kit Lengyelországban...nekik tettem *falban rugni* akartam volna« (Vajda E.: Daniel család, 828). »...most a török Portához ragaszkodott, de mihelt dolgait stabilizálhatja, *falban rugja* a törököt s fegyvert köt ellene« (Cserei M.: Hist. 130) »...a diplomának Apaffi fejedelemsége iránt való czikkelyét *falban rugák*« (uo. 249). »Mivel a' Szolga Legények igen meg-szokták, hogy két három Gazdához is szegődnek vélek, és annakutánna *falban rugják*« (Kolosvári-Óvári: Corp. Stat. I, 377). »Szilvási Boldizsár, irigységtől vagy mitől viseltetvén, többet is magához vonván, reá támadá Bethlen Gáborra, és *falban rugá*« (Monfrók VII, 163) »...a' keresztyéni valást *falban rugván* szabad légyen vissza térniék a' régi po-

gány vallásra« (Pósa-házi: Igazság I, 187) »...a' Romai tudományt *falba rúgta*« (uo. 412).

XVI.

Hántja a hársat.

Régi nyelvünk gyakran emlegeti ezt a kifejezést. Réalis értelemben főképen a gazdaságtörténeti vonatkozású följegyzések során, átvitt értelmű használatában pedig szólásaink között sűrűn találkozhatni vele. Hogy utóbbi alkalmazását teljes világossággal megérthessük, előbb azt kell szemügyre vennünk, hogy miként és mi célból *hántot-ták a hársat* a gazdasági életben.

Tudott dolog, hogy a *hárs* (alakvált. *hás, háss, hasso-fa* NySz., MTsz.), *háncs* (alakv. *hancsu, háncsu, háncsú, hántpú* MTsz., *háncsiék* MNy. IX, 138) vagy másként *szi-jács* az a vékony, többé-kevésbé finom szálú és könnyen lehántható szövetréteg, mely a fa kérge és eleven testő között helyezkedik el. A mi fáink közül különösen a hársfa (Tilia) kérge alatt alkot dús és könnyen szálalkozó réteget, legtöbbnyire onnan is szokták hántani, és ez a kedves, szép fa, melyet a régiek *száldok-, szádok-* vagy *szódokfának* is hívtak, épen erről a kérge alól lehántott *hárs~hás*-ról kapta a *hársfa*, tájnyelvileg *hásfa* nevet. Mivel ezt a könnyen leváló szövetréteget nemcsak *hárs~hás*-nak nevezik, hanem *háncs*-nak is, azért a nyitravidéki nyelv-járásban *hóancsfa* [valószínűleg *hóáncsfa*, azaz *háncsfa*] neve van a Tiliának (Nyr. XXVIII, 496). Azt hiszem, hogy a *hárs* meg a *háncs* egy etimonból ered és valamikor *hás* volt mind a kettő. Ebből inetimologikus *r*-rel egyfelől *hárs* lett (vö. MNy. XXIV, 298), másfelől inet. *n*-nel **háns > háncs* (az alakváltozatok *ó, u~ú*-ja valószínűleg, az *íék* meg biztosan kicsinyítő képző).

Azonban most békét hagyok a szófejtésnek, mert szó-lást szeretnék magyarázni.

A *hársfa* hársának vagy háncsának a gazdaságban vet-ték jó hasznát. A kertész karós növényeit, friss szemzését, oltását, a szőlősgazda venyigéit kötözte »a vékony *hás* fa le-hámzott hejából csinált pantál« [= *pánttal* <német *Band*] (Lippay: Posoni kert 101). *Hársol~hássol* a Szilágyság-ban ma is a. m. 'szőlőt kötöz', és *hárs~háss* a neve az e célra szolgáló fahéjhántaléknak még akkor is, ha nem hársfáról hántották (Nyr. IX, 477). Szék, kosár, szatyor és gyékény fonására szintén alkalmas volt a hársfa hán-taléka. Kötelet is csináltak belőle (*hárs-* v. *haskötél* funis

tiliaceus MA., NySz.), azért szabja egy erdőgazdasági rendtartás udvarbíró uram elé, hogy: »Az csiga és kútra való kötelekre nagy gondja legyen, mikor az hársfa hámlik, esztendőnkint« (Tagányi: Magy. erd. oklt. I, 326. 1616.). Minderre máig is használják, noha egyéb kötő és fonó anyagok jóval szűkebb térre szorították a *hárs-~ háncs* gazdasági és ipari alkalmazását. Régente azonban kevesebb versenytársa volt és azért nagyobb becsben tartották. Az erdőbirtokosnak gondja volt rá, hogy elegendő hársa vagy háncsa legyen, meg hogy hársfáit ne hántsa, azaz ne használja háncsszedésre, akinek nincs hozzá jussa, pl.: »...mikor a báthori ember az teremí bíró híre nélkül ezen bereg-allyán fát vágna, vagy pedig *hársot hántana*, tehát ha ott kaphatnak valakit, 12 frttal szokták megbüntetni (Géresi: Károlyi csal. oklt. IV, 316) ... az predikátor és iskolamesteren kívül senkinek se legyen szabad fát és vesszőt hordani, ... se *hársat hántani* sub poena florenorum 12 (Tagányi: i. m. I, 402) ... se vargáknak, se *hárs-kötél-csinálóknak* semmiféle fát nem szabad bántaniok (uo. 453). *Az hársokban* az minek szerét teheted idején csak azt hántsd bár de idején« (Szilágyi: A két Rákóczy csal. lev. 109).

Mikor van ideje a hárs hántásának?

Minden fát akkor szoktak hántani, midőn tavasszal bőséges nedvesség indul meg bennük, mert kérge, háncsa akkor válik le a legjobban, pl.: ... mesd-le az új növést, mikor *hámlik*, vagy *mézgál* a fa (Lippay: i. m. 145) ... a fa *hámlik*, avagy *mizgál*, a mint némelyek Toótosan nevezik, mikor a *heya el-válik a fájátul* (Lippay: Gyümölcsös kert 38). Ekkor kell megszédni kérgét, háncsát, vagyis a *fát akkor kell hántani, mikor hámlik*. Ebből az erdőgazdasági tapasztalatból közmondás lett, melyet aztán alkalmaztak egyéb munkák legkedvezőbb időpontjának a meghatározására is, pl.: »Irja kegyelmed is, hogy *akkor köll az szöllőt szédni mikor érik*; én is annectalom: *Fronte capillata, post est occasio calva*; ki annyit teszen magyaról, az *mikor az fa hámlik akkor kell hántani*« (Géresi i. m. IV, 102). *A' hársat akkor hántja, | A' mikoron láttja | Teli vagyon mézgával* (Beniczki P.: Magyar rithmusok. 1803-i kiad. 154). *Addig hántsd a fát, míg mezgés* (MTsz. I, 1450).

Gazdasági okokból valamennyi fa között a hársfát hántogatták leggyakrabban, azért közmondásaink legtöbbnyire róla emlékeznek meg ilyképen: *Ackoron kell az hársot hántani, mikoron hámlic* (Heltai: Krónika 200). *Mikor hamlik a hars, akor kel ötet hantani* (Heltai: Meséi 475). *Addig hancz az hársfát, a mig hámol* (Deesi: Adag. 287). *Addig hámts a hársfát mig hámlic* (Molnár A., Nyr. XI, 379). *Addig hámts a' hás fát mig hámlik* (Kisviczay: Adag.

310). *Addig hámozd a' hársfát, míg hámlik* (Faludi jegyzőkönyve). *Addig hámtsd a' hárs-fát, még meg-hámlik* (Máriafi I.: Kis Magy. Fráz. 137). *Addig hámtsd a' hársfát, a' míg hámlik* (B. Szabó: 'magy. vir. 25). *Molendum dum pluit. Addig hántsd a' hársfát, még hámlik* (Szirmay i. m. 113). *Addig hanycsd a' hárst, még hámlik* (Dugonics: Péld. II, 614). *Addig hántsd a hársfát, míg hámlik* (Erdélyi i. m. 184. l.). — Az mi pedig az Feltóthi dologát nézi, az jószág állapotja dolga felől, nálunk az magyarok úgy szokták vala, hogy mikor az hárs hámlik, akkor hántják; te is azért végy példát e szómrul [azaz ragadd meg a kellő alkalmat] (Teleki M. lev. I, 156). Nemde nem tanácsosabb akkor hámozni a hársfát, mikor hámlik (Nyr. (Nyr. XXXVIII, 473). ...addig hántsd a hársfát, a míg hámlik (Jókai: Rab Ráby. Nemz. kiad. LI, 98).

Ha csakugyan kedvező időben fognak ehhez a munkához, akkor a hárs könnyen hántódik, könnyen hámlik vagy feslik. Ebből a mindennapi megfigyelésből is szokásmondás vált a könnyű munka vagy a könnyű élet, a jó sors képes kifejezésére. *Jól hámlik a hársa: jól foly a dolga* (Nyr. XXV, 377). *Feslik a hárs* — Kresznerics szerint is a. m. jól megy a dolog (Magy. szótár I, 230). *Feslik neki a hárs: azaz könnyen megy dolga* (Erdélyi 184. l.). *Pistánál nem igen feslik: keveset várhatsz tőle* (Nyr. III, 365). *Nálam nem nagyon feslik: nem telik valamire. Nem feslik neki: nincs honnan költeni* (Nyr. XIX, 90).* Egyike kívánt tsak e' Részhez hajlani, | Vélte, hogy így majd jó hársat fog hántani [= könnyű dolga v. jó haszna lesz] (Gvadányi: A' most. folyó orszgyül. 58). Dugonics ezt a szólást: *Feslik immár a hárs* — szólásgyűjteményének Öreges c. fejezetében említi. Valószínűleg azt akarja ott vele mondani, hogy az öreg ember könnyen pusztul, mint ahogy a hárs is könnyen feslik, ha már itt az ideje.

A következő idézetben az előbbi példákból egészen természetesen folyó átvittel a *hársat hánt* már nagyotmondást jelent: »Földi nem láttam, mint Te olly hamissat, | Ugyan tudod verni hidegen a' vasat, | De igen vastagon hánsz [hántsz] előttök hársat« (Gvadányi i. m. 138). A *hidegen veri a vasat* szólásnak elég világos az értelme, azt jelenti u. i., hogy 'füllent, elveti a sulykot', mert a vasat csak melegen, heviben szokták verni; aki azt állítja, hogy

* Az esetleges félreértés elkerülése céljából megjegyzem, hogy a 'könnyen beszél, könnyű a dolga' jelentésű *könnpü neki a feslés* szólásmódnak semmi köze sincs a hárs fesléséhez. Eredetire ez a teljesebb alakja vet világot: *Könnpü a vargának* vagy *a csizmadiának a feslés*, t. i. ha felfeslik a lábbelije, könnyen megvarrhatja, hiszen mestere neki: szerszáma, anyaga, tudása is van hozzá.

hidegen verik: nem mond igazat. Vö.: És mind a' kettőnek meg-mondá szemébe, | Hogy a' vasat tudgyák verni hidegében (Gvadányi: Unalm. órák 56). *Hidegenn veri a' vasat: hazug* (B. Szabó: Magy. Vir. 224). *A vasat hidegen verő: mendax* (Simai Kr.: Végtagokra szed. szót. I, 114). Ugyanez a jelentése a vele gondolatritmust alkotó másik szó-lásnak is, vagyis akár *hidegen verjük a vasat*, akár *vastagon hántjuk a hársat*: egyformán hadilábon állunk az igazsággal. *A vasat hidegen veri* a régi nyelvben még azt is jelentette, hogy 'nem komolyan, immel-ámmal tesz valamit', pl.: ...semmi sem lesz ezen negociatióbúl, — mert csak *hidegen verik a vasat* (Monfrók XXVII, 232), vagy: Az minthogy kérem is az Fejedelmet: adja utolsó resolútióját; írja meg, — másként csak *hidegen verjük az vasat* (uo. 243). A mai tájnyelv meg ezt a jelentését ismeri: *Tudja a vasat hidegen verni*: jól tudja a szót forgatni (Palócság. Nyr. XLV, 264).

Ma már nem szoktuk azt mondani, hogy valaki *hidegen veri a vasat*, de annál többször emlegetjük, hogy *addig verd a vasat, míg meleg vagy tüzes*. Ez a szólás aztán ki is szorította a közhasználatból a vele értelemre nézve teljesen megegyező fentebb tárgyalt szokásmondást, azért ma már csak nagyon elvétve figyelmeztetnek bennünket a jó alkalom felhasználására imígyen: *Akkor hánts a hársfát, mikor hámlik*. A szólás kiavulásának az oka valószínűleg az eredeti szemlélet elhalványulása. A hársfa hántása u. i. manapság már igazán ritka látnivaló, de tüzes vasat verni akár mindennap láthatunk.

Megemlítem végül, hogy Erdélyi gyűjteményében a *hárs* még ezekben a szólásokban is előfordul: *Könnpü más bő-rébül hársat hasítani* (55) és *Hársat hántok hátábúl* (185). Ezek alkalmasint a valakinek a hátából vagy bőréből *szíjat hasít* (magyarázatát l. MNy. IX, 290) és a *hársat hánt* szólások vegyüléséből keletkeztek.

XVII.

Jól sülték, sült paraszt.

A XVII-XVIII. század nyelvében azt jelentette a *jól sült*, amit ma a *jó mag*, *jó madár*, *jó faj*, *jó pofa*, *jó pipa*, *gyönyörűséges mákvirág* (erről l. Tolnai: MNy. XXV, 137), vagy pestiesen: a *jó firma*, *jó cég*, a németül beszélők nyelvében a *gutes Früchtel* jelent. A *sült paraszt* pedig régen is, ma is a teljes-tökéletes, izig-vérig parasztnak, vagyis a durva, goromba, műveletlen embernek a neve. Mind a

két kifejezés több százados multra tekinthet vissza és eredetre nézve a régi konyha nyelvéből való.

Ma is fontos ügyekezete a szakácsnak, hogy jól megsüljön a pecsenyéje; de régente, a tökéletlenebb sütőgető alkalmatosságok használata idején még inkább kellett ügyelnie, hogy a készülő pecsenye, különösen a nyárson forgatott hús szépen, egyenletesen, kifogástalanul süljön. Régi szakácskönyveinkben gyakoriak az erre vonatkozó utasítások, pl.: ...*szép gvengén süsd meg, szép levesen süsd meg* (Radvánszky: Szakácskönyv 41). Ezt is *szépen süsd meg*, hogy megsül, vondd le és rakjad egy tiszta edénybe (uo. 52), mikor *szép porczogós a bőre*, akkor add fel (71). Erre vigyázz, hogy *mennél szebben lehet azt úgy süs-sed* (204), az *szépen sült* kövér fürjeket vond le a nyársról (240), *úgy erőlködj sütni*, hogy az töltelék belől is *jól megsüljön* (27), hadd oly sokáig főzni, mint az *jól öregén sült* tikmonyat (258). De az ökröt *hertelen ne süssed*, három avagy négy óráig ezt el ne süssed, mert abban az a *fő mesterség, hogy meg süljön szépen* (33), vond fel az nyársra, ha pedig úgy nem lehet, rostélyon is meglehet, de *vigyázás kell hozzá, meg se égjen, sületlen se maradjon* (27).

Az ilyen gonddal, vigyázással készült, tehát egészen hibátlanul sütött húsról méltán mondhatták, hogy *jól sült*. És mivel a *jól sült* hús vagy pecsenye a lehető legtökéletesebb volt a maga nemében, könnyen átvihették a nevért egyéb tökéletességek megjelölésére is. Sajátságos azonban, hogy a gastronomiai tekintetben tökéletesen jót a morális szempontból ugyancsak kifogásolhatónak gúnyos elnevezésére használták. *Jól sült* ugyanis a konyha nyelvében a. m. 'jól sikerült, tökéletes', de emberről mondva 'rossz, haszontalan, semmirevaló' a jelentése. Molnár Albert szótárában *jól sült* = bellus árdalio (NySz.). Deesi szerint: *Özue gyültek most az iol sülte*: amphycionum concessus (Adag. 211, NySz.). De efféle pejorativ értelmű használatáról tanuskodnak a régi nyelv egyéb adatai is, pl.: Szamosközy írja: »Bátori Kristóf eltemetése után írtak volt mind az török császárnak mind országúl, hogy az ú *jó sült fiát* Bátori Sigmondot választották az atyja holta után az fejedelemségre (Monírók XXX, 15). Az fodorra való csipkés nyomtatást az én asztalomon felejtette az *jó sült* István diák (Gr. Thurzó Gy. lev. II, 18. 1601). A tudatlan tanítók, úgy-mint Magyarai István és egyéb *jó-sültek* nagyon puposkodnak (Pázmány: Kalauz 163, vö. NyK. XV, 372)... fel támaszták ez iránt e' *jól sült* Pápák az igaz tudománt követő hívek ellen a' Királyokat és Fejedelmeket (Tolnai F. István: Igaz keresztyéni kalauz 520. 1679). Nem képtelen dolog-e, mikor te ott, hol összeültek a *jó sültek* és kerékben jár az emberszólás, megkivánod, hogy titokban ma-

radjon a te beszéded? (Faludi, vö. Nyr. XXIV, 413). *Egybe gyűlltek a' jól sülték*: egy söt nyalók (B. Szabó: MVir. 118, NySz), a' többi-jó sülttek között K....ki Bálint fegyveres kézzel a' Templomokat maga felekezeti számára foglalván« (B. Szabó: VK. III, 46). Meg kell még jegyezni, hogy Pázmány a haszontalan, téves tanításokat így nevezi: *jó-sült tanítások* (Kalauz 1036, vö. NyK. i. h.), Czeglédi meg szintén leszólásképen *jó sült vitá-t* említ (NySz).

Ebből az eredetileg 'sikerült, tökéletes' jelentésű, de az utóbbi példákban gúnyosan használt *jól* v. *jó sült* kapcsolatból vált ki a 'totus, merus; ganz, rein' értelmű *sült* mult idejű melléknévi igenév, mely a régi nyelvben számos fő- és melléknévünk előtt szerepelt nyomatékosító jelzőül, pl.: *sült vak, sült siket, sült bolond, sült pogány, sült számár, sült vakmerőség, sült káromlás, sült tudatlanság, sült mese* (Magy. Reg. IX, 151), *sült istentelenség, sült balgatagság, sült bálványozás, sült rest* (Kisviczay 174), *sült gonosz, sült rossz* 'egészen rossz' (MTsz.), *sült goromba* (Mátyási), *sült boszorkány, sült paraszt* stb. És amint ezek közül pl. a *sült boszorkány* nem a máglya tüzen megégetett boszorkányt jelenti, hanem csak azt, hogy valódi, igazi, tökéletes, kész boszorkány az illető, épúgy a szokásmondásként emlegetett *sült paraszt-on* sem szabad a Dózsa-féle lázadás alkalmával megsütögetett parasztot értenünk, mint ahogy CzF. magyarázta és ahogy talán még ma is gondolják némelyek, hanem csak azt, hogy tiszta, merő, valóságos paraszt valaki, azaz goromba, műveletlen ember: 'natura et moribus barbarus' (Kresznerics II, 189). Így magyarázta ezt igen helyesen Körösi Sándor is I. Nyr. XLVIII, 144.

Érdekes analógiául felhozza Körösi, hogy az olaszban is megvan a *cotto* 'főtt, sült' szónak ez a 'totus, merus' jelentése: *cotto innamorato* 'fűlig szerelmes', *cotto ubbriaco* 'holt részeg' stb. A magunk nyelve pedig arra nézve szolgáltat igen tanulságos bizonyítékokat, hogy egyéb gazdasági vonatkozású műveleteket jelző igéink, illetőleg igeneveink is fölvették azt az átvitt jelentést, mely a fentebbiek szerint a *jól sült* > *sült* igenévhez kapcsolódott. Pl. az *aurum purum* ma a. m. 'tisztá arany, színarany', de PPBl. szerint régente így is hívták: *eresztett tisztá arany* (NySz). A legtisztább, legédesebb méznek, a színméznek a magyar régiségben *eresztett méz* volt a neve, pl. *eresztett méz*: mel transcalatum (Kresznerics). Mint az *eresztett méz*, olly édes éneked (Faludi: Vers. 907). E használat nyomán az *eresztett* szónak csakhamar kifejlődött a 'totus, merus; ganz, rein' jelentése és a *merő lator ember-t* hívták *tisztá, eresztett lator-nak* is, pl.: »Ne bizzál édes-beszédő emberben, *tizta eresztet lator* ő dolgában« (FortSzer. M 4 b, NySz).

Hogy a *tisztá mézet* ellentétben a *lépes* vagy *sonkolyos*

mézzel nevezik-e még ma is valahol *eresztett méz*-nek, azt nem tudom. De azt személyes hallomásom nyomán merem állítani, hogy némely vidéken a színméznek *csurrantott méz*, *csurgatott méz*, másfelé meg *csöpögetett* vagy *csöppentett méz* a neve (a mézpörgető használata óta van *pörgetett méz* is). Szóláshasonlatban sokszor mondogatják: *Tiszta, mint a csöppentett méz; olyan édes, mint a csöppentett méz*. Természetesen ez a *csöppentett*, *csöpögetett* igenev is átment azon a jelentésváltozáson, melyen a fent említett *sült* és *eresztett* igenevek, vagyis fölvette az 'egész, tiszta' jelentést. Azért mondhatjuk arról a gyermekről, aki egészen olyan, tisztára olyan, mint az apja, hogy *csöppentett az apja*, vagy arról az ajkról, mely szakasztott olyan piros, mint a rózsa, hogy: *Piros ajka, mint a rózsa, csöppentő* (MTsz). A *csöpögetett*-nek ilyféle használatára a mai nyelvből nem tudok példát idézni, hanem valószínűleg vele van dolgunk a NySz. következő adatában: »Az boriut, kinec Apis volt neue, *chöpögetet*, isten gyanant imadtac« (Monoszlai: Képt. 134). Ha jól értem, akkor itt a *chöpögetet* jelző nem az Apis borjúra vonatkozik, hanem az *isten* szóra, tehát nem 'guttatus, gefleckt' a jelentése, mint ahogy a NySz. véli, hanem szintén 'totus, merus', és ennél fogva az idézett mondatnak voltaképen az a helyes értelme, hogy az egyiptomiak az Apis borjút *valóságos* Isten gyanánt imádták.

XVIII.

Nagy mahomed ember.

Azt a hatalmas termetű, combos-vállas, négy tagba szakadt kövér embert nevezik így kevés híján az egész magyar nyelvterületen, akit nyelvjárásaink, mert az illető *jól kinőtt a sárból*, *bosztoha nagy embér*-nek, *móttalan* [=módtalan] *nagy*-nak, *ménkü nagy*, *nagy állat* v. *nagy barom embér*-nek, *nagy lúbör*-nek is mondanak. A gazdasági életből, jelesül a disznótartás köréből vett szokásmondással azt tartják az illetőről, hogy azért olyan módfelett nagy, és egyben azért olyan szép kövér is, mert bizonyosan *magaszofta az anyját*, mint az a nagyra menendő kis malac, mely több, egy alombeli testvére közül egymaga maradt szopósnak az anyakoca mellett.

A rendes mértéken felül is jóval megtermett és épen ezért legtöbbször idomtalan embert mondják néhol *dromédár*-nak is. Máshol az ilyenek — görög-római mithológiai származású szóval élve — *brontēs* a neve (Brontes tudva-

levőleg a kyklopsok egyike volt), pl. Gvadányinál: »A' Mólnár háta-is kék vala, és dagadt, | Bár *brontes ember* vólt, első vólt ki szaladt« (Fal. Nót. elm. 120). Ismét másutt ó-egyiptomi eredetű bibliai elnevezéssel *béhémót*-nak hívják, vagy szintén a bibliából való héber szóval *leviátán*-nak. Ezt az utóbbi bibliai óriás állatot Károli Gáspár *cethal*-nak fordítja. A *béhémót*-ról a vizsolyi biblia és valószínűleg ennek a tekintélye nyomán Miskolczi Gáspár Egy jeles vadkerti (1702.) azt mondja, hogy a.m. *elefánt* és a zsidó *behema* szóból származik, mely »nagy bestiát téssen. Az Elefánt pedig e' megemlített helyen nem tsak *Behemának*; hanem (in Plurali num:) *Behemothnak*, az-az: nagy bestiának neveztetik, minthogy erejére nézve sok bestiáknyit téssen« (21). Mások viszont azt állítják, hogy *béhémót* az ó-egyiptomi nyelvben szószerint a.m. vízi ökör, és a mai vízilovat vagy az orrszarvút jelentené.

A mi nagy mahoméd embér-ünk (alakváltozatai: *mohaméd*, *mahomét*, *mahuméd* ~ *mahumét embér*) kétségtelenül a törökség hazánkbeli uralmának egyik érdekes nyelvi emléke (Nyr. LVII, 3) és mind máig élő használata van mind azon magyarországi és erdélyi területeken, melyeken a törökség valamikor megvetette a lábát, vagy amelyekre politikai felsőbbbségét kiterjesztette.

A Nyr. idézett cikkében, ahol legutóbb szó esett róla, meg a MTsz.-ban előfordulásának csak néhány vidéke van felsorolva, mert csupán ceglédi, szabolesmegyei, székelyföldi, zentai és zilahvidéki használatáról tudnak az említett helyek. De ezeken kívül az eddigi népnyelvi közlemények szerint ismerik még Vácott: *mahuméd*: nagytermetű (NyF. X, 64), a Sárközben: *mahumed*: nagy erős ember (Nyr. XXXII, 463), a Bakonyalján: *mo'haméd* v. *mohamédán embér* (NyF. XXXIV, 52), Vas megyében: *ollan mint e' Mohaméd* (Nyr. XXVI, 138), sőt Zemplénben is: *de nagy Mahumet ember!* (Nyr. XII, 379). Székelyföldi használatát Krizán kívül (vö. Nyr. LVII, 4) Arany-Gyulai: Nép. Gyűjt. III, 304 is közli. Magam jegyeztem föl Szegeden, és értesülesem szerint elég gyakran hallható említett értelmű használata Hódmezővásárhely, Makó, Félegyháza, Szentés és Kecskemét vidékén is. Meg vagyok róla győződve, hogy e sorok olvasói még számos helyét ismerik előfordulásának.

Eleve is feltehető, hogy az ilyen nagy területen használatos népnyelvi kifejezés könnyen utat talált az irodalmi nyelvbe is. És valóban meg is leljük csaknem valamennyi olyan magyar író munkájában, akik tüzetesebben ismerik a nép nyelvét, különösen ha anyanyelvül beszélik az alföldi, dunántúli vagy a székelyföldi tájnyelvet. Megvan pl. Jókai és Mikszáth munkáiban (vö. Nyr. LVII, 64), aztán

Benedek Elek, Tömörkény István, Móra Ferenc, Móricz Zsigmond, Móricz Pál és Szabó Dezső műveiben. Szalay László, aki ügyesen alkalmazza írásaiban a kecskemétvidéki tájnyelv szó- és szóláskészletét, nemcsak nagy *mahomet ember*-t említ, hanem *irtózatoss mahomet állat*-ot is (a ki-vert bikát nevezi így a Magyarországi 1928. jún. 3-i számában). Egyik elterjedt napilapunk külföldi tudósítója meg a római Colosseumot mondja egy ízben *mehemót* épületnek. Ez a szó, ha ugyan nem sajtóhiba, aligha lehet más, mint a *mahomet* és a *behemót* szavak összevegyülése. Mindezt tudva mondhatjuk csak teljes meggyőződéssel, hogy a *nagy mahomet embér* szólásszerű kifejezésünk »nemcsak nyelvjárási elem, hanem irodalmi nyelvünk szókincsének meglehetősen elterjedt alkotó része« (Nyr. LVII, 64).

Mármost ami a nagy *mahoméd embér* kifejezés eredetét illeti, arra nézve a Nyr. legutóbb idézett helye inkább csak sejtet, semmint kimond egy feltevést, midőn arra hivatkozik, hogy török tárgyú regényeinkben, novelláinkban gyakran visszatérő alak a hatalmas testű török férfi. Azonban ez a körülmény egymagában nem magyarázza meg eléggé a szóban forgó kifejezés eredetét, sem széleskörű népnyelvi használatát. Nézetem szerint sokkal elfogadhatóbb a következő magyarázat:

A XVI-XVII. század nyelvében gyakran találkozunk a *Mahomet török vallás*, *Mahomet vallás*, *Mahomet hit* (vö. *Luther vallás*, *Luther hit*) kifejezésekkel; s mivel e vallás követői közül a törökök érintkeztek legsűrűbben a magyarsággal, azért a *mahomed vallás-on*, *mahomet hit-en török vallás-t*, *török hit-et* értettek a régiek. A *mahomet* jelző tehát azt is jelentette, hogy *török*. Ennélfogva föltehető, hogy a török embert *mahomet ember-nek*, *mahomet-nek* is nevezték, a jól megtermett, hatalmas testű töröknek pedig természetesen *nagy mahomet ember* volt a neve. Később azonban már a jelző nélküli *mahomet ember*, sőt jelentéstapadás miatt a *mahomet* szó egymagában is nagytermetű, kövér embert jelentett: törököt, magyart egyaránt. De az sem lehetetlen, hogy az iszlám prófétájának magyarul tudó törököktől, renegátoktól gyakran hangoztatott *nagy Mahomed* neve szintén hozzájárulhatott ahhoz, hogy a nagytestű hatalmas szál embert *nagy mahoméd embér* > *mahoméd embér* > *mahoméd* ~ *mahomét* névvel nevezhesse nyelvünk.

Mint a török uralomnak szintén egyik nyelvi maradványát, érdemes megjegyezni, hogy Vácott a komor, mogorva embernek *Musztafa* a neve (NyF. X, 67). Nagyon valószínű, hogy ez az elnevezés valamelyik haragos természetű basának vagy egyéb török főtisztnek az emlékét tartja fenn. Lehet, hogy épen azért a *Musztafáét*, akiről egy kuruc vers azt panaszolja, hogy: »*Musztafa*, Karaffa |

Meg az akasztófa: | Mind ezen három fa — | Mind a három rossz fa.« Thaly szerint ezen a Musztafán bizonyára Kara Musztafa nagyvezért kell értenünk, aki kegyetlenségre és a magyarok iránti rosszindulatra nézve bátran versenyre kelhetett volna hírhedt kortársával, a véresemlékezetű Carraffa Antal császári tábornokkal (Adalékok II, 189).

Meg kell még említenem, hogy a székeleyek a cingár természetű, vézna embert *szilimán*-nak hívják. Ennek a szónak van *szulimán* változata is. Ne higgyük azonban, hogy ez etimológiailag a török *Szulimán* névvel függ össze. Szinyeyi szerint (Nyr. XXIII, 530) ugyanis a székelység *szilimán* szava az oláh *sirimán* 'szegény, armselig, dürltig' átvétele és így a *szulimán* változatot nyilván csak a népetimológia alkotta a székel nyelvjárásokban szintén meglevő és a *szilimán*nal épen ellenkező jelentésű *nagy mahoméd* társául.

XIX.

Törökkel bélett.

Ez a szólásforma egyfelől művelődéstörténetünknek, másfelől a török hódításnak nyelvi emlékei közé tartozik. A Nyr.-nek Török emlékek a magyar nyelvben c. cikke (LVII, 3) nem emlékezik meg róla, azért talán jó lesz, ha ezen a helyen néhány szóval megvilágítom eredetét és jelentését.

Régi leltáraink, hozományjegyzékeink viselettörténeti érdekű feljegyzéseiben számtalanszor találkozunk a menték, subák, palástok stb. bélelésének ilyfajta megjelölésével: »Egy kamuka mente *hiuzzal béllett*. Egy vont arany *hölgye!* [= hölgymenyét bőrével] *béllett* suba asszonyi állatnak való. Egy *nyusztal béllett* metszett bársony suba. Egy fekete kanavász kis suba *kiniglivel* [= tengeri v. üregi nyúl] *béllett*. Egy bársony mente *tengeri macskával béllett*. Egy palást *pegymettel* [= hermelin] *béllett*. Egy *tengeri nyállal béllett* suba. Egy iskarlát szikszai mente *nyesttel béllett*. Egy veres skarlatin mente *rókával bérlett*. Egy *rókával bérlett* violaszin mente« stb.

E példák legnagyobb része Radvánszky Béla Családelet és háztartás a XVI. és XVII. században c. munkájából származik, és nyilvánvalóan azt mondja valamennyi, hogy egy bizonyos mente, suba, palást stb. kívül skarlatin, kamuka vagy bársony, de a belseje valamely prémes állatnak a bőréből való. Kívül kamuka, de belül róka. S mivel a róka már akkor is nemcsak egy bizonyos állatot jelentett, ha-

nem hozzá ravaszságban, tehát belsőleg hasonló embert is, azért az alkalmasint a szücsök osztálynyelvéből való *rókával bélelt* kifejezést könnyen átvihtették az álnok, ravasz, hamis, *rókalelkű* ember (vö. Áranynál: *rókával bélelt* gonosz Heródes (Csúzy, Nyr. XXXVIII, 225), *rókával bélelt* moralisták (Faludi, NySz.), báránybőr a ruhájok, *rókával béelleve* és *farkassal perémezve* [= szelideknek mutatkoznak, holott ravaszok, mint a róka és kegyetlenek, mint a farkas] (Faludi, NySz.). A ravasz és kegyetlen emberről különben már Kisviczay is azt állítja, hogy *rókával bélelt, farkassal prémezett*. Aki külsőre szelíd, de belsejében gonosz, arról meg így példázgat a régi nyelv: »...*Ő ruhája | Kívül bárányköntös; de belől farkassá változott* (Tolnai F. István: Igaz ker. kalauz 964) ...*a' Phariseusnak Juh köntösét végtére fel-födözhetné, hogy ottan a' Farkas béllés ki-mutatná magát.*« (Szentzi F. István: Lelki nyug. órák).

A *rókával bélelt* kifejezés tehát átvitlen ravasz embert jelentett, vagyis olyat, akinek *róka vagyon az mellében* (Wagner: Phras. Nyr. XXII, 559). Erről azt is tartották, hogy *róka mállat szeret mente béllésének* (Dugonics: Péld. II, 170). A *rókával bélelt* = 'ravasz' mintájára aztán a félnket, a gyávát, nyűlszívűt *nyúállal bélelt*-nek mondták (NySz.). Az ilyenekről olvassuk Dugonics gyűjteményében, hogy: *Mellökön acél, hátukon vas, de belül a' nyúl, nem pedig a' sas.* Majd újabb átvittel a *valamivel bélelt*-et alkalmazták egyéb belső tulajdonságok megjelölésére is. Így pl. azt az embert, aki a némettel tartott, rendszerint *németes ember*-nek hívták, jóllehet magyar nevet és magyar ruhát viselt. Alaghy Ferenc írja Forgách Zsigmondnak 1607-ben: »*Én itt nem kedves ember vagyok némely barátaimnál, mert noha magyar ruhát viselek, de azt mongyák, hogy belől németes ember vagyok*« (TörtTár 1900, 438). Az ilyen császármadaráról az volt a vélemény, hogy *német lelkű* (pl. az *német lelkű* budai passa. I. Rákóczy Gy. és a porta, 55), és azt szokták mondani, hogy »*semmi böcsületünk nem vala az sok némettel bélelttektől* (TörtTár 1900, 428), mit cselekesznek vala nekünk némely *némettel béleltek* (uo. 423), az teczin [= testszin] nadragost lödd az eb teremptette *némettel bérlett* fiát« (Cserei: Hist. 337). Ha pedig a törökhöz húzott valaki, vagyis ha *török lelkű* volt, akkor *törökkel bélelt*-nek szidták ellenségei. Ez okból nevezte Koháry István is a törökkel szövetséges Thökölyt szemtől szembe *törökkel bérlett* pártos pribéknek (vö. Thaly: Adalékok I, 178), és verseiben is ugyancsak ezzel a szólásformával becsmérelte: »*Esküdt ellenségnek, | Törökkel bérlettnek | Senki sem mondhatna*« (uo. 183). Thökölyt különben így nevezi egy másik gúny-

vers is: »*Törökkel bélelt* te nyúzó-fosztó, | Pártütő, prédáló, lator kóborló« (uo. 175). Pázmány meg hitbéli ellenfelciről, a kálvinistákról állítja, hogy: »Az ki igazán calvinista, *törökkel bélelt* az szüve« (Kalauz 287). Ez a kifejezés gyakran előfordul a XVII. század nyelvében.

A *valamivel bélelt* az eddig említett kifejezéseken kívül még a következőkben volt kelendő.

A pogány természetűnek vagy másként a *pogánylelkűnek* (Komáromy: Magy. boszorkányper. oklt. 194) *pogánnyal bélelt* tökéletlen ember volt a neve (TörtTár 1892, 111). A tolakodót, szemérmertlent arra figyelmeztették, hogy *a mentét nyusztal* is, az *orcáját emberséggel is bélik* (uo. 1894, 335). A szégyentelen, orcátlan emberről, akinek a mai közhiedelem szerint *vastag bőr van az arcán*, azt mondja Matkó István a Bányászesákányban: Volna ám itt mit szégyenlened, ha *orcád disznó bőrrel bérlett* nem volna (Nyr. II. 71). A szellős, rongyos ruhát és az üresfejű embert *széllel bélelt*-nek hívták, pl. A *széllel bélelt* [=rongyos] nadragú kondor lzsáktól kérdezd meg (Virág B., I. még Nyr. XXXVIII, 396 is). *Széllel bélelt a mentéje* (Erdélyi 289. l.). *Széllel bélelt a' feje*, megveszett [= elveszett] az agyveleje (SzD.: Magy. Vir. 134). *Széllelbélelt ember* ma is a. m. 'üresfejű, szélházi' (Nyr. XIII, 232). Aki gonoszsgággal van megbélelve, vagyis nemcsak imígy-amúgy gonosz, hanem duplázva és *béletlen gonosz* (Pázmány: Pr., NyK. XV, 365), azt *ördöggel béleltnek* tartják, kiáltják (Mon Irók XXXVIII, 35), mondván róla: »... ő maga az ördög, avagy az *ördöggel bérlett Sárkány*« (Miskolczi: Egy jeles vadkert 622). Kisviczay szerint: Pestiferis furiis ardet. *Ördöggel bélelt* (Adag. 408). Intus Hecuba, foris Helena. Szép kívül, de *ördög belől* (uo. 248). Pázmány ismeri a *zsidóval bélelt*-et is, mert szerinte: »A Lutheristák bizonyítják, hogy Calvinus *sidóval és törökkel bélelt* volt« (NyK. XV, 382).

A subát, mentét nemcsak prémes állatok bőrével szokták bélelni, hanem a többi közt a *tafota* nevű finom selyemszövettel is, pl.: Egy öreg galléros gránát mentétől *tafottával*, avagy kamukával *bélelt* 1 f. 80 d. (GázdtörtSzemle VIII, 471, OklSz.). Egy vállban vágott skarlát avagy gránát és angliai mentétől, ha kamukával vagy *tafottával* mérőn *bélelt* 1 f. 40 d. (uo.). Ime, ezért mondhatja Káldi az egyik prédikációjában a kákabélű, kényes gyomrú, finnyás embereket, kiket Apor Péter *paszomántos gyomrú*-aknak hív, *tafota-gyomrú* embereknek (Vasarn. valo pred. 355) vagy *tafottával-bélelt* émelygő-gyomrú embereknek (uo. 179).

A fenti példák egynémelyikében azt olvassuk, hogy valaki vagy valami ezzel vagy azzal *bérlett*. Ezt azért mond-

ták így a *bélelt* helyett, mert egyfelől az *l* kiesett a *t* élől és így az utóbbiból *tt* lett, másfelől a magánhangzóközi helyzetben levő *l* ikerítődött (*bélelt* > *béllett*), azután az első *l* később *r*-ré hasonlalanult (*béllett* > *bérlett*).

XX.

Az asszony verve jó.

Ma is elterjedt, de már inkább csak tréfálkozó szokásmondás. Így magában is használatos ugyan, de rendszerint elébe szokták vetni, hogy: *A pénz olvasva vagy a dió törve jó*. Ezzel az utóbbival tart az ismert nóta is, mondván: *A dió, mogyoró törve jó, | Az asszony, az asszony verve jó, vagy: A dió is törve jó, | Az asszony is verve jó* (Erdélyi: Népd. és mond. III, 97). Hogy az előbbi, vagyis a pénz olvasását, mikor állította a közszólás legelőször párhuzamba az asszonyveréssel, azt nem tudom megmondani. De azt tudom, hogy ez a szólásváltozat megvan már Faludi jegyzőkönyvében: *A' pénz olvasva jó, az erszény tömve, a' feleség verve*; azután Máriafi István [= Szaitz Leó szervitarendi szerzetes] is megemlíti a Kis Magyar Frazeológiában (1788): *A' pénz olvasva, a' zsák tömve, az asszony verve jó* (142), Szirmay Antal meg a Hungaria in parabolisban: *Pénn olvasva, a' feleség verve jó* (1804, 119).

Azonban úgy látszik, hogy a diót emlegető változat a régiebb, csak hogy eredetileg egy kissé másként hangzott, mert *a dió törve jó* helyett inkább azt mondogatták elődeink, hogy *a dió verve jó*. Az előbbi szólás a dió termésére, a diógyümölcsre vonatkozik, melyről a régiek is tudták, hogy »a diót meg kell rontani, ha valaki benne akar enni« (Haller J.: Pays 485). Ezt a latin így mondja: *E nuce nucleum qui esse vult, frangit nucem. Qui edere vult nucleum, frangat nucem*; a német meg így: *Wer den Kern essen will, muss erst die Nuss knacken. Wer kosten will die süsse Nuss, den harten Kern erst knacken muss*. Az angol és a francia nyelv szólásai között szintén megtalálható (Fr. Seiler: Die Entwickl. d. deutschen Kultur im Spiegel d. deutsch. Lehnworts VI, 90). Magyar közmondás is van róla: *Törd-meg a' diót, ha a' béli meg-akarod enni*: munka nélkül nem férsz a' jóhoz (B. Szabó). Ezt Mátyási ekként foglalja versbe: *De ha dióbelet akarunk kóstolni, | Először héjának össze kell romolni* (Semminél több valami I, 110). Valamennyi változat azt jelenti, hogy a dió csak akkor élvezhető, ha megtörik, vagyis *a dió törve jó*.

Egészen mást jelent a másik diós változat: *a dió verve jó*. Ez már nem a dió termésére vonatkozik, hanem a rövidebben szintén *dió*-nak nevezett diófára. Erről a magyar embernek oly kedves fáról, melyet különben egyéb szőlásaink is gyakran emlegetnek, nemesak a közmondás, hanem a gyümölcstermelő gazda is azt tartja, hogy nem szükséges rendszeresen nyesegetni, mint a többi gyümölcsfát, mert elegendő neki az a nyesés is, melyet akkor szenved, midőn ősz idején, sok helyen éppen kisasszony napján (szept. 8.) levergegetik gyümölcsét a *dióverő póznával* vagy *csórag-csóranggal*, ahogy vidékenkint azt a hosszú botot nevezik, mellyel leverik a diót (vö. MTsz., EtSz.). Erdélyi is azt mondja a diófáról, hogy: »Gyümölcsei nem rázatnak, vagy szedtetnek, mint más fákéi, hanem veretnek; s a dióverés bizonyos szakát jelenti az évnek szeptember elejét, s az akkor eső vásárokat rendszeren *dióverő vásároknak* nevezik. Ágainak pedig használ a verés, különben, úgy hiszik, nem terem.« (Népd. és mond. II, 422). »*A' Diófát hajigálják, verik rudakkal*, ugyan hull a' levele, hasad az ága széljel, hogy gyümölcseiből vehessenek,« írja Bod Péter a Szent Hiláriusban (128). »*Akkor gazda, tseléd póznával körül jár, Zöld ágomat veri*, következik seb, kár«, éneklí a diószüretkor megveregetett diófáról a Mindenés Gyűjtemény egyik verse (IV, 221). Ámde a néphit ezt a verést a diófára nézve korántsem tartja károsnak, sőt inkább határozottan hasznosnak véli, mert szerinté ez a fa csak abban az esetben terem igazán bőségesen, ha előző ősszel jól megveregetik. »*A' Diófának, olyan természeti vagyon: — mondja Lippay János a Pisoni kertben — mentül inkább minden esztendőben verik, annál inkább terem a következő esztendőben; ha szintén néha az ütésben le-csapják is az ágait*« (III, 206. 1667). *Mennél jobban verik a diófát, annál jobban terem*, véli ma is a gyümölcstermelők babonás hiedelme (Nyr. XXIV, 288). Im ezért mondja már a régi közmondás is, hogy: *A' diófának veréssel veszik hasznát* (Decsi: Adag. 57, NySz. és Kisviczay 408), az újabb pedig: *A' pénz és diófa verve jó* (Dugonics I, 3). Vargha Gyula is megemlíti egy kis versében:

A közmondást — öreg paraszt-morál —
Régóta ismerem:
A diófát minél jobban verik,
Annál jobban terem.

(Ködben, 373)

A lélektelent meglelkesítő néphit a természettel szem-

ben bizonyos makacsságot tulajdonít a diófának, melyet ki kell verni belőle, hogy a bőséges gyümölcsözésnek jó és hasznos útjára térhessen. Ezen a ponton találkozik aztán a diófa egyéb makacsokkal és kerül bele a közmondásokba meg a hol tréfás, hol komoly szólásokba. Latinos műveltségű eleink pl. azt szokták kérdezni: *Quae sine verberere non prosunt?* A felelet ez volt rá: *Nux, asinus, campana, piger sine verberere cessant.* (Az 1715. évi nagyszombati jezsuita kalendáriumból idézi Velics László: Vázlatok a magy. jezsuiták multjából. III. füz. 117). Itt a diófa a számmárral, a haranggal meg a rest emberrel került egy kalap alá, mert ezeket is veréssel kell a hasznos munkára serkenteni. De néha társaságába kerül az asszony is.

A régiek ugyanis — miért, miért sem, de elég udvariatlanul — rossz természetet tulajdonítottak az asszonyoknak. Még a Murányi Vénus költője is azt éneklí róluk: *Nem tanácsos dolog asszonyoknak hinni.* Az egyház atyjainak és doktorainak e tárgybeli nézeteit talán fölösleges is idéznünk; elég, ha helyettük közmondásainkat szólatatjuk meg: *Az Asszony csak gyarló, hamisságra hajló, ritkán talál szíven igen jót* (Kisviczay). *Az asszony egy hitlen van a lóval* [azaz egy a hitelük, egyformán hihetni nekik], mind a kettő kifog az embőrön, még kifoghat: a ló még csak egy kerékvágást át bír lépni, az asszony még egy fölfútt hólyagot át bír vinni a jégön (Hódmezővásárhely. Nyr. V, 417). Ennélfogva: *Asszonynak és lónak sohasem kell hinni* (Erdélyi). Ezt az utóbbi szokásmondást Gvadányi így foglalta versbe: *Asszonynak és lónak hinni soha sem kell, Tele vannak ezek hamis erköltsékekkel* (Unalm. órák 84). A lóban u. i. szintén van *erkölcs*, azaz 'makrancosság, csökönyösség'. Az ilyen állatról azt szokta mondani a gazdája: *Erkölcös ló ez*, nem indít a szentnek se, ha eccer belébujik az ördög (Nyr. XII, 428). A hozzá hasonlóan *erkölcös*, vagyis a pusztá szóra szintén nem indító 'csökönyös, akaratos, makacs, rossz természetű' (vö. MTsz.) fehérnépet elődeink felfogása szerint veréssel kell a jó útra téríteni, akárcsak a terméstől máskülönbben makacsul tartózkodó, tehát ilyenformán szintén *erkölcös* diófát. Azért tartotta már a középkori latinság is: *Nux, asinus, mulier verberere opus habent. Nux, asinus, mulier nil recte faciunt, si verberere cessant* (Margalits: Florilegium 362). Ezt a véleményt a nyers őszinteségű magyar szólások is vallják, pl.: *A diófa, számmár, gonosz asszonember és házi nép nem teremjt gyümöltzet veretlen* (Heltai: Mes. 383, NySz.). *Dio-fának, számmárnak 's Asszony embernek verve veszik hasznát* (Kisviczay). A 'dió meg-verve javúl, 's kövéredik, a' mint 'e' két vers bizonyítja: *Számmár, dió 's asszony egy pórázon*

futnak, [Ha nem verik benne helye nem lesz' jónak (Mind Gyűjt. IV, 56). Egy német közmondás is azt tartja: *Nuszbäume und Weiber wollen geschlagen seyn* (idézi Erdélyi 14. l.). Bod Péter meg a Szent Hiláriusban egész kis elbeszélést közöl arról, hogy a verve javuló diófa mit felelt a bizonyos tekintetben vele egytörvényű asszonynak. Ime:

» Egy nyelvét meg-tartoztatni nem tudó Asszony azt kérdezte helytelenül a' Dió-fától, mi annak az oka, hogy ötöt, a' kik mellette [így!] el-mennek mindenek hajigálják verik, 's még-is annál több gyümölsöt terem? Kinek a' Dió-fa azt felelte: miért nem emlékezel-még arról, a' mit mindenek szájokban forgatnak:

*Nux, Asinus, Mulier, simili sunt lege ligati,
Haec tria nil recte, ni quantiantur legunt.*

*Asszony, Szamár, Dió-fa, ha nem veretnek
Jó gyümölsöt másként soha nem teremnek.
Hárman egy törvények vagyón hát ezeknek.
Másszor okát ne kérd gyümöls termésemnek.*

A' mit másnak szemére akarsz vetni, — fűzi hozzá tanulságul az író — vigyázni kell hogy gyalázatossan fedjére ne forduljon« (i. m. 161-2).

Ezek és a hozzájuk hasonló egyéb régi közmondások, szólások, adomák természetesen csak a már letűnt világra vonatkoznak és azt tanúsítják, hogy — Széchenyiként — egykor a szépnem erősebben volt a férfi uralkodása alá vetve, mint most (Világ), noha bizonyosan akkor is voltak elegenden, akik Pázmánynyal tartottak, mondván: »...a' Férfinak eszében kell [így!] tartani, hogy Isten az Asszonyt, nem lábából, hanem oldalcsontyából teremtette; és nem kel lába-alá tapodni mint szolgálóját, hanem mint társát böcsülleni. Azt-is meg kel gondolni, hogy az Asszonyok teremtése böcsülletesb volt; mert nem köz sárból, és Paradicsom-kívül, mint Ádám, hanem a' Férfi csontyából, húsából, és Paradicsomban formáltatott. Annak-okaért a' Szent Péter mondanása-szerént tisztelni, és óltalmazni kel, mint gyengéb és gyarlób edényt« (Préd. 1695-i kiad. 245). Vagy pedig Cserei Mihálylyal azt vallották: »A jó asszonyt kár megverni, a rossz asszonyt haszontalan... A törökhöz illik feleségit rabul tartani; az anglusok szokták feleségeket asszonyolni. Ha igaz magyar vagy, egyiket se kövesd. A süveg a konty előtt járjon, a konty is a földön ne heverjen« (TörtTár 1906, 544).

Manapság már a nép is inkább ezt a közmondást kö-

veti szabályul: *Nulla victoria ex foemina. Nem sok betsületet nyer az ember az asszony meg verésével* (Szirmay: Hung. in. parab. 1804, 119). *Asszonyverésből ember nem sok becsületet nyer* (Erdélyi 14. l.)^{*} A verekedő természetű férjnek meg azt adják tanácsul: *Keresetlen fával sohse verd meg a feleségedet* (a keresés alatt t. i. elműlik a haragja, vö. Jókai: A kötél áztatva jó). Sőt már a régiek között is akadt, aki azt hirdette a diófáról is, meg az asszonyról is, hogy a jó bánás, szép szó foganatosabb náluk. Beniczki Péter szentelt vitéz ritmizálja róluk a következőket: » *Ne verjed dió-fád, | Melly bőv gyümölcsöt ad, | Sőt töréstül őrizzed: | Mert szelid intéssel, | 'S nem páltza veréssel | Gonoszt jóvá teheted* » (Magy. rithmusok. 1803-i kiad. 136).

Ámbár vannak, akik úgy vélik, hogy az asszonyverés néha a szeretet jele. *Qui non zelat, non amat*, hirdeti egy latin közmondás. A magyar is azt vallja: *Ki feleségét nem félti, nem szereti*. Nem lehetetlen, hogy egynémely menyecske a féltékenységből származó verést valóban az ura bensőséges szeretetének megtisztelő jeléül fogadja és azzal vigasztalja magát, hogy akit az ura meg nem vert, azt a feleséget nem is szeretik igazán. Meg kell azonban jegyeznem, hogy a régieknek ebben a dologban más volt a meggyőződésük. A jó feleségtartó Cserei Mihály pl. ezt írja 1709-ben: » *Ne mocskold, ne szidd szüntelenül, ha szinté néha-néha vét is feleséged, kivált ne verjed, rongáljad, mert a magad testedet vered,** nem várják azt a jó magyar asszonyok, mint a muszka asszonyok, mentől többször veri ura, úgy hiszi el, hogy igazán szereti* » (TörtTár 1906, 544). Erről a muszka szokásról tizennyolc évvel később Mikes is megemlékezik egyik levelében. » *De már én ahoz — mondja — úgy hozzá szoktam, valamint a muszka asszonyok a veréshez, akik azon panaszkodnak, hogy az urok nem szereti, ha egy keves ideig veretlen hadgyák őket. Minden országban más a szokás. A mi székel asszonyaink eztet bé nem veszik, és más féle jelit kívánnák a szeretetnek* » (Emlékkiad. 113).

E két szavahihető tanubizonyság értesítése nyomán bizton állíthatjuk, hogy az a néhol még ma is dívó népi vélekedés, mely a feleség-verést a férji szeretet legkét-ségtelenebb jeléül tekinti, mint a magyar folklóre annyi más eleme, szintén szláv eredetű.

^{*} Vö. *An Weiber schlagen die Männer ihre Schand'*. (Körte: Sprichwörter. 1837, 473).

^{**} Vö. *Wer da schlägt sein Weib, | Trifft seinen eignen Leib* (Körte i. m. 473).

Rákerül az ebek harmincadjára.

A régi magyar közgazdasági élet egyik emléke él maiglan ebben a szólásunkban. A harmincad, melyet ma már csak ez az egyetlen szólásmód emleget, tudvalevőleg az ország határszélein elhelyezett királyi vám volt, de városok és földesurak jövedelmi forrásául előfordult az ország belsejében is. Nevét onnan kapta, hogy a kivitt vagy a behozott árucikkek egyharmadát kellett vámul fizetnie a harmincadon átvonuló kereskedőnek, vagyis árujából *harmincadot szedtek, megharmincadolták*. A réven meg a vámon más volt a taksa, helyenként változott a fizetendő díj, ott tehát nem harmincadot szedtek, hanem csak megvámolták az árut. Nem lehet kétség benne, hogy a hajdani szűkpénzű világban a vámot meg a harmincadot nem pénzben, hanem természetben, azaz magából az áruból szokták megadni, azért mondták, hogy *kiveszik a vámot* vagy a *harmincadot*. *Megvámol, vámot szed* a nép nyelvén még ma is a. m. 'kivesz egy bizonyos részt valamiből', pl. *A gyerekek jól megvámolták a cseresznyét*: sokat fogyasztottak belőle. *No te jól megvámoltad a tejjölt*: elnyalakodtad jó részét. *Megszedték a vámját a borosüvegnek*: jócskán ittak belőle. [Sobri] leginkább vásárosokat, urasági tiszteteket, bérlőket, zsidót, papot fosztogatott, különösen a gyolcsos tótokat *megvámolni* el nem mulasztotta (Eötvös K.: A Bakony II, 27). A népi vélemény szerint: *kakas is kiveszi tojásbúl a vámot*. Amint Erdélyi magyarázza: *Kakas vámjá* az a hiány, mely a sült tojás egyik végén látható, miután feltöretik (Magy. közm. 213, 1. még MTsz. II, 914). Azonban az e példákban említett vámszedés vonatkozhatik a máig divatozó malomvámra, örletési vámra is, melyet természetben szed a néhol tréfás-gúnyosan *vámlesinek* tisztelt molnár (vámörletés), tisztesség okából gondosan ügyelvén arra, hogy a vámszedés mindig az örlető szemeláttára történjék. *Kivetted a vámot?* — kérdi inasától a molnárgazda. — Ki, felel a kérdezett. — Látta a paraszt? — Nem! — No hát vedd ki még egyszer, hadd lássa ő is! (Nyr. XXXI, 109). Ennek a bizonyára nem egészen alaptalan tréfának a nyomán egyrészt megérthetjük a szárazmolnárnak *tolvaj molnár*, a vízi molnárnak *vízi tolvaj* gúnynevét, másrészt átértelmezhetjük annak a régi közmondásnak az igazságát, hogy *a molnár sem veszen két vámot* (B. Szabó: Magy. Vir. 97).

Mivel a harmincadvám rég divatját multa, azért a *megharmincadol* ma már nem fordul elő a *megvámol*hoz hasonló átvitt jelentésben, de a régi nyelvben gyakran ta-

lálkozunk vele, pl.: Minckünk most semmi nyavalyánk nem történék; de az özvegyek *megharmincadlanak* (Tört. Tár 1904, 202). Itt minálunk sok hírek folynak, de mivel azokat igen *meg* szoktuk *harmincadolni*, semmi bizonyost nem írhatok. (Teleki M. lev. I. 36).

A vámosok meg a harmincadosok gyakran visszaéltek hivatalukkal. Nemcsak annyit szedtek vámul vagy harmincadul, amennyit esküdt kötelességük megszabott, hanem azonfelül kapzsi kézzel kivették a maguk hasznát is. Azért már a bibliában sincsen sok becsületük a vámosoknak meg a velük egy húron pendülő publikánusoknak (az adók és illetékek bérloinek). A mi régi följegyzéseink sem emlékeznek meg róluk valami nagy szeretettel, pl. ...a' *Publikánust mindenütt gyalázták* (mint ma-is igen igazán a' *ragadozó vámosokat harminczadosokat*) s' huritották. (Nánási L. István: Szűz titka, 26). A húzó-vonó vámosok és harmincadosok telhetetlensége miatt, meg azért, hogy egyébként is sok mindenféle zaklatást kellett elszenvednie a vámon vagy a harmincadon átkelőnek, a két egyszerű intézmény rossz hírbe keveredett. Bizonyos, hogy számos kellemetlen képzet tapadt az *átesett a vámon, átesett a harmincadon* kifejezésekhez, úgyhogy könnyen alkalmassá válhattak az élet viszontagságainak képletes megnevezésére. De alkalmasint még több bajt, megpróbáltatást jelentett az, midőn valaki nem is a rendes harmincadon esett át, hanem az *ebek harmincadján*.

Hogy mit kell értenünk az *ebek harmincadján*, azt többféleképen magyarázzák a kutatók.

Csokonai szerint az *ebek harmincadja* némely kézírásban így van: *Ebes harmincadja*. »Mind egy — folytatja a költő. — Amúgy közönségesebb, így eredetiképen jobb. Wolfsthalt Pozsonyon túl régenten Ebesfalvának és Ebesnek is hívták. Innen vehette az a szó-lás formája eredetét.« Csokonai tehát azt hitte, hogy az eredetibb *Ebes harmincada* változott idő folytán *ebek harmincadává*. De azt már nem magyarázta meg, hogy az ebesi harmincadnak miért volt valamennyi más harmincadot annyira túlszárnyaló rossz híre, hogy országos szólás kerekedhetett róla. Sokkal valószínűbb, hogy az *ebek harmincadát* alakította át a tudákos szólásfejtés *Ebes harmincadává* ama bizonyos kézírásokban.

Szabó Ernő a Nyr. XXIII. évfolyamában közölt nagyobb terjedelmű dolgozatában azt mondja a tárgyul vett szólásról, hogy olyan képes kifejezés, mely egyrészt az *ebek* verekedő természetén, másrészt a *harmincadok* gyakorlatán alapul. Az *ebek harmincadjára jutott* szerinte a. m. az *ebek* szájára került, azaz jól kikapott, az illetőt a kutyák megvámolják, kiveszik belőle

a maguk részét, vagy olyasmi történik vele, ami ennél nem sokkal különb, t. i. elverik, vagy nagyon leszidják. Szabó példáiból valóban ilyesféle jelentése tűnik ki szólásunknak. Ezzel szemben igen helyesen mutat rá R. Prikkel Marián arra a körülményre, hogy az *ebek harmincadja* kifejezés nemcsak verést, elpáholást jelent, hanem legtöbbször 'baj, sors, szerencsétlenség' az értelme, tehát voltaképpen azt jelenti, hogy rossz sorsra, szerencsétlen helyzetbe jut valaki vagy valami. R. Prikkel több példával igazolja ezt az állítását.

Kertész Manó már többször említett nagybecsű munkájának Kereskedés, vámok c. fejezetében foglalkozik ezzel a szólással. Az imént említett véleményeket még csak jegyzetben sem említi meg, nem mintha nem ismerné őket, hanem mert alkalmasint egyiket sem tartja elfogadhatónak. Szerinte az *ebek harmincadja* mivoltát nem tudjuk biztosan, hanem csak sejtjük. Még pedig ő úgy sejtí, hogy szólásunk az ú. n. ebrudat hívja így tréfásan, vagyis azt a póznát vagy dorongot, melyet a pajkos falusi legények a nyitott kapu vagy ajtó előtt tartanak keresztben, hogy a megriasztott kutyát kivessék vele, midőn át akar rajta ugrani. Ez az *ebrúd* hasonlít a harmincad sorompójához, méltán nevezhető tehát az *ebek harmincadjának*, és a kivetett kutya valóban átesik rajta. Akit mármost *ebrúdon vetnek ki*, arról ennél fogva bátran mondhatjuk, hogy *átesett az ebek harmincadján*.

Mielőtt a szólás eredetét illetőleg állást foglalnánk valamelyik magyarázat mellett, soroljuk fel a reá vonatkozó értelmezett adatokat. Ime: *Reá kerülz még az ebek harmintheadgyára*: canis vindictam (Decsi: Adag. 50). *Meg hüd, hogy másszor is volt ám ő az ebek harmintheadgyán*: anus subsaltans multum exercitat pulveris (uo. 148. NySz.). *Experto crede Ruperto. En-is voltam az ebek harmintheadgyán* [így, valószínűleg sajtóhiba] (Kisviczay: Adag. 157). *Jam ego te docebo! Meg tanítalak kesztyűbe fütyölni. Reá húzlak az ebek harmintheadgyára* (Szirmay: Hung. in parab. 1804, 112). *Reá húzták az ebek harmintheadgyára*: ipsum bene docuere (Kassai: Szókönyv II, 16). *Eb-harminthead. Sors adversa. Az ebek' harmintheadgyára húzzák* (Kresznerics: Magy. szót. I, 113). *Által ment az ebek harmintheadján*: sok próbát kiállott, sokat tapasztalt (Erdélyi 100. l.).

Ezek az adatok arról tanuskodnak, hogy a szólás alapértelmét illetően R. Prikkelnek van igaza, midőn azt állítja, hogy eredetibb jelentése a m. 'szerencsétlenség, baj, rossz sors', és hogy ebből fejlődött később a 'verést vagy szidást kap' mellékjelentés. Ehhez úgy vélem, nem férhet semmi kétség. Csak az a kérdés, hogy a valódi harmintheaddal van-e kapcsolatban a szólás, vagy pedig a tréfásan ebek

harmincadának nevezett ebrúddal. Én azt hiszem, hogy az előbbivel, de nem egészen úgy, mint ahogyan Szabó gondolja. Mert az *ebek harmincadjára kerül*, igaz, azt jelenti, hogy az ebek kiveszik belőle a vámot, azonban szerintem ennek semmi kapcsolata sincs a kutyák verekedő természetével. Hanem egy másik tulajdonságukkal igenis van.

Sokszor hallani, hogy a kutyák megmarcangolják az erdön, mezőn temetetlenül heverő holttestet. Rájárnak, míg egészen oszlásnak nem indul. Arról is olvashatni, hogy primitív népek az ellenség holttestét odavetették a kutyák elé martalékul. Achilles az Iliászban azzal fenyegeti Hektort, hogy:

S míg tégedet *ebek*, varjak *tépnek széjjel*,
Mi őt eltemetjük szép nagy ünnepéllyel.

Baksay: Iliász, 493.

A haldokló trójai hős viszont arra kéri ellenfelét: »Akhillesz, ne bocsáss *ebek ételére*«. De Peleüsz bösz fia tovább is fogadkozik: »Így sem kergetik el rólad az *ebeket*«. A Királyok könyve szerint azt mondta az Úr Akhábnak: »Ugyanazon a helyen, ahol *felnyalták az ebek Nábót véré*t, *ebek nyalják fel a te véredet is*. És Jezabel felől is szöla az Úr mondván: *Az ebek eszik meg Jezabelt* Jezréel kőfala előtt.« Jókívánságul, fenyegetésül, átkozódásul régen is, most is szokták mondani: ...*egye meg az eb az testit*, az ki nem kívánja (Teleki Mihály lev. VI, 310). *Hogy a kutyák egyenek meg! Hogy a kutyák nyalják fel a véredet!* Ha a kezem közé kerülsz, *vért iszik a kutya!* *A kutyák isszák meg a véred* (Nyr. XLV, 266). *A' kutya nyalja-fel földről a' te véred* (Gvadányi: Fal. Nót. elm., 221). *Kutyákkal nyalom fel a véré*t (Móra F.: Véreim, 14). *Kutyákkal etetem meg a pájszlidat! Kutya egye máját!* (Arany: Pázmány lovag). Sándor János viszont azzal biztatta amazt, hogy a *kutyáknak dobja a bárzsingját* (Tömörkény: Napos tájak, 101). Vö. még a *kutyák egyenek meg* szólásnak rokon kifejezéseit a votjákban Nyr. XL, 352.

De ezeken a népnyelvben elég sűrűn használt kifejezéseken kívül néha még azt is hallani, hogy a *kutyák vegyék ki belőled a magukét*, vagy hogy a *kutyák vëgyék ki belőled a vámot*, *në is hagyják vëvetlen*. Ákiről ma azt mondjuk, hogy a *kutyák vettek vámot belőle*, arról a régiek hihetőleg azt mondogatták, hogy az *ebek harmincadlottának belőle*, vagy az *ebek harmincadjára került, jutott*. Erre a használatra ugyan nem tudok példát idézni, de analógiát igen. Amit ugyanis ma így fejezünk ki: *Aki korpa közé keveredik, megeszik a disznók*, azt Faludi a Nemes Ember-

ben így mondta: »*Aki korpá közé keveri magát, tudod ki harmincadjára kerül*« (NySz. II, 371). Bizonyosan a disznókéra. Akit tehát a korpával együtt a disznók esznek meg, az a *disznók harmincadjára került*, akiből meg az ebek lakmároztak, az az *ebek harmincadjára jutott*, vagyis a kutyák, illetőleg a disznók épúgy kivették belőle a maguk részét, mint ahogy a falánk harmincadosok megszédtek az övékét a harmincadon eléjük került árucikkekből.

Ehhez a föltevéshez erős bizonyítékul idézhetem újabb irodalmunk nyelvéből Kuthy Lajos Hazai rejtelmek c. regényének következő helyét: »Köszönd, hogy a parton hasaltam, különben megveszik *eheim rajtad a magok harminczadját*« (azaz 'megtépnek, összemarcangolnak'. Egy juhász mondja az ádáz kuvaszoktól szorongatott drótostót-nak. Magy. Reg. VIII, 332).

Azt hiszem, hogy ez a magyarázat, mely egyébként nagyjában azonos a Szabó-Prikkel-félével, sokkal valószínűbb a Kertészénél. A szólásnak így megállapított eredeti jelentéséből valamennyi átviteles alkalmazása könnyen és jól megérthető.

Befejezésül megjegyzem még, hogy mivel régi nyelvünkben az *eb* szónak sokkal nagyobb volt a kelete, mint a *kutyá*-nak, azért szólásaink is legtöbbször az *ebet* emlegették, sőt megőrzött régiségül jórészt még ma is azt emlegetik a *kutya* helyett (vö. NySz.). De újabban az utóbbi szó használata vált általánosabbá, ennél fogva belekerült a most tárgyalt szólásba is, és az *ebek harmincadjára jutott* helyett ma már néhol azt szokták mondani: *a kutyák harmincaggyára jutott* (Nyr. IX, 133).

XXII.

Ebadóban hagy.

Ez a szólás jelentését tekintve rokonságban van az előbbivel. Akit *ebadóban hagytak*, vagyis 'bajban, cserben hagytak', az körülbelül ugyanolyan helyzetbe jutott, mint aki az *ebek harmincadjára került* (vö. Nyr. XXIII, 458). Azonban az előbbi szólásnak, úgy látszik, nem volt olyan nagy kelete a régiségben, mint az utóbbinak, mert régi szólásgyűjteményeink közül tudtommal csak a Baróti Szabóé említi. Újabb irodalmunk nyelvében hiába keressük, a régiből is csak Kónyi és Gvadányi műveiből idézhetünk rá egy-egy példát. Irodalmi és néprajzi előfordulásának a következő adatok a tanúi:

Saját *feleségét eb-el-adóbann hagyván*, el-illantott: azt

az al-fel-szélnek eresztvén, el-, meg-szelelt (B. Szabó: Magy. Vir. 92). *Ebeladóban hagyta a feleségét* — Erdélyi szerint (aki B. Szabóból idézi) azt jelenti, hogy rá sem gondolva hagyta el nejét, kit akár megvegyen bárki, mint az ebet. Valódi jelentése a. m. cserben hagyta; erre az értelmére utal különben Erdélyi is a Magy. közm. 101. lapján, midőn az 1373. számú szólást (*cserben hagyta mátkáját, cserben hagy valakit*) állítja vele jelentésbeli párhuzamba. — Radivoi gyors volt szaladóban, egy erdőben meg-is ment [a. m. menekült] vólna valóban. De bezzeg Juranits vólt az *eb-adóban* [t. i. nagy bajban volt], mert be-esett szegény a nyomoratóban [azaz a törökök kezébe jutott] (Kónyi: Hadi Román 115). Roszsz életű, s *él csak ebadóba* (Gvadányi: Rontó Pál 38). *Ebeladóban hagyta* (CzF. III, 442, valószínűleg Erdélyiből). *Itt hagyott bennünket ebadóba*: elment szó nélkül, cserben hagyott (Szeged, MTsz.). *Oda jár az ebadóba*: kóborol, kószál (Rimaszombat vid., MTsz.). *Ebadóba hagy*: gazdátlanul, hanyagul odahagy (Hantháza. Nyr. XLII, 46). *Itt hagyta ebadóba*: csúful cserben hagyta (Vác, NyF. X, 64). *Ebadóba hagyta a leányt*, elhagyta (Nyr. XXXVIII, 239). *Ott hatták az ebadóba*: egymagát hagyták (Halas, Nyr. XIV, 374).

A szólás eredeti értelmének helyes megállapítása céljából először is azt kell tisztáznunk, hogy mit jelent az *ebadó*. Kétségtelen, hogy megvető értelemben használják, akár az *ebadta* összetételt. De míg az utóbbi azt jelenti, 'ami az ebtől való, ebtől származó', tehát amit az *eb adott* (ez meg atyafias az *ördögadtával*, vö. Kertész i. m. 91), addig az előbbinek véleményem szerint az a jelentése, hogy 'amit az ebnek adnak, amit a kutyának kell adni'. Ebben az összetételben az utótagként szereplő melléknévi igenévnek szenvedő jelentése van: *ebadó* = ebnek adandó valami. Az ebet tudvalevőleg hulladékkal, csonttal, moslékkal mivel szokták tartani, vagyis rendszerint olyasfélével, ami sem emberi, sem más állati táplálékul fel nem használható. *Nagyon nyomorultan él az, aki az ebek konyháján élődik*, mondja egy közmondás. Ami már senkinek sem jó, arról azt tartják, hogy majd jó lesz a kutyának, kutyának való, ebnek való; ha még rosszabb, akkor már a kutyának sem kell. Ha tehát valamit *ebadóba hagytak*,* az eredetileg azt jelentette, hogy a kutyák moslékába került, ebek martalékára jutott. Képes értelemben meg azt, amit az *ebek harmincadja*, t. i. hogy 'rossz sora van, bajba esett', mint Kónyi szerint Juranics, midőn a törökök elfogták, vagy 'cser-

* Rokon vele ez a szólás: ...*ide hagják ördög adóba* [= az ördögnek], farkas kaszára a szegény országot« (Cserei Mihály írja 1709-ben. TörtTár 1906, 514).

ben hagyták', mint B. Szabó adata szerint a hitvány férj a jóra való feleséget. Amit az ebeknek vetnek, azaz *ebadóban hagynak*, azt semmire sem becsülik, az más célra haszontalan, rossz, értéktelen. Aki tehát erkölcsileg rossz, hitvány életet él, arról méltán állíthatjuk Gvadányival, hogy *él csak ebadóba/n/*.^{*} Akit meg oly kevésre tartunk, hogy megvetésünk jeléül szó nélkül otthagytuk, arról is mondható, hogy *ebadóban hagytuk*.

Nagyon természetes, hogy nemcsak embert becsülhetünk kicsinyre, hanem tárgyat is, és azért gondatlanul, hanyagul bánunk vele. Következésképp arra is azt mondhatni a hantháziakkal, hogy *ebadóban hagyták*. De ha esetleg a gyerek olyan gondjaviséletlen, hogy szabadjára kószálhat mindenfelé, akkor avval is hanyagul bánnak, az is *ebadóban van*, és Rimaszombat vidékén nagy igazán mondhatják róla, hogy *odajár az ebadóba*. Az eredeti jelentéstől legjobban eltávolodott ez a palóc szólás: *Eredj ebadóba!* (MNy. IV, 382), mely körülbelül azt jelenti, hogy *eredj a pokolba!*

Ami végül az *ebadó* helyett használt *ebeladó* [a. m. ebnek odaadandó] kifejezést illeti, ebben az *el* igekötőnek olyan szerepe van, mint az *odá*-nak szokott lenni, vö. *elvész~odavész*, *elmarad~odamarad*, *elhagy~odahagy*, *eljut~odajut* stb.; *elad* eredetileg szintén azt jelentette, hogy *odaad*, de ma már az az értelme van, hogy 'pénzért ad oda valamit valakinek'.

XXIII.

Congeries lapidum.

Tóth Béla a Mendemondák c. könyvének azokon a lapjain, ahol a Grassalkovich Antal grófra vonatkozó anekdotákat tárgyalja, megemlékezik arról a csípős epigrammáról is, melyet állítólag egy pap készített felíratul a gödöllői Grassalkovich-kastély falára:

*Congeries lapidum multis congesta rapinis,
Corruet, et raptas alter habebit opes.*

Tóth B. verses fordításában:

^{*}Réthei Prikkel Marián szerint az *ebadó* balkezes házasságot jelent (MNy. III, 299). Hogy ez csak a Gvadányi fentebb idézett mondatának félreértésén alapuló tévedés, azt már a Nyr. is megmondotta (XXXVII, 48), de a kifejezés valódi jelentését nem állapította meg.

Kőhalmaz vetkes rablással gyűjtve rakásra,
Összerogy és idegen bírja rabolt javait.

A Szállógék lexikona szerint prózában: »Sok rablással összehordott kőhalmaz; össze fog omlani, s másé lesz a rablott vagyon.«

Ez a bátor és szellemes kis vers, mely bizonyára csak egyik megnyilatkozása volt a mesés, de az egykorúak véleménye szerint nem egészen tisztos úton gyűjtött Grassalkovich-vagyon eredetét illető közfelfogásnak, a hagyomány szerint egy elmés piarista szerzetesnek, a jó deák poéta hírében álló Hangay Zakariásnak (szül. 1708, megh. 1766) az alkotása. Az irodalom is rendszerint Hangay szellemi terméke gyanánt emlegeti. Értesülésem szerint a kegyes iskolák nagyérdemű rendje szintén a tréfás ötleteiről nevezetes Hangay pátert tartja szerzőjének. Tóth B. sem kételkedik benne, hogy a szóban forgó vers valóban a jókedvű piarista atya szerzeménye; azt azonban nem hajlandó elhinni, hogy az elevenbe mélyen belevágó epigramma azon körülmények között keletkezett volna, melyeket róla a Mendemondákban elég részletesen ismertetett anekdoták tartottak fenn.

Tudtommal Tóth Béla óta csak Móra Ferenc foglalkozott ezzel a híres versecskével. 1922. május 5-én, midőn a kegyes tanítórend szegedi házának kétszáz éves jubileumát a Dugonics-Társaság is megünnevelte, Móra Kedves öreg árnyak c. felolvasásában felidézte több derék régi piarista emlékét. Közülök természetesen nem maradhatott el Hangay Zakariás sem. A nagynevű felolvasó a *Congerius lapidum* képesén egész kis elbeszélést kerekít az elmés páter alakja köré, hogy a hallgatósággal elhitesse a majdnem hihetlent: t. i. hogy valóban megtörtént, amit az anekdoták állítanak ennek az epigrammának a keletkezéséről, de amit Tóth B. nem is egészen ok nélkül vont kétségbe. Móra ragyogó íróművészetének varázsa természetesen könnyen hívővé tette az esetleges kételkedőket. Így pl. én is elhiszem, hogy ha az író megrajzolta előzmények valóban megtörténtek, akkor Zakariás páter csakugyan ki merte vágni a vagyona eredetére vonatkozó célzások iránt bizonyára igen érzékeny nagyúr előtt a külföldön is elhíresült distichont, melyet Móra így fordít magyarra:

Kőhalmaz, amelyet sok rablás halmoza itt fel,
Összerogyand s másé lesz e lopott vagyon itt.

De azt már nem hihetem, hogy ennek az epigrammának latin eredetije Hangay Zakariás alkotása. Biztos adatom

van u. i. reá, hogy a *Congeries lapidum*-ot már ismerték azelőtt is, mielőtt a különben alkalmasint nem ok nélkül elmés hírví piarista megalkothatta volna. 1704-ben, tehát éppen négy esztendővel Hangay Zakariás születése előtt ezt írta a nagyemlékezetű Széchenyi Pál kalocsai érsek Károlyi Sándornak: »Jól metszették az eleink az egyik pesti bástyának kövére:

*Congeries lapidum multis constructa rapinis,
Corruet et raptas raptor habebit opes,*

magyarúl: ebül gyűjtött szerdéknak ebül kell elveszni.« (Géresi: Károlyi család oklt. V, 115).

Nagyon érdekes volna tudni, és talán Budapest történetének kutatói ki is elégíthetnék abbeli kíváncsiságunkat, hogy — ha Széchenyi Pál feljegyzése csakugyan történelmi hitelű — mikor, miért és melyik pesti bástyára vésték kőbe elődeink ezt a kis verset, melynek eredetéről csak annyit tudok bizonyosan, hogy a fentiek után többé már nem fűződhetik a derék Hangay páter nevéhez. Azt hiszem, hogy származását illetőleg talán nem járunk rossz nyomon, ha a sokszor igazán vakmerően szókimondó humanisták portája tájékán kereskedünk. Hangay személyével pedig bizonyára úgy kerülhetett kapcsolatba, hogy amint az ismert anekdotázókkal rendesen megszokott történni, olyan sikerült tréfákat is ráfogtak, melyekhez voltaképen semmi köze sem volt. Ez az ismeretlen szerzőjű éles epigramma az ebül gyűlt szerdékről, mely bizonyos vonatkozásban talán ráillett a Grassalkovichok szerzeményére is, valószínűleg közszájon forgott latinos műveltségű elődeink körében. De mivel a XVIII. században már nem tudták biztos urát adni az emberek, besorozták ötletes tréfáiról nevezetes kortársuknak, Hangay Zakariásnak az elmésségei közé. Hiszen bizonyosan mondott ő ennél nemcsak különbeket, hanem eredetibbeket is. Örök kár, hogy kortársai nem jegyezték fel valamennyit.

XXIV.

Az ország szíve.

Az ország fővárosit szokták az ország szívének nevezni, mert a főváros ép úgy középpontja az országnak, mint a testnek a szív. Régente Budát nevezték így, ma természetesen *Budapest az ország szíve*, és ez az elnevezés, ki-

vált mint szép fővárosunkat magasztaló ünnepiesebb megemlékezések szokott frázisa, igen gyakran hallható. A MNy. VIII, 225 és XI, 259. lapja a múlt század első három évtizedéből idézi legkorábbi előfordulásait, és mivel tudvalevőleg Széchenyinek kedvelt kifejezése volt, azért az utóbb idézett helyen azt állították róla, hogy a legnagyobb magyarnak köszönheti elterjedését. Erdemes megjegyezni, hogy Széchenyi műveiben a főváros neve mellett vagy neve helyett többször előfordul a *hon szíve* meg a *haza szíve* is, de a közhasználatban (talán némileg ünnepélyesebb hangzása miatt) a címbeli szólásszerű kifejezés terjedt el legjobban.

Nem lehetetlen ugyan, hogy az *ország szíve* népszerűsítésében Széchenyi nagyhatású irodalmi munkásságának is volt némi szerepe, azonban bizonyos, hogy ez a költői hangzású kifejezés eléggé ismeretes volt már az ő korszakos irodalmi működése előtt is. A MNy. említett helyein Horváth István leveléből (1807.) és A' magyarság' virágiból (1803.) felhozott két példához hadd idézzük még előfordulásának ezeket az adatait az imént jelzett korból: »...*ha Magyar Hazánk szíve, Buda körül eddig is nagyobb tűzzel fogták volna a' Haza nyelve ügyét; innen a' közép pontról könnyebben terjedt volna a' véghegyek felé.*« (Hasznos Mulatságok. 1829, 28. sz.). »S hamvaiban, *Budán* áll meg [a török], | *Az országnak szívében.*« (Kisfaludy S.: Somlyó. 1807). Azt hiszem, hogy írókból, folyóiratokból ki lehetne mutatni még néhány eddig ismeretlen használatát, különösen az 1790-ben kezdődő nemzeti megújulás ideje óta, mert ennek a korszaknak a magyar nemzetiség érzetétől áthatott közszelleme kétségkívül elősegítette az efféle hazafias vonatkozású kifejezéseknek az elterjedését életben és irodalomban egyaránt.

Régibb költőink vagy szépprózáiróink nyelvéből nincs reá adatom. Gvadányi, Zrínyi Budát csak az *ország közepé*-nek nevezik; pl.: »*Országnak közepe Buda*, itt van Népünk (A' most. folyó orsz. gyűl. 82). Igaz; hogy e' város [Buda] *közepe Országnak*, | Itt öszve van gyűlve színe az Hazának (uo. 83). Mert *Hazánk közepén fekszik Buda vára*, | Mindennek egygyenlő majdnem útja arra (FalNót. I. Rész). *Buda közepe* volna ha nem egész keresztyénségnek, legalább bizony *Magyarországnak*« (Zrínyi hadtud. munkái 136).

De a XVII. század nyelvében már mégis megtalálható ez a ma is általánosan kedvelt kifejezés; nagyobb kelete azonban akkor aligha lehetett. Érdekes, hogy nem is a költői vagy a szépprózai nyelvben bukkantam reá, hanem a diplomáciaiban. I. Rákóczi György fejedelem írja Fogaras várában 1637. január 26-án portai főkövetének, Tholda-

laghi Mihálynak ezeket a fejedelem politikájára igen jellemző sorokat: »Az kegyelmetek kijövetelét szibül vár-nánk, azon is legyen kegyelmetek, kibeszélhesse magát on-nét, az uj kapikihaja be fogja vinni az adót, melyet mi hogy Budára küldjünk, soha csak meg sem gondoltunk, vagy másuvá az portánál, azt is eluntuk, hogy majd máso-dik porta leszen *Buda az ország szíve* is« (Beke-Barabás: I. Rákóczy Gy. és a porta 339). Megjegyzendő, hogy a levél fennmaradt fogalmazványa a fejedelem saját kezeirá-sa. Ennélfogva eddigi tudomásunk szerint I. Rákóczi György nevezte először hazánk fővárosát az *ország szívé*-nek.

XXV.

A vér nem válik vízzé.

A szóláskutatás ezt a szokásmondást is úgy tartja szá-mon, mint amely idegenből került hozzánk (vö. Tolnai: MNy. XIII, 176). Lehet, hogy csakugyan nem eredeti ter-mésünk, de bizonyos, hogy már egészen meggyökeresedett nyelvünkben. Nemcsak az irodalom ismeri, hanem a táj-szólások is. Rendszerint a megingathatatlan vérségi köte-lék, az eleven atyafiságos érzés, a szilárd rokoni vonzódás kifejezője. *A jó vér nem válik vízzé* CzF. szerint azt jelenti, hogy 'öseinek valódi unokája, állhatatos hű rokon, atyafi'. Ebben az esetben a *vér* = 'rokoni szeretet' van benne szem-beállítva a *vízzel* = a 'közömbösség'-gel. Azonban néha az épségben maradt faji tulajdonság jelölésére is használják. A világháború idején pl. sokszor lehetett hallani, hogy *vér van a magyar katonában, nem víz*, vagy: megmutatták fiaink, hogy *a magyar vér nem vált vízzé*. Ezzel azt akar-ták megállapítani róluk, hogy a magyarság tiszteletreméltó faji sajátságaihoz híven végezték nemzetvédő kötelessége-iket, vagyis hogy ép úgy nem csalódtunk bennük, mint Petőfi a szabadságharcban vitézkedő székely testvéreink-ben, kikről méltán énekelhette: »*Csak nem fajult el még a székely vér*, minden kis cseppje drágagyöngyöt ér!« Nem fajult el a *magyar vér* sem, mert *nem vált vízzé*. Szólá-sunknak ebben a használatában a *vér* 'vitézség'-et jelent, a *víz* pedig a m. 'gyávaság'.

Ez utóbbi alkalmazásában ritkábban fordul elő; ha-nem mint az atyafiság, a családi összetartozás kifejezése igen elterjedt használatú. Ezen a szálon függ össze azok-kal a szólásainkkal, melyekben a *vér* szintén rokonságot jelent. Közülök némelyik már régi birtoka nyelvünknek,

pl. a *vérént való rokon* már a Bécsi-codexben is előfordul, a *vér szerint való atyafi* Molnár Albert Bibliájában (Ny Sz.). De a régi nyelv ezeken kívül még más szólásokban is használta a *vér* szót a rokonság kifejezésére, pl. ...*vér volt hozzá* a gyermek (TörtTár 1909:93. 1610) ...mind az jó keresztyénség, mind az *atyafiúi vér* kívánják Kktől (ErdOrszGyülEml. XIII, 524. 1657) ...legközelebb *vér atyafi* lévén (TörtTár 1897:212. 1662) ...egy pénz költsége s minden néven nevezendő alkalmatlansága s baja nélkül, igaz *atyafiát, véret* s szolgáját segíteni nem akarja, bezzeg nem ez volna az *vérek* dolga, mert nem minden baj nélkül *segíteni atyafiát, de vérevel is tartozik az igaz vér* (uo. 1896:353. 1664) ...látom micsoda *vérség vagyon véreinkben* (uo. 354). *Vérsége van az itten való jókhoz*: mint testvérnek joga van az osztzkodáshoz (Nagybányai jzk. Nyr. XV, 228). Az *vérség* az szolgai kötelességnek nem praejudicálhat...Kegyelmed is azért *vérségre* nézve Edenfi uramat maga szállásán ne tartsa (Monírók XXIV, 49. 1684). Jóllehet mondhatná talám valaki, nékem semmi közöm ez dologhoz, mindazonáltal az *vér véhez vonsson* természeti hajlandóság szerént, s én is nemcsak írással, de utolsó tehetséggel is segíteném örömet *véremet* (Széchy Mária írja 1667-ben. Teleki Mihály lev. IV, 148) ...vegye eszébe Kegyelmed az én sok szívbeli keserűségemet és orvosolja, mint keresztyén *vérenek*, tagjának ily igen megundokított sebeit (uo. 380. 1668) ...mely nehéz az igaz *vérenek*, mikor gonosz atyafia elveszti az ő jószágokat (uo. VI, 461. 1673). *Vérbe, vérségbe lépni*: atyafiságba lépni valakivel (B. Szabó: Magy. Vir. 456). Sokat *önvérükből* leölének harczon (Arany: TSz. V, 37) ...volna fiam bár, vagy rokonom *vérint* (uo. 38). *Vértagadó* testvér = rokon megtagadó (Toldi XII, 11). Lásd még néhány réginyelvbeli példáját a NySz.-ban és az OklSz.-ban, népnyelvbelit meg a MTsz.-ban.

A *vér* szónak 'harag, indulat, szenvedély, természet' jelentésű alkalmazása szintén elég gyakori nyelvünkben. Pl.: *nagyvérű* ember: vérmes, indulatos; *jóvérű* gyerek: tüzes, vidám, életrevaló; *nemes vér* folyik ereiben: nemes családból származik, de azt is jelenti, hogy noha közrendű ivadék, mégis nemes tulajdonságai vannak; *kutyavér* van benne, *gonosz vér*: rossz természetű; kiűt belőle a *tolvaj-vér, cigányvér*: a tolvaj-, cigánytermészet. »Gonoszakaróim azzal is mocskoltak, hogy *kiforr a kalmárvér belőlem*, hogy az anyám annak a leánya volt; kiknek azt feleltem: inkább akarok kereskedni, mintsem húzni-vonni, ajándékot venni, mint ők« (Bethlen M.: Önélet. I, 173). *Viszi, űzi a vére* valamire: a szenvedélye hajtja. A *vérenek* [azaz

az emberi természetnek] is abban lehet egy kis része, [Nem epe a mézes hetek ifju méze (Arany: TSz. V, 92). Most *fajtalán véred* tilalmas úton Melinda bírására csörgedez (Katona: Bánk bán) stb.

Tolnai szerint *a vér nem válik vízzé* szólásmód megvan szinte minden európai nyelvben, ennél fogva a mienkben, úgy látszik, jövevény. És mivel alakra nézve a román nyelvbeliek felelnek meg leghívebben a mi szólásunknak, azért Tolnai a tárgyul vett szólásmódot valamelyik román nyelvből kölcsönzött birtokunknak tartja. Azonban nézetem szerint a tárgyalt szólás jövevény volta nem egészen kétségtelen, sőt az imént említett megokolás inkább ellene szól ennek a föltevésnek, semmint mellette. Mert ahogy a maga használatára önállóan megalkotta a Tolnai idézte többi európai nyelv, ép úgy megteremthette minden idegen közrehatás nélkül, egészen természetes, szinte önként kínálkozó átvitelrel a magyar észjárás is. El kell azonban ismer-nem, hogy szólásunk eredetiségét vitató nézetemet e föl-
tevésen kívül — legalább is egyelőre — semmivel sem tudom támogatni.

De az már azfán egészen bizonyos, hogy nyelvünknek nem valami újsütetű tulajdona, mert eddig kimutatott leg-
régibb forrásánál (MNY. XIII, 176: Faludi jegyzőkönyve, kiad. Révai Miklós 1786-87) sokkal korábban is találkozunk vele. Így pl. már 1634-ben írja öreg Bethlen István hidvégi Mikó Ferencnek: »...mert hiszen ha jámbor volnál, *az vérnek nem kellene víznek lenni benned* jó öcsém, mert szegül-végül hiszen én is azon atyádfiai közül való atyádfia volnék, az kikkel együtt az nagyanyánk és nagyatyánk egyek voltak« (TörtTár 1909 : 379). A következő adat 1670-ből való: »Noha talám unalmas levelem is kgteknél, minapi leveleire nézve, mindazáltal *az vér vízzé nem lehet*« (uo. 1891 : 240). 1675-ben Teleki Mihály írja Beldi Pálnak: »Ott kész sokaknak az sentenciájok, csak volna executorok. *Csak nem lehet a vér vízzé*« (Teleki M. lev. VII, 15). Előfordul Thököly Imre 1698-i leveleskönyvében is: »Azok szegények nekem rosszat nem kívánhatnak: mert egy apátúl, egy anyátúl valóok vagyunk, *az vér vízzé nem lehet*« (Monfrók XXIV, 441.). Teljesen a mai alakjában tudtommal Cserei Mihály végrendeletében bukkan föl először: »...csak szép dolog világ szerint, ha becsületes familiában házasodik valaki, *a vér vízzé nem válik*; ugyan-csak ha valami baja leszen, a felesége után való nagy ember atyafiai...igyekeznek segítséggel lenni« (TörtTár 1881 : 152).

Valamennyi példában azt fejezik ki szólásunkkal a régiek is, hogy a rokoni kötelék sohasem szakítható el teljesen, mert ellene — amint újabban szokták mondani — *a vér szava tiltakozik*.

XXVI.

Köpenyeget forgat.

Aki meggyőződésében, elveiben állhatatlan, nézeteit könnyű szerrel változtatja, arról azt szoktuk mondani, hogy *forгатja a köpenyeget, fordít egyet a köpenyegén, arra fordítja a köpenyegét, ahonnan v. amerről a szél fúj*. Az ilyen ember egy újabb keletű, az előbbiekből rövidült kifejezéssel megnevezve: *köpenyegforgató*.

A meggyőződésbeli meglepő elkanyarodások legtöbbszörre a politika mezején szoktak előfordulni. Ez bizonyára nemcsak azért van így, mert a politika — amint mondják — az exigenciák tudománya, ennél fogva a merev elvi megállapodás gyakran akadály a megalkuvásra kényszerülő politikusnak, hanem azért is, mert a politika területe a változó szelek övéhez tartozván, ott van a legtöbb alkalom a — köpenyegforgásra.

Talán azért is hitték, hogy ez a szólásunk olyan, politikailag is annyira mozgalmas időkben keletkezett, mint amilyen a kuruc-labanc küzdelmek kora volt (vö. Nyr. XXIX, 517). Ezt a nézetet látszólag megerősítette az a körülmény is, hogy legrégebbi szólásgyűjteményünk, Baronyai Decsi János Adagioruma (1598.) még nem ismeri a köpenyegforgatást emlegető szólásainkat. Legelőször Kisviczay gyűjteménye (1713.) jegyzi fel és onnan veszi át Baróti Szabó Dávid (vö. Nyr. i. h.). A későbbi gyűjteményekbe vagy ezekből került, vagy a mindennapi beszédből, mely igen gyakran él vele manapság is. A NySz.-nak az utóbb említett késői adaton kívül nincsen rá egyéb idézete, tehát régebbi nyelvünkben egyetlen példáját sem ismeri a most tárgyul vett szólás használatának. Mindez azoknak a malmára hajtja a vizet, akik szólásunkat a kurucvilág idejéből származtatják.

Pedig ki tudjuk mutatni jóval előbből is. Hiszen már Káldi megrója prédikációiban azokat, akik »soha egy nyomon nem járnak, hanem a szél fúvása-szerént fordították palástyokat, és csak az állhatatlanságban állhatatosok (Vasárn. való préd. 46. 1631). Az istentelen pedig, *mindenfélé fordította palástyát, a' mint a' szél fú*, és a' szerenche szolgál« (uo. 72). Az alább következő későbbi, de szintén nem szótári vagy szólásgyűjteménybeli adatok gyakorisága és alakváltozatai azt bizonyítják, hogy igen népszerű szólással van dolgunk, melynek nagyobb mértékű elterjedését és változatainak keletkezését csakugyan elősegíthették a kuruc-labanc korszak sűrűn váltakozó politikai fordulatai.

Még Kisviczay gyűjteményét megelőző időből valók ezek a példák: »A' ki nem úgy viseli magát mint Politicus, nem simulál és nem dissimulál, az igasságot hazugságért és az hazugságot igasságért el nem adgya, a' köntöst a' szél szerint nem fordítja, a' ki a' pogányok között nem pogány, és a' Sidók között nem Sidó, sehol nem mehet az elöl«. (Szentzi F. István: Lelki nyugosztalo orak, 677). »...a míg módját s hasznát látá, mind a német császár ellen hadakozék a magyarországi rebellisek mellell, hogy szintén körmire ég vala a gyertya, megfordítá a mentét, az német császárnak eladá Erdélyt« (Cserei írja Teleki Mihálynak 1709-ben. TörtT. 1906, 531) »...mert az ilyen tiszteteket a lelkiisméret furdalván, ha meggazdagodnak, — hamar fordítják az köpönyeget« (Rákóczi F. lev. II, 511, 1709). »Tudom én, úgymond, miért tett ő oda aunyi aranyat; hogy mihelyt akarja, fordithassa a ködmönt« (Bethlen M.: Önélet. II, 350). A következő adatok ugyan már Kisviczay Adagiái utánról valók, de egészen bizonyos, hogy az írók nem ebből az érdemes gyűjteményből vették, hanem a mindennapi élet nyelvéből: »...mindenkor arra fordította a köpenyeget, — írja Halmágyi István 1764-ben — mely felől a szél fújt« (Monfrók XXVIII, 135). »Mind-en időnek tudott szolgálni, tudta a' palástot mindenfelé forgatni«, mondja Molnár János a Magyar Könyvházban (1783, II, 216) »...mert nem tudgya az ember, mint fordul a dolog, mert itt hamar fordithattjuk a köppenyeget«, olvassuk Cseh Mihály torjai plébános levelében 1726-ban (Monfrók XXXVII, 182). Illei János Tornyos Péterének (1789) egyik szereplője is így beszél: »Nem — várjunk időtől, és még a pénzt ki-okoskodja tőle: és az után én is arra fordítom a köpönyegemet, a merre a szél fú« (RMKtár XXXVIII, 50). Szirmay meg ebben az alakjában említi szólásunkat: »Szél felé fordítja a palástot«.

Ami mármost eredetét illeti, a kutatók idegen származásúnak vélik. Simonyi a német nyelvet tartja forrásának, és azt állítja, hogy a mi szólásunk a *den Mantel nach dem Winde hängen, drehen* átvétele (Nyr. XXVIII, 198). Szólásaink legnagyobb érdemű kutatója, Tolnai Vilmos szerint a németek már a XII. század óta használják, de megvan más nyelvekben is. Az angol *turncoat* szórul-szóra megegyezik a magyar *köpenyegforgató*val. Az ókori latinságból nem tudja kimutatni Tolnai, de a középkoriban szerinte már gyakran előfordul; azonban a középkori latinságban való használata valószínűleg németből való fordítás (Nyr. XXIX, 518).

Az ókori latinság valóban nem ismerte ezt a szólást, mert a régi latinok a változó viszonyokhoz való gyors alkalmazkodást a hajózásból vett képpel fejezték ki. Ők

ugyanis nem a köpenyeget fordították a szél felé, legalább is a szólásokban nem, hanem a vitorlát: *Utcunque est ventus, exim velum vortitur* (Plautus). A középkori latinság és vele együtt a németiség is már a köpenyeget említi helyette.

Hogy a szólás eredetét igazán megérthessük, nem szabad a mai köpenyegre gondolnunk. Az a köpenyeg t. i., mely a szél járása szerint ide-oda forgatható, csak egy négyszögletes posztódarab volt, melyet úgy viseltek az egyik vállon, hogy a felső két csücskét csat vagy kapocs tartotta össze a másik váll felett. (Ilyen volt a görögök *chlamys*-a meg a rómaiak *sagum*-a és *paludamentum*-a is.) Ez természetesen a testnek csak az egyik oldalát védte. Ha mármost a másik oldalról fújt a szél, fordítani kellett rajta, hogy oltalmul szolgáljon viselőjének (Fr. Seiler: *Die Entwicklung d. deutsch. Kultur im Spiegel d. deutsch. Lehnworts*. VI, 93). Azért mondja a német: *Man soll den Mantel kehren, nachdem der Wind weht*, mi meg az ő nyomán: *Arra fordítja a köpenyegét, amerről a szél fúj*.

Simonyival és Tolnaival együtt én is azt hiszem, hogy ez a szólás német eredetű. Irodalmi úton kerülhetett hozzánk, mégpedig elég régen. Valószínűleg reformáció-korabeli átvétel. A ködmön meg a *mente* később jutott a szólásba; ezeknek a forgatását vagy fordítását emlegető változatok bizonyosan már a hazai talajon termettek. E két utóbbi ruhadarab közül legfeljebb csak a fél vállon is viselhető mentét lehet a szél felé fordítani reális értelemben. Átvitten persze szél felé fordítható a ködmön is.

Kétségtelenül magyar és népi származású a *fordítja a hátibőrt*, melyet Erdélyi jegyzett föl és ezt a magyarázatot fűzte hozzá: »Alsó Borsodban szokott viselet a *hátibőr*, mely tulajdonképen nem egyéb száradt báránybőrnél, a két első körömnél összekötve s nyakba vetve. Mezőn szántáskor, a mint szélnek fordul az eke, úgy a hátibőr is. A gyermek az iskolában egész telet is kihúz vele, fordítván szél felé a hátibőrt. Innen a közmondás« (i. m. 185. l.). Természetes, hogy a *hátibőr fordítása* képes értelemben ugyanazt jelenti, amit a *köpenyegforgatás*.

XXVII.

Aranyhegyeket ígér.

Az irodalmi nyelvben, valamint a művelt köznyelvben elég sűrűn használt szólás a kecségtető, hangzatos, de valóban teljesíthetetlen, üres ígéretések kifejezésére. Mar-

galits könyve szerint szőlásgyűjtőink közül Erdélyi jegyezte föl először, mégpedig ebben az alakban: *Arany hegyet ígér* (vö. Margalits i. m. 20, 328 és 354). Én azonban Erdélyi gyűjteményében sehogy sem tudtam ráakadni.

Simai Ödön a Kazinczy Ferenc nyelvújítását tárgyaló dolgozatában azon szőlások közé sorolja, melyeknek elterjesztésében nagy része volt a széphalmi mester első fordításainak. Simai az örökérdemű nyelvújítónak Bácsmegeyi levelei (1789.) c. munkájából idézi, melyet Kazinczy tudvalevőleg német eredetiből dolgozott át. Ebből azt kell következtetnünk, hogy — legalább is Simai szerint — az *aranyhegyeket ígér* szőlás németből származott idegenszerűségnek tekinthető: a *goldene Berge versprechen* fordításának (Így gondolja Simonyi is Nyr. XXVIII, 196). Nyelvünkbeli első előfordulásául Verestői György egyik halotti beszédének 1763-ból való következő adatát említi fel Simai: »Ellensége lészen e' gonoszban fekvő világ — az *arany hegyeket ígérő* tsalárd hitetgetéseivel« (MNY. VI, 27).

Mind a szőlás elterjesztésére, mind az első előfordulására vonatkozó imént idézett megállapítás egy kissé hézagosszólástörténeti ismereteken alapszik. Hiszen már magának a NySz.-nak is két adata van sokkal régebbi időből, pl.: Csaknem merő *arany hegyet igittec*: montes auri pollicentes (Prágai: Serk. 416) és: *Arany hegyeket ígér* (Tört Tár² III, 17). Mind a kettőt megtalálhatjuk a *hegy* címszó alatt, az utóbbi idézve van az *ígér* címszó alatt is. Azt pedig, hogy elterjesztésében semmi szerepe sem lehetett Kazinczy irodalmi hatásának, mert ennek a szőlásnak igen nagy kelete volt már jóval Kazinczy előtt, a XVII.-XVIII. század irodalmi nyelvében, azt a következő adatokkal bizonyíthatom:

Láttam én magam a svéciai király hitlevelét is, a melyet Bethlen Gábornak küldött volt, és az én emberim elfogván követit, kezünkbe esett hitlevele: ki is *arany hegyeket ígért* Bethlen fejedelemnek (Esterházy M. munk. Új Nemz. Könyvt. I. foly. 222. l.) ... azt vélvén *arany hegyeket hozott* az svékusok követe is (uo. 306). *Arany hegyeket ígér* ugyan; de bizony az Aethna hegyét adja érette, a ki tűzzel s hamuval rakva belől (uo. 317). Amazok is, a királyságnak nagy reménysége mellett, csaknem *arany hegyeket ígérvén* (Szalárdi: Siralm. Krón., Új Nemz. Könyvt. II. foly. 294) ... az német császár... tractát indítana nagyságozdal, és mindent, talám *arany hegyeket* is igrne (Tholdalaghi M. írja I. Rákóczi Györgynek 1632-ben. Beke-Barabás: I. Rákóczy Gy. és a porta 8. l.) ... ha esmét más ellenkező emberek változtatják elméjét, kik noha *arany hegyeket ígérnek* (Lónyai Zs. írja 1643-ban Esterházy M. nádornak. TörtTár 1905, 527). *Arany hegyet ígérnének* nekik, azt el-

hittem, nem hogy fizetést nem (Teleki M. lev. III, 76. 1664). Mert annak előtte mégis nagy reménségek nyújtásával s tökéletlenségéből halmazott *aranyhegyek mutogatásával* mindenképen azon voltak ezek a semmirekellő hitván váradi rossz kalmár törökök (uo. VII, 195. 1676). Ez dologban való fáradozásom alatt *ígérnek* ők ngök mindent, talám *arany hegyeket* is (Rozsnyai Dávid. Monfrók VIII, 306) ...élámiták az erdélyi fejedelmet, Apafi Mihályt, *arany hegyet*, magyarországi királyságot *ígérének* neki (Cserei M. TörtTár 1906, 529). Nagy ditséreteket és *arany hegyeket* *ígértem* vala magamnak (Györfi J.: Klimius Miklós 46). Csereinél szólásunknak ez a változata is előfordul: *arany-hegyekkel álmodik*, pl.: Ott mindjárt eszében vevé mind Apaffi Mihály, mind Teleki Mihály, hogy csak *arany hegygyel álmodtanak*, s üresen maradtanak, semmi sem fog telni sem a magyar királyságban Apaffi részéről, sem a palatinusságban Teleki részéről (Hist. 129). A mostani magyar motusnak pedig (hogy elhallgassam Thököly Imrének *arany hegyekkel való* haszontalan *álmodozását*) sem eleje, sem processusa nem jó (TörtTár 1906, 516). Gvadányiban meg a következőket találjuk: Crysaphus *arany várat* *ígért* magának (Köz. Hist. IV, 197). *Építet aranyból várat* *álmába* (A' most. f. országgyűl. 28. 1791). Azonban Gvadányi generális uram ismeri az *aranyhegyeket* is, pl.:...mingyárt egy ármádát szerzett, mivel mindennek *arany hegyeket* *ígért* (Köz. Hist. IV, 20), ámde ennek a szólásnak sem nála, sem pedig Etédi Sós Márton Magyar Gyászában szintén előforduló következő használatát: Kétséges dolgok közt *arany hegyet* *ígír* (1813-i kiad. 63., első kiad. 1792) a fentebbiek alapján nem vagyok hajlandó Kazinczy nyelvi hatásának tulajdonítani.

Látnivaló, hogy a tárgyalt szólás már régi irodalmunkban valóságos közhely volt. Egészen bizonyosnak tartom, hogy Kazinczy ismerte már azelőtt is, mielőtt még német olvasmányaiiban szeme elé került volna. De az nézetem szerint még kétségtelenebb, hogy latinos műveltségű ősainknek egyáltalán nem kellett érte a némethez fordulniok, mert hiszen kedvökre meríthették egyenesen onnan is, ahonnan a német is szerezte a magáét, t. i. a latinból. Jól ismeri u. i. a középkori latinság is, klasszikuskorbéli előfordulására (Terentius, Sallustius) már Székely István rámutatott (MNy. VI, 96). Plautusból meg Margalits említi (NyK. XXIX).

XXVIII.

Megtöri a jeget.

Simai az előbbi cikk folyamán említett dolgozatában ezt a szólást is azok közé sorolja, melyeknek elterjesztése Kazinczy első fordításainak köszönhető. Kazinczy állítólag a Hiv. besz.-ben használta először ezt a ma már szinte közhellyé laposodott kifejezést: *ők törték meg a jeget*, Simai szerint a *sie brachen das Eis* német szólás fordításaként. Ha mindez igaz, akkor ez a szólásunk csakugyan német eredetű. Nagy kérdés azonban, hogy igaz-e.

Az egészen bizonyos, hogy a német nyelv szóláskészlete nemcsak Kazinczy korában, hanem már azelőtt is jó ideje ismerte a *das Eis brechen* szólást, azonban jogos kétség merül fel az iránt, hogy ez vajjon eredeti német szokásmondás-e, vagy pedig a németben is csak kölcsönzés sok egyéb ma is közkeletű német szólás közös forrásából, a latin nyelv szóláskészletéből. A *scindere glaciem, frangere glaciem* szólásmódot ugyanis nemcsak a középkori latinság ismerte, hanem a klasszikuskorbéli is. Alkalmasint a vízenjárók nyelvében keletkezett, akik gyakran tapasztalhatták, hogy a befagyott folyón csak akkor lehet áthaladni, ha előbb valaki hajójával utat tör a jégben, *megtöri a jeget*. A latinból került bele a német irodalom nyelvébe, és ősaink, kiknek a latin nyelv valósággal második anyanyelvük volt, aligha szorultak német közvetítésre abban, hogy a *megtöri a jeget* szólást szülte nyelvükbe átültessék.

Azonban Simai azt állítja, hogy régi nyelvünk semmit sem tud a jégtörésről, mert a pályatörők szerinte a régiségben csak *utat törtek*, de jeget nem. Ez a kissé elhamarkodott ítélkezés alkalmasint csak a szótárak és a szólásgyűjtemények könnyen hozzáférhető adataira támaszkodott és egyáltalán nem vette számba a régi irodalmat, noha a szók és szólások életét csak az irodalomból lehet igazán megismerni. Aki a jóval kényelmesebb szótári kutatás helyett a dolog nehezebb, de eredményesebb végét fogja meg és közvetlenül a régi írók műveiből igyekszik meríteni nyelvtörténeti ismereteit, mint ahogy különben többször és eredményesen megcselekedte Simai is, az sokszor tapasztalhatja, hogy számos újnak tartott szavunkat és szólásunkat már a régi nyelv is széltere használta, jóllehet a szótárak semmit sem tudnak róla. Így van ez a című írt szólás esetében is. Szó sincs róla, hogy Kazinczy használta volna először magyarnyelvű irodalmunkban. Elterjesztésében sem kellett különösebben közreműködnie, mert oly gyakran találkozunk vele a XVII- XVIII. sz.-i íróink munkáiban, hogy már az akkori irodalmi nyelvben is tel-

jesen meghonosult szólásnak tekinthetjük. Igazán furcsa véletlen, hogy a NySz.-nak még sincs reá.egyetlenegy adata sem. Legalább is a maga helyén nincs; másfelé esetleg rá-akadhatni.

Eddigi tudomásom szerint Zrínyi a költő használta először a Siralmas panasz (1655.) c. politikai röpiratában: »...mert mint Uriást az erős ütközetre állatták vala, hogy ott elvessen, és mint a felsőhadban [t.i. I. Rákóczi Gy. felsőmagyarországi támadásának visszaverésében] a németek bántak a magyarokkal, tudniillik *a jégnek megtörésére* [azaz a támadás megindítására, úttörésre] előhajtván őket, mint a mészárszékre, kik, együgyűek, meg is cselekedték a magyarok, azért elegen vesztek is oda benne« (Tört Tár 1890, 295). Ettől kezdve már gyakran előfordul irodalmunkban, de természetesen nem a Siralmas panasz nyelvi hatásának következményeként. 1670-ben Komáromi Csipkés Györgynél olvashatjuk a Pápistaság ujságában: »Éz Aureolus Péter *el-törvén elől az jeget*, nyert osztán maga után követőket« (141. l.). Megtalálhatjuk 1679-ben is Tolnai F. István Igaz keresztyéni kalauz c. munkájában: »...avagy hogy még a' régieknek *a' jég törve nem vala*, és nem-is vala az ő idejük arra elégséges, hogy ők a' szent Írásnak azt az egész tengerét vóltaképpen meg-hányhatták vethették volna« (51. l.). Debreczeni Kalocsa János szintén él vele az Isten ajandekaval való kereskedesben (1693): »En *a' jeget el-törtem*, te gázoly utánnam, az az: köves engemet, hogy légyen néked-is valami munkád a' többi mellett« (A' kegyes olvasóhoz). Előfordul Bethlen Miklós Önéletírásában is: »...abban az időben a szegény magyarok ki-rált Erdélyben úgy hitték, hogy ha nem német, s a plundrában nem jár, nem lehet tudós ember; valamig Apáczai János...*ezt a jeget meg nem rontá*« (I, 239). Kisviczay Péter a Selectiora Adagia latino hungarica (1713.) c. szólásgyűjteménye előszavában magáról mondja, hogy *glaciem fregi* (idézi Tolnai MNy. VI, 248, a hazai latinságból való egyéb előfordulásait l. Bartal: Magy. lat. szót. 295), de a magyar szólások között nem említi, bizonyosan azért, mert jól ismeri latin eredetét. Halmágyi István naplójában is olvashatjuk, egy 1743-ból való följegyzésben: »Kik is *törték* ugyan *a jeget*, de nem elaborálhatták az alleviatiot« (Monrók XXVIII, 443): Bod Péter a Magyar Athenasban (1766.) Apáczairól szólva alkalmazza: »...sok magyar szót csinált, s mintegy *jeget akart törni* a' tudományoknak megértésekre« (Idézi Kornis Gy. MNy. III, 101). A költői nyelvben tudtommal Virág Benedek Lantomhoz c. versének következő helyén találjuk meg legelőször:

A nagy Árpádot sok ezer sereggel,
S Hunyadi láttam koronás fiával,
Már *jeget törtek*: mire várakoztok?
Ifjak! utánok!

Talán nem is kell bizonyítgatnom, hogy Virágnál a *jeget tör* szólás semmi esetre sem lehet német irodalmi reminiscencia.

Régi nyelvünk tüzetesebb ismerete bizonyosan megbővítené ezt a felsorolást még néhány adattal. Közöttük valószínűleg akadna olyan is, melynek tanuságával a címbeli szólás első előfordulását korábbiól keltezhetnénk az eddig ismerteknél. De azt hiszem, a fenti idézetekből is már eléggé megbizonyosodik, hogy a XVII-XVIII. század nyelve igen sűrűn használta szólásunkat, mégpedig abban az értelemben, melyet Erdélyi tulajdonít neki, mondván: »Ki valamely pályán első indul, *jeget törni* mondatik« (i. m. 210. l.). Kazinczynak tehát semmit sem kellett fáradoznia elterjesztésében. Ő csak egyszerűen használta azt a már rég meghonosult szólást, mellyel a korabeli művelt emberek is bizonyára elég gyakran éltek magyar és latin beszédükben egyaránt.

XXIX.

Vessünk fátyolt a multakra!

Tóth Béla szerint (Szájmul szájra 101, Szálló igék lexikona 210) ez a szólás voltaképen szállóige, mert Deák Ferencnek 1861. május 13-án mondott országgyűlési beszéde nyomán keletkezett. Deák történelmi nevezetességű szónoki és politikai remeke ugyan nem ebben az alakban tartalmazza, mert ott az van, hogy »első lépésünk fájdalmas felszólalás, nem a *mult szenvedései* miatt, mert azokra *fátyolt vetünk*.« Deáknak ez a fogalmazása némi változtatással jutott bele az elfogadott javaslatba, mert a képviselőház így módosította az eredeti szövegezést: *fátyolt borítunk a mult szenvedéseire*. Közzsájr a azonban a fenti csiszoltabb, jobban idézhető alakban került, osztozván ezzel más olyan szállóigék sorsában, melyeknek közkeletű formáját szintén nem az író adta meg, hanem a nyelvkö-zösség.

Bizonyos, hogy Deák sorsalakító beszédét annak idején sokan és nagy érdeklődéssel olvasták országszerte, ennél fogva számtalan magyar ember emlegette a multakra vetendő fátyolt, mint a nemzet kiengesztelődésének jel-

képét. Amde maga a kifejezés nem hathatott a nyelvi újság ingerével, mert a *fátyolt vetni valamire, fátyolt borítani a multakra* már eléggé ismert szólásmód lehetett abban az időben. Nemcsak azoknak hangzott ismerősen a felirati beszéd imént idézett helye, akik benne a német *den Schleier der Vergessenheit über etwas werfen* fordítását látták, hanem azoknak is, akik nem tudván németül, csak a magyar költői és publicisztikai alkotásokban találkoztak vele. Mert nem Deák használta először nyelvünkben. Ő csak politikai jelentőséget adott neki és a legszélesebb körű elterjedést biztosította számára, midőn nagyhatású szónoklatában, ebben a — Hunfalvy Pállal szólva — sziklára épített világítótoronyban a politikum erejénél fogva egyszerre odaállította egy egész nemzet érdeklődésének a közép-pontjába. Ha meggyökeresedését nem is, de közkeletűségét mindenesetre innen számíthatjuk.

Jókai 1858-ban Az elátkozott család első kiadásában már él vele: »Tudjuk, minő szomorú emlékezet köti össze e két úri család két legszebb gyermekét. Vessünk fátyolt reá.« Arany 1850-ben említi a Katalinban: »Fátyolt kezembe! | Az éj legsűrűbb fátyolát: | Hadd fedezzem be | E jelenetnek iszonyát! | ... Fátyolt reá...« Ebben az évben egy másik versében is előfordul: »De fátyolt a bura! — s melylyel köszöntélek, | Ne legyen legalább halotti ez ének« (Egressy Gábornak). Már jóval Arany előtt alkalmazza Széchenyi is a Világban: »Ne bajlódjunk azért a multtal, borítsunk arra fátyolt, s tekintsük inkább a jelenidőt... Erre is húzzunk vastag fátyolt... minden tetteik és gondolataikról magok vonják le a fátyolt.« De még őt is megelőzi ennek a kétségtelenül németből való szólásnak a használatában Kisfaludy Károly, akinek prózai műveiben találkozunk vele, pl.: »...az ember nem azért él a világon, hogy mindig bosszankodjék, hanem az elmúltra fátyolt terít és megbocsájt« (Tollagi Jónás, 1826). »Feledd a multat, csak előre nézz — esdeklik Werner. Van is okod fátyolt vetni a múltra — mond fontosan Róza; — én örömmel nézek vissza, s emlékezetem egy szikráját nem adnám egész jövődödért« (Tihamér, 1825). E két utóbbi idézetben hasonlít a szólás legjobban a Deákéhoz és egyben a *der Schleier der Vergessenheit*hez is, mely az akkori német irodalmi nyelvnek egyik kedvelt kifejezése volt. Csak mellékesen említem meg itt, hogy Kisfaludy K. Tihamérjában találhatjuk meg egy Aranyból (A költő hazája, 1850.) idézett szállóigénk forrását is: a *művész hazája széles a világ-ét: »Ki kérdi a zengő fülmilétől, melyik borkorban marada fészke? művésznek az egész világ hazája.«*

Valószínűnek tartom, hogy a *feledés fátyolának* nyelvünkbeli első előfordulását valamivel előbből is ki lehet

mutatni. Mert hogy már Kisfaludy K. előtt is emlegethették, arra A' magyarság' viráginak (1803.) ebből a szólásból lehet következtetnünk: *Fátyollal törlik a sebet*. Jelenése Margalits szerint: A szív sebeit a felejtés orvosolja. Azonban azt hiszem, hogy irodalmunkban aligha fordul elő korábban a XVIII. század két utolsó évtizedénél.

Befejezésül érdekesnek vélem megemlíteni, hogy a kevésbé finomkodó régiség nem fátyolt vetett arra, amit el akart burkolni vagy feledtetni, hanem pokrócot, pl.: »Ebből kegyelmes uram meglátszik, hogy az császár kapucsi passájának ide ki létében csak *be* akarja *pokróczozni* az minapi történt rossz dolgot; de azonban ettől megmenekedvén, azután is azonok lesznek ők, a mineműek eddig voltak« (TMEOkmt. IX, 496). »...ezt talán kegyelmes uram előtt *elpokróczozhatom*« (uo. VI, 433). »Hazugságinak *bé-pokróczozására* citállya Sámbar, a hol csak egy vakarítás sincsen« (Matkó: BCsák. 385, NySz). »...gyakorta némely ember az maga hitván csefekedetit más ember bes-telenségével szokta elfedezni és *pokróczozni*« (Teleki Mihály lev. VII, 625. 1677). »Nem látja fortélyát most csalárdságának, | *Fordítja pokróczát* mérges munkájának« (Thaly: Adalékok I, 95). Rendszerint azonban a régiek is inkább csak *elpalástolták* a titkolni, rejtegetni, felejtetni való (vö. NySz.), akár a maiak, noha ma már palástja csak a királynak van meg a papnak. De palástolni valója természetesen akad másnak is.

XXX.

Kenyértörésre kerül a dolog.

Rendszerint akkor szoktunk élni ezzel a szólással, midőn azt akarjuk kifejezni, hogy valamely ügy, viszály, egyenetlenkedés döntő fordulathoz jutott. *Kenyértörésre került a dolog* tehát voltaképen azt jelenti, hogy valamiben érkezett a döntés pillanata. Nagyon természetes, hogy a döntés legtöbbször fogas feladat, azért mondhatja CzF., hogy a *kenyértörés* átvitt értelemben valamely nehéz és elhatározó dolognak a megkezdése: *Majd meglátjuk, mit teszsz, ha kenyértörésre kerül a dolog* (III, 528). Körülbelül így vélekedik Ballagi is: *kenyértörés* átv. ért. a munka nehezebb, csattanós része (TeljSzót. II, 19).

Eredete felől Simai Ö. (MNy. VI, 364) és Szily K. (uo. XIII, 87) azt tartották, hogy az egyházi szertartásból került át a mindennapi életbe. A katolikus szertartásban u. i. a mise alkalmával, a protestánsban pedig az úrvacso-

rája kiosztásakor megtöri a pap az ostyát vagy a kenyeret annak az emlékére, hogy Krisztus az utolsó vacsorán szintén megtöré az áldott kenyeret, mondván: »Vegyétek és egyétek, ez az én testem!« A kenyérnek ez a megtörése az utolsó vacsorának kétségkívül legkiemelkedőbb mozzanata, mert vele azt jelentette ki Jézus, hogy föláldozza életét a bűnösök megváltásáért. E miatt könnyen hozzáfűződhetett a döntés fogalma és így a bibliai, illetőleg a szertartásbeli kenyértörés a közbeszédben is alkalmassá vált a döntő pillanatot vagy elhatározást képes kifejezésére.

Ez a magyarázat az első hallomásra eléggé tetszetős. Ha a bibliai kenyértörésen kívül más kenyértörést nem ismerünk, akkor bizonyára habozás nélkül meg lehetne benne nyugodni. Noha alkalmasint még akkor is kíváncsiak volnánk tudni, mi az oka annak a sajátságos körülménynek, hogy bibliai eredetű szólásainknak régi nyelvünkbeli nagy elterjedése ellenére épen ennek a szóhasználatnak a régi irodalom nyelvéből még eddig senki sem mutatta ki és szólásgyűjteményeink közül is csak Erdélyi jegyezte föl először. Ez már egymagában is némi gyanút kelthet bennünk a fenti magyarázat helyessége felől és a vizsgálódást arra a sejtésre ébresztheti, hogy a címűl írt szóhasználat eredete talán inkább olyan forrásra vezethető vissza, mely a nép életéhez áll közelebb. Ebből aztán érthető volna, hogy a nagy többségében vallásos tárgyú vagy legalább is vallásos szellemű régi irodalmunk miért nem alkalmazza a szokásmondásbeli kenyértörést bibliai vonatkozású szólásainkkal egysorban. Ha t. i. igaz az, hogy ez a szóhasználat valamely népi szokásból sarjadt, akkor bizvást föltehető, hogy átvitt használatában is jóideig megmaradt népi szóhasználatnak, és irodalmi nyelvünkbe valószínűleg a népies irányzat vitte bele.

De a bibliai vagy szertartásbeli származásba vetett hitünket ezenfelül megingatja még egy olyan körülmény is, melyet Simai és Szily nem vettek figyelembe. Nem vették észre ugyanis, hogy a szóhasználat mai közkeletű formája egy kissé eltér a címben írottétól, mert rendszeren így szoktuk mondani: *kenyértörésre kerül köztük a dolog*, vagyis valamely döntés két versengő vagy viszálykodó fél között következik be. Ha ez a körülmény esetleg nincs is kifejezve külön határozószóval, még akkor is oda szoktuk érteni. Az úrvacsorai jelenetből ezt a formát és ezt a jelentést nem mondom, hogy lehetetlen volna megmagyarázni, de mindez, valamint a szóhasználatáról fentebb említettek sokkal természetesebben magyarázódnak meg, ha a már érintett népiéletbeli eredetet tesszük fel.

Binder Jenő is azt gondolja, hogy a címbeli szóhasználat valamely hazai vagy idegen eredetű, de előtte ismeretlen

népszokáson alapszik. Az Ethnographia XIII, 238. lapján olvasható kis közleményében hivatkozik a hercegovinaiak és a crnagorcok ama szokására, hogy a család védőszentjének ünnepén bizonyos szokások szerint kalácsot törnek egymással és akinek nagyobb darab jut, azt kíséri majd nagyobb áldás és szerencse a következő esztendőben. A mi délszlávjaink is megtartják a család patrónusának az ünnepét, azon is dívik a kenyértörésnek egy fajtája, de ebben már nincs meg a versengésnek még az az egészen enyhe mozzanata sem, melyet a hercegovinaiaknál megtalálhatunk. Binder helyes utat jelöl meg, midőn a népszokásokra irányítja a kutatók figyelmét, csak hogy kissé messze keresi azt, amit véleményem szerint föl lehet lelni közelebb is.

Nyelvünkben (a régiben ép úgy, mint a maiban) a *kenyér* szónak 'sors, állapot' jelentése is van. *Nehéz kenyér*: nehéz sors, *árvakenyér*: árvaság, *özvegykenyér*: özvegyi állapot, *katonakenyér*: katonai szolgálat, *kolduskenyér*: nyomorúság. Akinek *kenyeret* *adnak* vagy akit *kenyérbe tesznek*, azt megélhetéshez segítik; akitől meg *elveszik* a *kenyeret*, vagy akinek a szájából *kiveszik* a *kenyeret*, annak másik *kenyér* után kell járnia, hogy megélhessen. *Kenyeret adtanak néki*, azaz tisztet, honnan illete legyen. *El vüttik kenyerit*, azaz tisztit mell'ből illete volt, olvassuk Sylvester Új Testamentumában (NySz.). Erdélyi szerint egy *kenyéren vagyunk* a. m. sorsunk egyenlő Sylvestert is azt mondja: *Eggy kenyéren vagyok vele*, azaz egy illeten (NySz.). *Kenyerestárs*, *kenyerescimbora*, *kenyeresbarát* (NySz.), újabban *kenyerespajtás* (vö. a latin *panis* 'kenyér' szóból > klat. *companion* 'brotgenosse', francia *compagnon*) vagy rövidebben csak *kenyeres* az a társunk, akivel *együtt ettünk meg mi sok kenyeret*, *sok sót* (Arany: TE. I 28), aki tehát jó és rossz sorsunkban egyaránt osztozik, vagy gúnyos értelemben: aki velünk egy húron pendül. »Mit búsulsz, *kenyeres*, mikor semmid sincsen?» kérdi a kurucnótában egyik nincstelen vitéz a másiktól. Nyilvánvaló, hogy azért *kenyeres* vagy *kenyerespajtás* az illető, mert azt a *kenyeret* eszi, amit a másik, vagyis egy sorsbeli pajtások, egy 'sónn' 's *kenyérenn lévő*k (B. Szabó: Magy. Vir. 118): az ilyenek »egy igyben forognak, egy bujdosó *kenyeret esznek*« (Teleki Mihály lev. VI, 606.). Ezekben a példákban, meg az alábbiakban is a mindennapi kenyér, mint a legfontosabb táplálék, gyűjtő értelmű: a többi valamennyi szükséglet neve helyett áll, akárcsak a Miatyánkban, midőn így imádkozunk: »Mindennapi *kenyerünket* add meg nekünk ma!«

De az is lehet *kenyeresem*, akivel *megosztom* a *kenyere*met, vagy pedig akit én tartok el, aki az én *kenyere*men

él. Ilyen viszony van pl. az úr és a szolgája között: ...ő is ellehetne *a nagyságod szép kenyerén* [= szolgálatában] egy ideig (Beke-Barabás: I. Rákóczy Gy. és a porta, 14); ...az ott való udvarbíró, ...ki is úgy tetszik, az *én kenyérem*en volt eddig (Teleki Mihály lev. V, 362); ...hajdani édes hazánkból elbujdostunk s erre a panaszos *török kenyérre* szorultunk (uo. VII, 194). Kegyelmedis boszszankodna, ha olyan szolgája szökne el, a'kit *maga kenyérénn és savánn tartott fel* (Budai: Polg. Lex. III, 608). *Itt eszem kenyerét a török császárnak* (Lévay: Mikes). *A gazdámval leszek majd egy kenyéren*, dalolja a Tarnócára szegődött juhászbojtár. Azonban legtöbbször azok vannak *egy kenyéren*, akik egy háztartásban élnek, egy családnak, vagy egy füst alatt egy házközösségnek a tagjai: ...*egy kenyéren lévén asszonyom anyámmal* (TMEOkmt. VIII, 438. 1634); *egy kenyéren vagyon atyafiáival* (TörtTár 1903 : 418. 1593); az Atya a Fiúnak a Fiu az Apianak, csak a közöttük való osztozásnak előtte (*az míg egy kenyéren vadnak nőllen korokban*) tartoznak egymásnak közönségesen keresni (Corp. Statut. I, 253. 1603); oda haza az feleségeket, apjokat, anyjokat, kikkel tudniillik *egy són egy kenyéren és kereseten voltak* (TörtTár 1886, 30. 1621); atyai szeretettel intem jó fiaimat, ha feleségeik, cselédjeik vagy közülök valamelyiknek nehéz erkölce miatt *egy kereseten és kenyéren* nem lehetnének, még is ne osztozzanak (uo. 1902: 149-50. 1656); ha Házas Fiaik vagy Vejeik vélek laknak, ha szinte *egy kenyéren lésznek is* (Corp. Stat. I, 476. 1764); egy Háznál ha két három Házas ember lészen is, külön-külön vetődjék-fel réájok ámbár *egy kenyéren legyenek is* a Főre való vetés (uo. 361. 1716); a hol egy 's két Házas Gazda vagyon egy Füstöt fizessen, a' hol három annál inkább négy Házas ember *egy kenyéren vagyon*, azok másfél, és respective két Füstöt fizessenek (uo. 371. 1721). *Egy kenyéren levőkről*. Élnek némely helyeken oly ravaszsággal az Atyafiak, és más Rendek is azt praetendálják, hogy ők *egy kenyéren vannak*, egy főről portioznak, ketten sőt hárman is, holott vagy külön szántanak vetnek, *Buzát vagy lisztet mérnek együvé úgy sűtnek kenyeret*, vagy külön marhájok, külön keresetek vagyon és külön erszényben rakják, ha valami reditusok vagyon és *csak szinnel vannak egy kenyéren* (uo. 51) stb.

Ma már nagyrészt csak a cseléd a gazdával, a fiatal házaspár az öregekkel szokott egy kenyéren lenni a szó reális értelmében. Az új asszonyt a férj családja rendszert szívesen látja a maga kenyérénn. Ezt pl. a jászoknál — de még másfelé is — a lakodalmi szertartás során úgy fejezik ki jelképesen, hogy midőn az örömanya az udvaron fogadja a menyecskét, egy darab kenyeret nyújt át neki annak

a jelöl, hogy családja tagjául és kenyérére fogadja (Bak-say S. összegyűjt. irod. dolg. III, 47). A fiatalok tehát *egy kenyeret esznek* az öregekkel, *egykenyeresek* velük.

Ha mármost valamely ok miatt felbomlik ez az élet-közösség, akkor az eddig egy kenyéren élők *külön kenyér-re* jutnak, egykenyeresből *különkenyeres* lesz belőlük, pl.: Az szalócziak minden esztendőben mind fejenként az régi szokás szerint, minden *különkenyeres* ember egy nap kaszálni eljöjjenek (Tagányi: Magy. erd. oklt. I, 325. 1615); minden külön házu és *külön kenyéren élő* s lakó ember az egy-egy ölfá vágással tartozzék (uo. I, 495. 1653); három *külön kenyeres ember* szolgál neki (TörtTár 1887:141. 1641); minden *külön kenyeres ember* az maga házától egy-egy hizlalt disznót tartoznak adni (uo. 1898:468. 1668); aratáskor minden *külön kenyeres ember* egy hétig tartozik aratni, egy hétig kaszálni és takarni (Géresi: Károlyi csal. oklt. IV, 296. 1648); az ő reájok esett pénzt, külön-külön való személyre ossza, a ki *külön kenyeren vagyon* közöttük (Corp. Stat. III, 71. 1632); a Nemes több Vármegyék Tagjaival és egyéb vitézlő rendeknek minden *külön kenyeres* fegyvert fogjon (Hornyik J.: Kecske-mét tört. IV, 281. 1704). Főre való portiózásban *Attyokkal egy kenyéren való Fiak*, vagy ötsék továbbra is egy Főnek tartatván, rótatnak az Adozásnak rendiben... Ha kik ellenben *Attyok vagy Báttok mellől külön kenyeren állottanak*, hogy ujobban a' Falubeliek praejudiciumára és defraudatiójára *redeáljanak az egy kenyeressegre* meg nem engedtetik, hanem ha egyszer tetszett a' *különös kenyér*, hogy ennekutánna különösen is hordozzák a' közönséges Tereh viselése statuáltatott (Corp. Stat. I, 401. 1737). *Maga kenyérén van. Külön kenyérre ment.* Mikor a házasság fia magának kezd gazdálkodni s külön él atyjától. Azaz független (Erdélyi i. m. 225. l.). *Külön kenyérén van:* egy szobában lakik pl. a szüleivel, de a maga kosztján él (MNy. XI, 462). *Külön kenyérre szállt:* maga gazdája lett (MTsz. II, 483). Én már rég nem vagyok az apám házában, *a magam kenyere* *se vagyok:* a magam gazdája, önálló vagyok (Nyr. XXXVII, 46).

Sok helyen ennek a külön kenyérre szállásnak is megvan a maga hagyományos módja. Ha pl. az egy kenyéren élő fiatalok meg az öregek annyira összetűznek egymással, hogy többé már nem férnek meg együtt, *egy kenyéren*, akkor — egy néprajzi leírás szerint ma is így szokás Dél-Somogyban — az öreg gazda kétfelé szeli a két család eddig közös kenyerét: az egyik felét a fiataloknak adja, a másikat magának tartja meg. Így jelképezvén, hogy békés együttélésük lehetetlenné vált, tehát *kenyértörésre került köztük a sor.* Ettől kezdve nem is esznek többé egy kenyeret (Ethnographia XL, 45), és idővel azután mindegyik fél

majd *meg is békél a maga kenyerén* (Nyr. XLIII, 143 és XLV, 265). Vagy amint Baksay írja: »Ilyen alkalommal [t. i. a különváláskor] a háznál maradó fél elővesz egy egész kenyeret, azt két egyenlő részre szeli s az egyiket átnyújtja a különválónak. *Elváltak a külön kenyérre*« (i. m. III, 47). Ime, ezért mondják a Kis- és a Nagykúnságon az elvált házaspárokról is, hogy *kétfelé vágták a kenyeret** (Nyr. II, 274 és XIV, 472), vagy Hódmezővásárhelyen, hogy *kettévágták a kenyeret* (uo. II, 367).

Nézetem szerint ezen a ma is élő és régente valószínűleg sokkal általánosabb népszokáson alapul a *kenyértörésre kerül a dolog* szólásunk. Hogy az imént idézett helyeken nem törésről, hanem vágásról van szó, azon nem kell fennakadni. Ma természetesen vágják vagy szelik a kenyeret. De hajdanában, midőn mindennapi kenyereinknek még nem a mai szép, dombos formája volt, hanem kerek lepényalakban sütötték, bizony nem vágták a kenyeret, hanem törték (Horger: MNy. XXIII, 577). Ennek az emlékét őrzi szólásunk is. Éppen ezért nagyon régi keletűnek kell lennie, noha ezt adatokkal igazolni legalább is egyelőre nem tudjuk. Legrégibb előfordulását tudtommal Gvadányi Rontó Páljának (1793.) következő helyén találhatni meg: »Hogy ki ki tudhassa ezután mit tégyen, | Ha *kenyér törésre* egyszer *dolgok mégyen*« (1807-i kiad. 297). Irodalmi nyelvünkben való gyakoribb használata valószínűleg egybeesik az irodalmi népiesség nagyobb arányú térfoglalásával.

XXXI.

Eben gubát cserél.

Sokat vitatkoztak már ennek a szólásnak jelentéséről és eredetéről. Az előbbi tisztázódott is a viták folyamán, de az utóbbira eddig még nem derült teljes világosság. Ennélfogva azt tartom, hogy nem szükségtelen újból foglal-

* Halason némi pajkos célzattal azt is szokták mondani az elvált házaspárokról, hogy *kétfelé hányták a sonkát* (Nyr. XIV, 472). A németeknél régente a családi asztalt borító abrosz szétvágásával jelképezték a házaspár elválását. *Das Tischtuch ist zwischen ihm und mir zerschnitten* = wir haben nichts mehr miteinander zu tun (Seiler i. m. VIII, 77). Grimm szerint: »Scheidende fassten ein leinentuch an, welches entzwei geschnitten wurde, so dass jeder theil ein stück behielt; dies scheint kirchlicher brauch, dessen das lied von Axel u. Valborg gedenkt« (Deutsche Rechtsalterthümer 454).

kozni vele. Kisértsük meg, hátha az alábbi sorok meg tudják adni a lehetőleg kifogástalan magyarázatot.

Az egészen bizonyos, hogy a címbeli szólásban valamilyen cseréről van szó. De vajjon miféléről? Az életben nagyon sokféle csere történhetik ugyan, azonban mégis az a leggyakoribb eset, hogy azonos fajhoz vagy nemhez tartozó dolgokat cserélnek el egymással: kutyáért kutyát, lóért lovat, pipáért pipát, aranyért vasat. Természetes, hogy szólásaink szintén az e fajta, vagyis a legszokásosabb cserékről emlékeznek meg. Innen van, hogy a szokásmondás sohasem cseréltet kutyáért borjút, lisztért tojást, szappanért kaszakövet, noha az életben nemcsak ilyen cserék fordulhatnak elő, hanem még sokkal különösebbek is. Nyelvünk tanúsága szerint azonban úgy látszik, hogy csak az az igazi csere, mely a vele hasonlóval cserél fel valamit. Ha pl. azt állítom, hogy *nem cserélnék valakivel*, akkor voltaképpen azt mondom, hogy a magam állását, hivatalát, foglalkozását, jövedelmét vagy a magam életmódját, természetét stb. nem adnám oda az övéért. Tehát hasonló a hasonlóért. Ez a felfogás tükröződik szokásmondásainkban is, pl.: *Eben kutyát cserél. Szőren szőrt cseréltek* (Nyr. XLIV, 454). *Lőrén bort cserél. Sapkán süveget cserél. Bársonyon gubát cserél* (mind a kettő szövetféle). *Szűrön gubát cserél* (mind a kettő ruhanemű). *Aranyat adott, rezet nyert. Rézért aranyat cserélt* (rosszért jót; mind a kettő fém). *Lovamért szamarat nem cserélek* (mind a kettő nyerges állat). *Küszön keszeget* [cserél]. Ez a balatoni ember szájában annyi, mint *eben gubát cserélni*, vagyis hitványról hitványra kerülni, mert mind a *küsz*, mind a *keszeg* igen szálkás, hitvány hal (Herman O.: A magy. hal. könyve).

Mindebből kétségtelenül következik, hogy az *eben gubát cserél* szólásban a *guba* nem jelentheti a szintén *gubának* nevezett paraszti felsőruhát, melyet a *szűrön gubát cserél* szólásunk említ, sem a tímárok cserző *gubáját*, aminek egy szólásmagyarázó adoma gondolja, hanem csak valamiféle háziállat lehet, mégpedig alkalmasint az, mellyel az *eben kutyát cserél* (Nyr. IX, 135, XXIV, 585 és Margalits 135) szólásban találkozunk. Az adai nyelvjárás szerint *eben guba* azt jelenti, hogy 'mindegy' (Nyr. XXVIII, 335). Vácott ugyanígy tartják: *ëbënguba, ëtykutya*: mindegy. *Akar Jani, akar Jóska: ëbënguba, ës szikrát së vattok külömbek* (NyF. X, 77). *Guba* tehát a. m. 'eb, kutya'. Azért vallhatja a közmondás is: *Eben guba: mind egy kutya*, vagy *eben guba: mind egyforma*; és azért vélheti Erdélyi is, hogy az *eben gubát cserélt* »alkalmasint egy az *eben kutyát* közmondással, melyhez hangrokonságban is igen közel áll« (i. m. 99. l.).

Ime, ezt bizonyítja idevágó szólásaink egyik oldalú vizsgálatából meríthető tanulság. De ugyanerre az eredményre vezet egy más oldalú vizsgálódás is.

A cserén nyer az ember, ha értékest kap értéktelenért; veszít, ha az értékeset értéktelenért cseréli el; se nyer, se veszít, ha valami értéktelenért épen olyan értéktelen jut neki. *Lőrén bort cserél* az első esetre példa. *Bársonyon gubát cserél* szólásbeli bizonyítéka a másodiknak. *Eben gubát cserél* a harmadik esetet illusztrálja: a cserélő felek közül egyik se nyer, de nem is veszít, mert azt kap, amit ad: rosszért rosszat. Mivel az *eben gubát cserél* szólást illetőleg valamennyi magyarázó megegyezik abban, hogy 'értéktelent értéktelenért, rosszat rosszért cserél el' a jelentése, vagyis teljesen egyező értelmű azzal, hogy *eben kutyát cserél*,* nagyon valószínű, hogy a két szólás egyes szavai is megegyeznek egymással jelentésre nézve. A *guba* tehát ez alapon is *kutyát* jelent. Hogy a népi viselet egyik ruhadarabját nem jelentheti, sem valami egyéb *guba* nevű tárgyat, az már előbb is kitént a fentebbiekből.

Az *ebbel* különben szintén *kutya* szokott társulni az előbbiekkal jelentésre teljesen azonos értékű más szólásokban is. Pl. ha egyik rossz után másik épen olyan rosszat várunk, azt szoktuk mondani: *Nosza eb után komondor*. *Nosza eb után kurta* [jön vagy következik]. Világos, hogy az *eb* után következő *komondor* vagy *kurta* csakúgy kutyát jelent, mint a szintén *eb* után emlegetett *guba*. És mivel akkor is *eb* után következik a *komondor*, ha valaki *eben gubát cserél*, azért Kisviczay helyesen állapítja meg ez utóbbi szólás jelentését az előbbiekkal egyezően így: *Eben gubát tserélt*: *Phoenicea commutatio* (Adag. 408, NySz.), vagy Szirmay: *Eben gubát cseréltt*: *mala commutatio* (Hung. in. parab. 115. 1804).

Tévedés azt hinni, hogy a tárgyul vett szólás így hangzott eredeti, teljesebb alakjában: *eben kutyát, szűrön gubát* [cserél] és ebből vonódott volna össze az *eben gubát* (vö. Nyr. XXIX, 39 és MNy. V, 37). Ennek épen a megfordítottja az igaz: az *eben gubát* szólás egészült ki idő folytán egy vele azonos jelentésű és azonos szerkezetű szólásmóddal, és ezzel a gondolatritmusos újabb alakkal azt akarja mondani, aki alkalmazza, hogy akár *eben kutyát*, akár *szűrön gubát* cserélek: egészen mindegy.

Egy szó annyit mint száz: a szólás említette *guba*, akár-hogy forgassuk is, mindenképen kutyát jelent, mégpedig azt a bozontos szőrű, borzas bundájú, gondozatlan ebet

* Az *eb* meg a *kutya* nagyon gyakran 'hitvány, rossz, megvetni való' jelentésben szerepel szólásainkban.

kell rajta értenünk, melyet régi nyelvünk *gubás eb*-nek hívott: *Gubás ebnek* fanos eb a társa, lator latornak a barátja (NySz). Fanos ebnek *gubás eb* a társa (Margalits). Igazán *gubásnak* fanos a társa (Teleki M. lev. V, 68. 1670). Ollybá tartom rossz embernek reám szállását, mint szeménten *gubás ebnek* az ugatását (Thaly: VÉ. II, 125). *Gubás ebnek* borzas szőri, rám tátva szája (uo. 132).

De nemcsak a borzas szőrű ebet mondják *gubás*-nak, hanem az embert is, ha 1. bozontos, borzas, boglyas, kócos, fésületlen hajú (MTsz), 2. ha a gyapjából készült, bő, galértalan és *guba* nevezetű felsőruhát készíti és 3. ha ilyen felsőruhát visel. A *guba* viselőjét, a *gubás*-t néha szintén csak *gubá*-nak hívják. A *koronás* király helyett is szokták mondani: *korona*, pl. ez vagy az a *korona* szándéka, óhaj-tása. Vannak férfiak, akik az asszonynepről szólva, azt állítják magukról, hogy nekik ugyan nem parancsol sem a *szoknya*, sem a *főkötő*. Derék csizmás kispapjaink véleménye iránt sokszor így érdeklődnek gúnyolódva politikai ellenfeleik: mit szól majd ehhez vagy ahhoz a *csizma*? *Szűr* [azaz a *szűrös ember*] vágja a fát, *ködmön* hozza haza, *palást* rakja a tüzet, *bunda* nyugszik mellette, jegyzi föl szólásgyűjteményében Dugonics. Azt meg, hogy az egyik *gubás ember* (azaz egyik szegény) a másik *gubással* (a másik szegénnyel), egyik *bundás ember* (azaz egyik gazdag) a másik *bundással* (a másik gazdaggal) fér meg csak igazán, vagy illik össze, azt a közmondás így fejezi ki: *Suba subával, guba gubával* vagy: *Guba gubához, suba subához*. Ahogy tehát *gubás ember* helyett mondhatták: *guba*, épúgy mondhatták a *gubás kutya* helyett is, hogy *guba*. És hogy ez nemcsak pusztá feltevés, azt bizonyítják a következő, XVII. századbeli adatok: Vallyon ezeknek is azt merede mondani hogy *hazudnak az eb orczaul*? De *gubához* [azaz *gubás ebhez, kutya*hoz] *illik az morgas* (Zvonarics-Nagy: Pázmán Pir. 161; idézi Kertész M. Nyr. XLIV, 442) ...ezek ott találták Haller Jánosnak Bélihez egy levelét, melyben forgatván Zólyomit is, írta volt Haller János: *eben gubát vagy kutyát cserélne* (Bethlen M. Önélet. I, 500). Nyilvánvaló, hogy itt a *vagy* nem választó kötőszó, hanem magyarázó, tehát a kiemelt mondatnak nem az a jelentése, hogy *eben* vagy *gubát* cserél, vagy *kutyát*, hanem az, hogy *eben gubát* vagyis *kutyát* cserélnének, ha t. i. Zólyomit választanák fejedelmül Apafi helyett.

De még bizonyosabbá teszi fejtegetésünket az a körülmény, hogy a *kutyának* ez a *guba* neve, melyet eddig csak a régi nyelvből említettünk, megvan egyik nyelvjárásunkban is. CzF. szerint ugyanis »*guba*: tájszólással pl. Pozsony megyében annyi is, mint *kutya*. Innen a közmondat: *Eben gubát* (azaz *kutyát*) *cserélt*« (II, 1127). CzF.-

nak ezt az állítását megerősíti Harsányi Zsolt következő becses tudósítása: »Egy pozsonymegyei ismerősömmel találkoztam, aki azt a meglepő dolgot adta tudomásomra, hogy az ő vidékén lakó magyar parasztság *a kutyát gubának is szokta nevezni*. — A homlokomra ütöttem. Végre meg tudom érteni azt a kifejezést, amelyet eddig nem értettem: mit jelent az, mikor valaki *eben gubát cserél*« (Pesti Hírlap, 1929. márc. 3. sz. 7. l.).

Azt hiszem, a fentiek után senkinek sem lehet komoly kétsége a felől, hogy a címül írt szólás csakugyan *kutyát cseréltet az eben*, mert bizonyos, hogy a benne említett cseretárgyak közül az egyik *eb*, a másik *meg kutya*. Nekem sincs róla több mondanivalóm, csak az alakváltozatok teljessége kedvéért még annyi, hogy egy 1633-ból származó levél ebben a szólásban a *vált* igét alkalmazza a *cserél* helyett: ...ott az szomszédban is úgy hiszem, hogy csak *eben gubát fog váltani* kegyelmetek, mert igen nyughatatlan rosznak mongyák azért azt is az mostan Egerbe ment basát (Géresi: Károlyi csal. levélt. IV, 252). A szólás eredeti tárgyi kapcsolatának teljes elhomályosulását mutatja az *eben guta* változat, melyben a néhol teljesen értelmetlenné vált *guba* szót fölcserélték az érthetőbb *gutával*. De átvitt értelmé azért megmaradt, mert ebben az alakjában is azt jelenti, hogy 'mindegy, egyremegy, egy kutya' (Nyr. XLVI, 223).

XXXII.

Faképnél hagy.

Aki szó nélkül, búcsúzatlan távozik valakitől, arról azt szokták mondani, hogy faképnél hagyta az illetőt. A szólás irodalmi és népnyelvi jelentése tehát a.m. 'szó nélkül, búcsúvétel nélkül ott hagy valakit'. Néha a 'cserben hagy' felé hajló árnyalata is van, midőn pl. a legényről azt mondják, hogy *faképnél hagyta a leányt*, akinek egy ideig tette a szépet, de aztán szakított vele. Ilyesforma jelentését találjuk régi nyelvünknek ebben az adatában is: »Az Báthorista uraim köszörlhetik fogokat, de bizony az *faképnél fognak maradni*« (ErdTörtAd. II, 57. NySz.), azaz 'felsülnek, cserben maradnak'.

Szólásgyűjtőink közül tudtommal Kisviczay jegyezte föl először ezt a régiségben eléggé ismert szólást (vö. NySz.) ebben az alakban: *Ott hagyták a' fa képnél*. Ez Erdélyi szerint azt jelenti, hogy »talán azon magános kereszteknel, melyek a falu határain, mesgyéjén vannak fel-

állítva a sikon. Faképnél az az egyedül, mikor az emberhez senki se szólhat« (i. m. 126. l.). Ez a veleje Tolnai szólásfejtő magyarázatának is (Ethn. VIII, 232), mely egyben a szólás keletkezésének idejét is megállapítja, mondván, hogy azt a reformáció idejébe lehetne tenni, midőn a nép a szent képek, feszületek erejében nemcsak hogy nem bízott, hanem kételkedésének kifejezést is adott a nevezett szólásban.

Már most egyelőre ne firtassuk, hogy Erdélyi és Tolnai magyarázata helyes-e, hibás-e, hanem előbb vegyük tudomásul, hogy e helyett: *Ott hagyták a faképnél* — azt is szokták mondani: *Ott hagyták a kapufélfánál*, (Sirisaka: Közm. könyve), aztán pedig nézzük meg, hogy a *fakép* még miféle szokásmondásainkban fordul elő.

Megtalálhatjuk pl. ebben a Dugonics-följegyezte szólásban is: *Ott ácsorog a faképnél*. A nagyérdemű gyűjtő ennek a szólásmódnak ugyan nem magyarázta meg az értelmét, de azt hiszem, egészen nyilvánvaló, hogy 'dologtalanul álldogál, tétlenkedik' a jelentése. Jegyezzük tehát meg, hogy van olyan *fakép* is, melynél ácsorogni, tétlenkedni szoktak. De jegyezzük meg továbbá azt is, hogy a tétlenkedő emberek szeretnek a kapuban álldogálni, bizonyára azért mondják róluk, hogy egész nap mást se tesznek, mint a *kapufélfát támogatják*. Ott beszélgetnek különben esténként a fiatalok is, és odavárják vissza a hűtlen kedvest azzal a nótával, hogy: Megérem még azt az időt, | Sirva mégy el házam előtt. | Megöleled *kapum fáját*, | Úgy siratod a gazdáját.

Faludi az Útravaló c. tréfás versében azt énekli a nemszívesen látott vendégről, hogy:

Ne maraszszuk, el mehet,
A' mint tetszik, úgy vehet
A *fa képtől* vég búcsút,
Előtte az ország út!

(Révai: Faludi költ. maradv. 38)

Egy magyarázó szerint, aki úgy látszik Erdélyi és Tolnai után indult, ebben a versben a *fakép* 'faluvégi feszület'-et jelent, vagyis a kiemelt szavakat úgy kell értenünk, hogy a nemszeretem vendég ne a házigazdától vegyen búcsút, hanem a faluvégi keresztfától, azaz búcsúzatlan is elmehet. Ne bolygassuk, hogy ez a magyarázat megállja-e a helyét, vagy se, hanem inkább azt jegyezzük meg, hogy a *faképtől vesz búcsút* Erdélyi szerint azt jelenti: »Senkinek sem köszönve, bucsu nélkül megy el, mikor nem is tudják« (i. m. 56. l.). De ne feledjük el azt se, hogy szólásainkban nemcsak a *faképtől* szokás búcsút venni, hanem a *kapu-*

fától, kapuféltől, kapufélfától vagy székeliesen: a kapuzábétól is. Elbúcsúzott a kapufától, jegyzi föl Dugonics. Toldi György meg azt panaszolja az öccséről: »Hová, hová nem lett? elosont a háztól, | El sem búcsúzott, csak a kapufélfától« (Toldi VIII, 9). Ha megbecsül, mindenem az övé — különben Isten hozzád, kapufa! mondja Kisfaludy Csálódásokjának egyik alakja. Servus kapufélfa! Kalapomhoz kapva, rohantam ki az ajtón, — írja Jókai egyik elbeszélésében (Nemz. kiad. XXII, 33). A kapuzábétól vett búcsút (Krizsa: Vadrózsák; az előbbiekkal együtt l. Lehr.: Toldi Comm. 278) ... még a' kapufátul sem vöszön ijettében bútsut (Fel. a Mondolatra. RMKT. XI, 65). Imprecatio Hungarica in amicum e consortio reliquorum profugientem, a' ki kapufától vett bútsut: Zápor esső vezesse, | A' forgó szél kergetse stb. (Szirmay: Hungaria in parabolis, 1804. 110). Eküetkezett [= elkövetkezett, azaz elbúcsúzott] a kapufátul, mondják a búcsútlanul távozóról a baranyamegyei Pellérdén (MTsz.). Látnivaló, hogy ez a szólás épen azt jelenti, amit az előbbi; ennél fogva egészen mindegy, akár a faképtől búcsúzzék el valaki, akár a kapufélfától, mert mind a két esetben búcsúszó vagy hír nélkül megy el, áll tovább, ugrik meg, szökik el valahonnan az illető (vö. ToldiComm. i. h.). Igen jól mondja Tolnai, hogy ezekben a szólásokban az állítás tulajdonképen tagadást jelent: mint-hogy a fakép vagy a kapufélfa nem szól, a távozó ember is szótlanul megy el mellette, nem búcsúzik el tőle (Ethn. VIII, 233).

A kapufának, kapufélnek, kapufélfának vagy kapuzábénak néhol kapuszobor, máshol meg kapubálvány a neve. Az utóbbtól természetesen ép úgy búcsút lehet venni, mint a kapufától vagy a faképtől. B. Szabó szerint: A' kapufától, v. — bálványtól vett bútsut: bútsú-vétlen, bútsúzatlan ment-el (Magy. Vir. 455). A kapubálvány nevű súlyos faszlop némán, mozdulatlanul tartja a kapu szárnyait. Épen azért, aki szó nélkül, bambán álldogál valahol, arra azt szokták mondani, hogy áll, mint a bálvány (Erdélyi 30. l.), a gyenge szellemi képességűre meg, hogy ostoba mint az báluán (Decsi: Adag., NySz.). Nagyon valószínű, hogy mind a két esetben a kapubálvány > bálvány-ról vették a hasonlatot. Aki ostoba, mint a bálvány, arról azt tartják, hogy akár neki, akár a kapufának szóljak (MTsz. II, 456). S ha hozzá még elbizakodott is, akkor igazán rámondható, hogy: Rátartó fakép (Verseghy: Gr. Kacsaifalvi. Magy. Reg. kiad. 99). Mindezt annál inkább is megtehetjük, mert a kapufa, kapubálvány meg a szólásainkban emlegetett fakép, amint különben a fentebbi párhuzamos szólásokból is nyilvánvaló, voltaképen ugyanazt jelentik.

Kérdés azonban, hogy miért nevezik a kapufélfát ka-

pubálványnak meg faképnek ('idolum, statua lignea; hölzer-nes standbild', NySz.).

Ha némely városi házat nézünk, vagy a legtöbb magyar vidék falusi házait tekintjük, azt látjuk, hogy a kapufélfájuk két, legtöbbször négyszögletesen hasábosra faragott és különféleképen díszített vagy díszítetlen faoszlop, melynek a *fakép*hez, vagyis a fából faragott képhez, szoborhoz meg a vele azonos jelentésű *fabálvány*hoz (a *bálvány* Budenz szerint eredetileg 'idolum') semmi köze sincs. Ámde az ország egyik-másik vidékén (CzF. szerint Mátyusföldén, T. Novák Lajos szerint Vecsésen, vö. NéprÉrt. XVIII, 178) még ma is láthatni olyan kapufélfát, kapuszobort, mely emberi felsőtestet vagy emberi fejet ábrázol. Egyes vidékek népies építkezését ismertető dolgozatok többször megemlíti az emberi alakot feltüntető kapufélfát vagy kapubálványt. Viszont más vidékek kapufáinak ma már geometriai díszítményei tagoltságukkal árulják el, hogy a hajdani emberalakú díszítésből stilizálódtak mai formájukba: nem emberalakúak többé, de még most is van *fejük*, *nyakuk* és *válluk*. Hogy az emberszabású kapufélfák régente sokkal gyakoribbak voltak, mint ma, az kétségtelen. Nagyon valószínű, hogy őseink pogány hitvilágának a maradványai és eredetileg a lakóhelyet meg a háznépet védő szellemeket ábrázolták (vö. NéprÉrt. XVIII, 178). Hogy ez a föltevés helyes-e vagy téves, annak eldöntése az ethnographus dolga. Itt e kérdéshez csak annyit jegyzek meg, hogy egy Reguly-följegyzte osztják hőseinek is megemlíti a város kapuját őrző horgas karmú, mohos arcú, penészes arcú két *jeli-t*: a kapu két félfájára kifaragott és a kapu őrzésére hivatott torzalakú, szakállas bálványt (Munkácsi: Kőrösi Csoma-Archivum I, 156). Nem lehetetlen, hogy az ajtófélfának a Dráva mellékén járatos *örfa* (MTsz. II, 38) neve szintén a kapubálványok hajdani őrző, védő szerepére utal. De az egészen bizonyos, hogy a *kapubálvány*-on meg a szólásainkban emlegetett *fakép*-en ilyen, emberformára faragott kapufélfát kell értenünk. Az előbbi CzF. szerint is: »Bálvány gyanánt kifaragott kapufa v. szobor, melybe a kapu sarkai illesztvék«. Ez előtt a *kapubálvány=fakép* előtt szoktak ácsorogni a tétlenkedők, akik más szóval a kapufát támogatják; ettől vesznek búcsút azok, akik a szólás egyik változata szerint a *kapuféltől búcsúzkodnak*. A kapufául szolgáló emberalakú *fakép* vagy bálvány, melynek hiába szólunk, mert se nem mozdul, se nem felel, könnyen válhatott a korlátoltság és az ostoba ráartiság jelképévé.

A kapufánál vagy a *fakép*nél szokott beszélgetni a gazda ismerőseivel vagy távozó vendégeivel. Ha ezek búcsúvétel nélkül mennek onnan tovább, akkor méltán mondhatni,

hogy *ott hagyták a faképnél*. Gyakran ott ért szót udvarlójával a leány és ott is várakozik rá esténként. De ha a leány másfelé csapja a levelet, akkor hiába várja a kapuban az elhagyott kedves, mert *faképnél hagyta* a hűtlen.

Nagyon valószínűnek tartom, hogy erről a 'kapufélfa' jelentésű és emberformájú faképről van szó a következő idézetben is: »... tizenkét nap nem ettek egy falat kenyeret is, ... úgy annyira elfogyatkoztak, hogy mint a vázok, *mint a faképek, olyanok*, még az emberi ábrázat sincsen rajtok« (TörtTár 1882, 312. 1640). A kiéhezett, lesóványodott, halvány arcú emberek valóban hasonlíthattak a kapuféléfák időmarta, esetlen faragású és emiatt többnyire szintén megviselt emberi ábrázatot feltűntető fakó színű faképeihez.

Végezetül meg kell még itt emlékeznem Gvadányinak is egy olyan szólásáról, mely a *faképnél hagy*-gyal alakí és jelentésbeli rokonságban áll. Ez a *bitófánál hagy*. A Fal. Nót. VII. Részében találkozunk vele, ott, ahol nótárius uram egy született magyar grófort tesz csúffá. Midőn már jól megmondogatja neki a lelkénvalót, így folytatja: »Ezt mondván el-mentem, őt *a' bitófánál* | *Hagytam*.« Jelentése: búcsúzás, köszönés nélkül eltávoztam, azaz *ott hagytam a faképnél*. Gvadányi szólásában a *bitófa* természetesen nem akasztófát jelent. Ugyan bizony, hol is venné magát az akasztófa a Duna hidján, ahol az említett jelenet lefolyt? Hanem igenis jelenti azt az oszlopot, vagy vastag karót, melyhez a lovat, tehenet kötik csárdák, lakóházak előtt (vö. MNy. IX, 294). A népelet olyféle jelenetei, amilyenekről fentebb szöveltem, természetesen nemcsak a *kapufélfa* vagy *fakép* előtt játszódhattak le, hanem a közeliükben álló *bitófánál* is. Azért van a *bitófánál hagy* szó-lásnak ugyanolyan jelentése, mint a *faképnél hagy* szokás-mondásunknak. Az a körülmény pedig, hogy némely faluban a ház előtti karó környéke társalgó helyül szolgál, megmagyarázza ezt a hevesmegyei szólást: *Karó tövibe gyűlnek* v. *tövelnek*, mely azt jelenti, hogy a ház előtt ösz-szegyűlnek egyetmást megbeszélni (Sirok. Nyr. VIII, 567, MTsz.).

XXXIII.

Azt se mondta: befellegzett.

Ezt is arról szokták mondani, aki szó nélkül, búcsú-vétlen távozott valahonnan, pl.: Úgy ment el, hogy *még azt se mondta: befellegzett*. Egyszer csak tovább állt, *még azt se mondta: befellegzett*. Erdélyi szerint ez a szokás-

mondásunk ezzel a kettővel van szoros értelmi rokonságban: *Azt se mondta: cseréljünk aczélt és Azt se mondta: eb vagy kutya*, vagyis: Sem jót, sem rosszat nem szólott, s elment (i. m. 96. l.).

Az említett szólások rokonságát és jelentését valóban helyesen állapította meg a nagyérdemű gyűjtő. Csakhogy párhuzamos szólásul többet is idézhetett volna az utóbbi kettőnél, mert rajtuk kívül még a következőket is mondogatják arról az emberről, akiben távozáskor megreked a szó: *Azt se mondta: papucs, papucsfej, papucsmag, pacs-mag; asz sē monta: beu!* (még csak nem is köszönt. NyF. XXXIV, 118); *azt se mondta: templom; azt se mondta: cseréljünk pipát vagy cseréljünk szűrt; as sē monta: papucs vaj cipellő, csak émént* (Nyr. IV, 322); *azt se mondta: félkalap; azt se mondta: bikkmakk; azt se mondta: eb ura fakó; azt se mondta: ámen; azt se mondta: papot; azt se mondta: cserebogár* (Dugonics i. m. I, 180); *azt se mondta: bü-e vagy bá; as sē mondta: dajbakancs* (NyF. XVI, 31); *azt se mondta: reteszfej v. recetfej* (NyF. XXXIV, 118); *még azt se mondta: recet* [*<retec <retesz*] (MTSz. és Margalits i. m. 558). Ez a két utóbbi szólás valószínűleg ebből rövidült: *azt se mondta: Istén hozzád, reteszfej!* azaz úgy elment, hogy még a reteszfejtől* sem búcsúzott el (vö. *a kapufélfától vesz búcsút*). E szólásmódok közül némelyiket valószínűleg nemcsak a távozáskor szótlanzkodó emberekre szokták alkalmazni, hanem azokra is, akik egyéb esetekben szintén igen fősvényen mérik a szót. Lehet, hogy épen ilyen is volt eredeti alkalmazásuk. A címbeli szólás azonban kétségtelenül a néma távozással kapcsolatos. Származását véleményem szerint a népies búcsúzkodás udvariassági formái magyarázzák meg.

Midőn ugyanis a magyar asszony sokáig *elül, elidőz, elbeszélget, eltanyáz* valahol, akkor hazakészülődését rendszerint ilyesféle megszokott társalgási fordulatokkal jelentgeti: *Mégvék má, mer éhéssek a gyerekek; mék má, mer rinak a disznók; jó lesz, ha mégvék, mer megvernek otthon; ideje, hogy mēnjenk, mer maj értem gyün az uram* stb. Ezekben a szólásmódokban a dolgára, köteletségére hivatkozik az illető. Néha azonban fontosabb ok hiján az idő múlását hozza fel közelgő távozása mentségül, pl.: *De régén ülök már itten! Ejnye, de lē is űtem! Mégvék, mer mülík az idő* (Lajos király is ezzel köszön el Rozgonyiéktól: *De Lajos, köszönve, mond: »az idő mülík«*. Tol-di Szer. III, 6). *Mék má, mer rám sūtétedik vagy itt ér az*

* *Reteszfaj v. reteszfő* a Székelyföldön az a vas az ajtófélfában, melybe becsukáskor a függő lakat horgát belé kell illeszteni (Nyr. II, 556); másfelé azonban tudtommal a retesz fogantyúját jelenti.

este. Mondják má, hogy mēniek, ha nem akarok itt aludni stb. Máskor meg az időjárást emlegeti a távozni készülődő: Mēnnēm kell, ha nem akarok mēgázni. Sietēk, mer má beborult, befellegzett.

Legalább ennyi okát kell, hogy mondja távozásának a készülődő, ha nem akar véteni az illedelem ellen. Mert ha még ennyit sem tesz meg a kötelező tisztesség kedvéért, akkor méltán megróhatják egyebek közt ilyenformán is: *Még assē monta, hogy befellekzött, csak émönt* (NyF. LVII, 31). *As sē monta: beburút* (NyF. XXXIV, 118). *Azt se mondja: beföllegzett, majd eső lesz* (Nyr. II, 239). *Még aszt se mongya, hogy befellegzett, maj eső lesz* (Nyr. XLII, 189).

Azonban a *befellegzett* igét nemcsak ebben az egy vonatkozásban használja a szokásmondás, mert van ilyen szólásunk is: *No annak már befellegzett! Ami az én dolgomat illeti v. nézi, annak már régen befellegzett. A mi reménységünknek már befellegzett örökre.* Látnivaló, hogy ezekben a *befellegzett* a. m. 'rossz sorsra jutott, rosszul van sora, vége van'. Eredetének pedig az a magyarázata, hogy a nyelv szereti az emberi sors változásait a természet életéből vett képekkel kifejezni. Az ember életének is van *tavasza, tele, nyara* és *ősze*. A kis gyermek élete *hajnalát* éli, a javakorbéli férfi pályája *delén* áll, az öreg embernek meg már *esteledik* (vö. Toldi *Estéje*) vagy *alkonyodó félben van már élte napja* (Petőfi). Van *napsugaras, derűs* és *borus* (*derűre ború*), *zimankós* és *viharos élet*. A szerencsésnek *felkelt a napja*, és *lelent a szerencsétlené*. *Tavaszm, vígságom téli bura vált, énekli az egyik költő*. *Béborult ifjúságom, zengi a másik*. *Gyászba borult* mostan *csillaga* fiának, mondatja kedves hősével a harmadik. Mármost akinek *beborult a napja, beborult az élete*, vagy ahogy még öt-hat évtizeddel ezelőtt is mondogatták: *felhők tornyosultak élete egére*, arról azt is mondhatjuk, hogy *befellegzett neki*, ha pedig valakinek egészen reménytelen a helyzete, akkor annak már *örökre befellegzett*.

XXXIV.

Nem ér egy hajítófát.

E szólás eredetének magyarázatával már több kutató foglalkozott, de egyik sem tudott elfogadható eredményre jutni.

CzF. szerint a *hajtófa* vagy *hajítófa* olyan fadarab,

mellyel valamit hajigálnak, különösen némely fák, pl. dió-, vadalma-, vadkörtefák gyümölcsseit leverik. Erről az alkalmi hajító eszközről volna szó az *egy hajtófát* vagy *egy hajtófát sem ér* szokásmondásban. Azt hiszem, hogy ez a feltevés téves. Egy-egy heverő fadarabnak u. i. csak akkor lesz *hajítófa* a neve, mikor épen gyümölcsverés céljára használják fel. Ebben a minőségében pedig már csak azért sem lehetett a teljes értéktelenség kifejezésére alkalmazni, mert hiszen hasznos szolgálatot tesz annak, aki általa jut az óhajtott gyümölcsök birtokába.

Semayer Vilibáld a Műveltség Könyvtára c. ismeretterjesztő vállalat egyik kötetében ősrégi műveltségi állapotunk emlékének tartja. Szerinte ugyanis a *hajítófa* alatt valami olyasféle eszközt kell értenünk, mint amilyen az ausztráliai bennszülöttek lapos hajító buzogánya vagy inkább hajító sarlója: a bumerang. Tehát ebben a ma is közelebbi szólásunkban az ősmagyarság hajdani bumerang-használatának emléke őrződött volna meg (Az ember 368).

Azt hiszem, hogy ebben a kissé könnyed hozzávetésben Semayer ép oly messzire hajította a — bumerangot, mint abban a másik magyarázó kísérletében, mely szerint *kisebbik uram*-nak eredetileg a többférjűségben élő magyar aszszony a fiatalabbik férjét tisztelte volna, vagyis a 'férj öccse' értelemben ma is élő népnyelvi kifejezésből az ősmagyar nő polyandriájára lehet következtetni (i. m. 346). Szerintem ennek a föltevésnek semmi alapja sincs, de épen ilyen puszta találgatás az előbbeni is, úgyhogy a címül írt szólást, melyet ebben az alakban: *hajító fát sem adnék rajtok v. érettek* B. Szabó jegyzett fel először (Dugonicsnál: *nem ér egy hagvító fát*) nem sorozhatjuk ősi műveltségünk nyelvi emlékei közé.

Madarassy László (MNy. IV, 226-28) e szólás helyes magyarázata érdekében felhívja a kutatók figyelmét egy olyan hajítófára, mely szerinte még nemrégiben is élt a magyarság kezén. Ez a hajítófa egy mindkét végén kihegyezett keményfa-cövek volt, melyet betyárok, pásztoremberek használtak oly ügyesen, hogy a pörögve repülő súlyos fadarab ötven-száz lépésről is halálra sebezte a kiszemelt áldozatot. Ennek a kezdetleges, de igen veszedelmes hajító fegyvernek a használata, az ú. n. *megkarózás* vagy Baksay szerint *megcüvekelés* nagyon régi szokás lehetett, mert Madarassy egy 1560-ból származó adatot is tud rá idézni. A tudós közlő nem mondja ugyan határozottan, hanem inkább csak sejteti, hogy a címbeli szólásban ez a régi fegyver rejtezkedik, mert szerinte ez az egye-

düli hajítófa, amit eddig ismerünk, ennél fogva a szólás sem származhatott másból.*

Noha Madarassy föltevése sokkal valószínűbb, mint Semayeré, mindamellett egy kissé tüzetesebb vizsgálódás után mégsem állja meg a helyét. Hiszen ez a hajítófa azok szemében, akik védő- és támadó fegyverül használták, nagyon becses holmi volt, semmiképen sem szolgálhatott tehát az értéktelenség kifejezésére. Akik pedig nem ismerték, azok nem alkothattak róla szólást.

De meggondolandó még egy másik körülmény is. Tudomásom szerint a régi fegyverek, noha az újabakkal szemben el is veszítették értéküket, sohasem fordulnak elő értéktelenséget jelző szólásainkban. A régi, hosszúcsövű puskát nevezik ugyan *dióverő*-nek, a régi pisztolyt *disznóláb*-nak és ezekben az elnevezésekben a tréfás hasonlítás mellett, van bizonyos pejorativ természetű értékelés is, de azért azt mégsem szoktuk mondani, hogy ez vagy az *nem ér egy kovás puskát, egy kerek pisztolyt, egy kőgolyóbist* vagy *egy rozsdás kardot* sem stb.

A Madarassy közlésén alapuló magyarázatnak ezt a szembeötlő gyengéjét érezhette T. Nagy Imre is, azért a szólás eredetének felderítésére egy másik hajítófát említ meg, mely a pásztorgyerekek játékszeréül ma is él Csík megyében. Ez egy 40-50 cm. hosszú vékony pálca, egyik végét bicskával meghasítják, a hasítékba kavicsot tesznek, aztán a pálcika másik végénél fogva messzire elhajítják. A közlő szerint inkább erre a hajítófára vonatkozhatnak a *nem ér egy hajítófát* szólásmondás (vö. MNy. IV, 368).

Valójában erre a magyarázatra is azt mondhatni, amit az előbbire. Ez a csíkmegyei játékszer a maga körében ép oly értékes, megbecsült eszköz, mint valamennyi más gyermekjáték. Ebből következik, hogy egyetlenegy olyan szólásunk sincs, mely az értéktelenség kifejezésére valamelyik régi vagy mostani gyermekjátékszer nevét alkalmazná. Én legalább se nem hallottam, se nem olvastam efféle szólás-módokat: *nem ér egy bigét, egy pilinckét, egy fűzfásipot, egy csúzlit, egy bodzapuskát, egy falovat* se stb. Mivel te-

* Valami fegyverféle lehetett az a *hajítófa* is, melyről Czegei Vass György naplójában olvassuk a következő érdekes sorokat: » 16 Martii [1699] voltam az ő felségek rókázásában az Praterben, ebéd után és négy óra után; az holott elsőben négy versen rókákat hajtottak elő és azokat hányták fel hálókka, az király is gyakran hányván, és az császár ő felsége és az dux *hajító fákkal* veregették az orrokat és hajigálták, és az kik az rókák közül meg kényszeredtek, megölgötték ő felségek, az orrokat, fejeket veregettén; annakutána az király felvetvén az hálóval egy rókát, lelőtte« (Monírók XXXV, 295).

hát a T. Nagy Imre hajítófájával sem hajíthatunk akkorát, hogy célt találjunk vele, azért másfelé kell kereskednünk az elfogadható megfejtés után.*

Szólásaink az értéktelenséget rendszerint olyas valaminek az emlegetésével fejezik ki, ami minden vonatkozásban teljesen értéktelen vagy pedig nagyon is csekély értékű. Szótáraink és szólásgyűjteményeink tanúsága szerint azt szoktuk mondani a semmit sem érő, haszontalan emberre, tárgyra, dologra, hogy nem ér *egy babot, egy fületlen pitykét, egy réz fityinget, egy árva garast, egy lyukas mogyorót, egy férges diót, egy fapénzt, egy fabatkát, egy fagarast, egy fapolturát, egy lyukas petákot, egy ütöt taplót, egy fakovát~fakohát, egy pipa dohányt, egy posa bagót, egy hajdina vakarcsot, egy molyette kucsmát, egy hajnali vagy egy hegyelmes kurjantást, egy irgalmas kiáltást, egy árva felsőhajtást* stb. Azt hiszem, épen ilyen értéktelen holminak kell lennie az imént említettekhez hasonló jelentésű szólásban szereplő *hajítófa*-nak is.

Tudott dolog, hogy az -ó, -ő képző a befejezetlen cselekvést jelentő melléknévi igenevek képzője. Ezeknek az igeneveknek sokféle funkciójuk van nyelvünkben (vö. Beke: Nyr. XLII, 340). Így pl. a *szántóföld* az a föld, melyet megszántunk, a *vetőmagot* elvetjük, az *ivóvizet* megisszuk, a *hintőport* széthintjük, a *sütőtököt* megsütjük, a *vágómarhát* levágjuk. A *hajítófa* sem olyan fa, amellyel *hajítunk*, hanem amelyet *elhajítunk*. De bizonyára nem azért *hajítjuk* el, hogy célt találjunk vele, mint a Madarassy meghegyezett cövekével, hanem azért, mert ránk nézve semmi becsé sincs, teljesen használhatatlan. Szerintem csak az ilyen elvetni, eldobni, elhajítani való értéktelen fadarabról lehet szó abban a szokásmondásban, hogy valaki vagy valami *nem ér egy hajítófát se*, valamint ennek a következő ritkán használt változatában is: *nem ér egy dobófát* (Pórá F.: Magy. rokonért. szók. 302. l.).

XXXV.

Köti az ebet a karóhoz. Megrágja a szíjat.

Az előbbi, kétségtelenül kissé gúnyos árnyalatú szólással rendszerint akkor élünk, midőn valaki nagyon erősen

* Megjegyzem, hogy a hortobágyi pásztoreszközök sorában is van egy *hajítófa* nevű szerszám, melyről Túri Mészáros Istvánnak következő adatait ismerem: »*Hajító-fa*: Mingyán meghajítófázlak, ha szót nem fogacc. *Hajító-bot, hajintó-bot*: hajítófa« (MNY. VIII, 283). Ebből a szüksézáví közlésből nem tudtam megállapítani, hogy valaképpen miféle szerszámról van szó, ennél fogva nem is vehettem hasznát a címbeli szólás magyarázatában.

ígér valamit, igen fogadkozik, hogy így lesz, úgy lesz, megteszi ezt vagy azt, azonban ígéretének teljesítése felől épen a fogadkozás szertelensége miatt némi kétségünk támad. Ezt a kétséget néha csak a szólás hanglejtése árulja el, legtöbbször azonban nyíltan is ki szoktuk fejezni, mondván: *Nagyon köti az ebet a karóhoz*, majd elvállik, mi lesz belőle. *Kötötte az ebet a karóhoz*, de: ígéret szép szó, ha megtartják, úgy jó. *Köti az ebet a karóhoz*: ígéret mindent (Tokaj. Nyr. XX, 336), de persze, ember teszen fogadást, eb, aki megállja. *Sohse kösd annyira az ebet a karóhoz*: kevesebb fogadkozással is beérem. *Héj hogy kötőd az ebét a karóhoz*: valótlán dolgot erősítesz (Zilah vidéke. Nyr. XXVIII, 376). A biharmegyei Pocsajon *köti az ebet a karóhoz* a.m. nagyon ajánlja magát (Nyr. VI, 463). Szegeden ebben az alakjában fordul elő: *Érti a kutyát a karóhon kötni* (Nyr. VIII, 460) és azt jelenti, hogy valaki nagyon ügyes rábeszélő, jól tud ígéretet, elhitetni valamit.

Szólásgyűjtőink közül legelőször B. Szabó Dávid jegyezte föl, de egészen bizonyos, hogy használták már jóval az ő ideje előtt is. Meg kell azonban vallanom, hogy a B. Szabót megelőző kor irodalmából csak egy adatot tudok rá idézni s ez Thaly Vitézi énekek c. gyűjteményének egyik ódonabb hangú verséből való: *Igen köti ebet az karóhoz* (I, 400). Erdélyi szólásgyűjteményében a következő magyarázat olvasható róla: »Fogad, ígéret mindent, de épen olyan bizonytalan, ha megállja-e szavát, mint a karóhoz kötött ebről, ha megmarad-e mellette. A km. különben is oly ígért ért, kiről föltehetni, hogy nem igen tartja szavát« (i. m. 218. l.). CzF. szerint: fogad, ígéret mindent, de kétséges, hogy megtartja vagy megtarthatja-e (III, 415).

A szólás helyes értelme felől, azt hiszem, senkinek sincs kétsége, de az talán mégis magyarázatra szorul, hogy miképen fűződhetett hozzá az 'ígér, fogadkozik' jelentés meg a kétségeskedésnek és a gúnynak és a könnyen fölismerhető árnyalata, melyet Erdélyi is megemlít az imént idézett magyarázatban.

De Erdélyi inkább csak a szokásmondás jelentését deríti fel, semmint azt a képet, mely mögötte rejtőzködik. Első följegyzője, Dugonics, már sokkal készségesebb, mert tájékoztatni igyekszik az olvasót szólásunk eredete felől is. Igaz azonban, hogy nem sok köszönet van benne. Ime magyarázata: »Az olyan emberekről szoktuk mondani, [hogy kötik az ebet a karóhoz], kik telvén ravaszságokkal és a' vigyázókat is magok mellett látván, magokban az üdvösséges el illantásról gondoskodnak. Ha kutyájok van,

hogy biztosabban szaladhassanak azt a' karóhoz kötik, 's inkább azt fogattyák el, mint magokat» (i. m. II, 176). E sorokra az a megjegyzésem, hogy Dugonics rendkívül nagyérdemű szólásgyűjtő ugyan, de a szólások eredetének felderítésében csak igen ritkán talál rá a helyes útra. Most említett magyarázó kísérlete is nagyon messze jár az elfogadható megfejtéstől.

Nézetem szerint a *köti az ebet a karóhoz* szólásban a falusi ember életének egy sokszor ismétlődő jelene rögződött meg. A falusi udvar házőrző kutyája rendszerint nem szívesen látja az idegent, aki csak a házbeliék hathatós védelme alatt mer az udvaron beljebb kerülni. A harciasabb komondor támadásától gyakran csak úgy tudják megvédeni az illetőt, hogy a kutyát szíjjal, kötéllal mivel odakötik az óljához, a szekér löcséhez vagy a sövény karójához. Úgy látszik, legtöbbnyire valami karóféléhez köthették, azért emlegeti a szokásmondás, hogy *köti az ebet a karóhoz*.

B. Szabó ezt mondja szólásunkról: »*Igen köti az ebet a' karóhoz*: kecsegtet, biztat, hogy ne félljek» (Magy. Vir. 287). Valóban, aki az imént említett körülmények között köti az ebet a karóhoz, az rendszeren biztatni szokta a látogatót, hogy jöjjön csak beljebb bátran, mert úgy megköti a kutyát, hogy nem eshetik bántódása tőle. Az eladó lány is azzal bátorítja az esténként hozzájáró legényt, hogy ne tartson a harapós kutyától, mert jól odaköti a karóhoz. A szólássá vált kifejezéshez innen kapcsolódhatott az 'ígér, fogadkozik' jelentés. De mivel az e fajta fogadkozás sem bizonyult mindig készpénznek, mert a kutya vagy kiszabadult a kötelekből, vagy meg sem volt kötve, azért mondhatták aztán bizonyos gúnyos éllel, hogy *ugyancsak köti az ebet a karóhoz* [vagyis ígér, biztat], de majd elvállik, hogy hány zsákkal telik, azaz mi lesz belőle, megtartja-e a szavát. Ha pedig csakugyan jó okunk van kételkedni valakinek az ígéretében, akkor megmondhatjuk neki a szemébe is, hogy: *Hiába kötöd az ebet a karóhoz*, mert úgyis *megrágtá a szíjat*, azaz: ne fogadkozzál, mert úgysem tartod meg ígéretedet.

Ezt az utóbbi szólást, melynek az előbbivel való szoros kapcsolata a fentiek után egészen nyilvánvaló, akkor szoktuk alkalmazni, ha valaki nagyon ígér, vagy fogad valamit, de midőn megadásra, teljesítésre kerül a sor, mást gondol, megmásolja, nem állja a szavát (Lehr: MNy. VIII, 458). *Megrágtá a szíjat*: ha valaki sokat ígér és semmit sem ad (Nyr. XIII, 190). Ha azt vizsgáljuk, hogy miféle kép rejtezik mögötte, az előbbi szólásban említett karóhoz kötött kutyára kell gondolnunk, mely ha *megrágtá* [azaz kettérágtá] *a szíjat*, rendszerint megmarja az embert, tehát épen

az ellenkezője történik annak, amivel a gazda biztatott, midőn azt ígérte, hogy *karóhoz köti az ebet*. Az adott szóval, tehát erkölcsileg lekötött ember is *ódkodik, rága a szíjat*, persze csak átvitelesen, ha szavának, fogadásának állni nem hajlandó. Mikor aztán ez az igyekezete sikerül neki, vagyis ha már csakugyan *megrágta=elrágta a szíjat* és így többé nem köti semmi, akkor el lehet róla mondani, hogy: *Feltalálta magát, mint a megkötött kuvasz*, mely elrágta a kötelet és kimenekült a bajból (Székelység. Nyr. I, 27). Ezek után már teljesen érthető ez a tolnamegyei szólás is: *Nagyon oldotta magát a karrótól*: tisztára akarta magát mosni (Nyr. XXVI, 426).

Ma már csak a fentebb idézett rövidült alakjában, az *eb* vagy *kutya* említése nélkül használják szólásunkat. De hogy csakugyan kutya van a kertben, illetőleg e szólásmondás eredeti alakjában, arra nézve a XVII-XVIII. század nyelvéből hozhatok fel néhány bizonyító adatot. Kemény János Önéletírásában (1657.) olvashatjuk: »Ez alkalmatossággal azért megteljesedék rajtam amaz köz s igaz mondás: hogy az nagy emberek kedvességek igen nyúlháton jár; mert annyéra jutottam vala, hogy annakelőtte én nekem mással iratni nem igen szokott vala az fejedelem, hanem maga kezével; de már csak cancellisták által kezdett vala iratni; kiből is vettem eszemben, hogy *megrágta* legyen az *eb az szíját*, mint szokták mondani paraszt magyarul« (338. l.). Teleki Mihály levelezésében szintén előfordul: »Ez órában érkezének Thököli uram levelével; Kegyelmednek szólók is lévén, felszakasztám, remélvén, valamit érthetek belőlők, de látom, ismét *megrágta az eb az szíját* és hogy mérgeződnek ismét az nagy jámbor úr ellen (IV, 106. 1667). Ez, Uram, akkor volt Radnóton, az mikor az *eb*; ám meg is rágá az szíját« (uo. V, 377. 1670). 1704-ben Szakál Ferenc kolozsvári polgár ezt írja naplójában: »...ott lévén hallgattam a discursust, de a mint látszik, a kik ennek előtte szabad akaratjuk szerint magokat oda írátták volt is, azok is most csak oldalaznak, sőt sokféle akadályokat keresnek, fogadják: postára kijönnek, de széna-, szalma-, búza-, fa-hajtani ők nem...ezekből a mostani intézet szerint a látszik, *megrágta az eb a szíjat*, nem igen kapnak az excursion, mint eddig« (Szabó K. és Szilágyi S. kiad. 57). A következő adat Cserei Mihálynak 1709-ben megkezdett históriájából való: »Teleki elszégyelvén magát, kijő s mond Mikes Kelemennek: »Bátya, *megrágta az eb a szíját*, ezt s ezt mondá a fejedelem« (Új Nemz. Könyvt. I. foly. 150).

Kétségtelen, hogy ezekben az idézetekben a szólásnak eredetibb alakjával találkozunk. Azonban ne higgyük, hogy megrövidülése újabb keletkezésű. Mondják már a régiek

is úgy, hogy se ebről, se kutyáról nem esik benne szó. Így van pl. egy 1621-ből való levélben: »...ha ki *megrágja az szíjat*, az nem én vétkem leszen; ha mi rajtok esik, magokra vessenek (Szilágyi S.: Bethlen G. kiadatl. lev. 288). Illei János meg ezt írja a Tornyos Péter, c. színdarabjában (1789.): »Uram! Deák Uram! én ugyan bé-megyek paroládra; de ha *el-rágod a madzdzagot* [így!], én is nagyot tselekszem; 's meg látjátok mitsoda gonosz Sárkány lesz belőlem« (id. MNy. XI, 177). Sőt már 1546-ban is így emlegetik, ha ugyan el lehet hinni, hogy a közlő jól olvasta a következő idézet eredeti szövegét: »Kávásy dolga im eben [olv. ebben] vagon, hogy be ment volt az várba és meg-esketeté volt királynak és az házat megatta volt, de ugy hogy Báthory el menjen alóla, az az az kastélokát elvonassák, de Báthory semi képen nem miveli hanem titkon királyhoz küld és valakiknek ajándékot es küld, aztán *megrágja az rovás az szíjat*« (TörtTár 1910, 379). Könnyen meglehet azonban, hogy a közlő hibásan olvasta el az illető régi levelet (l. erről Kovács Asztrik [= Simonyi Zsigmond] megjegyzéseit Nyr. XL, 273), melynek kiemelt helyét valószínűleg így kell értenünk: *megrágja az ravasz* [azaz a róka] *az szíjat*. Így tehát ez is teljesebb alak és a tárgyalt szólásnak egy érdekes változatát ismerjük meg benne.

Lehr szerint a *megrágja a szíjat* szólás ma is mindennapos a Dunántúlon. Érdekes, hogy az itt közölt régi adatok meg egy kivételével mind Erdélyből valók. Ebből azt lehet következtetni, hogy szólásunk valamikor általánosan használt tulajdona volt az egész magyar nyelvterületnek.

XXXVI.

Felült Lackó.

Minden művelt magyar ember ismeri ezt a szólást, ha máshonnan nem, Arany Toldijából:

De *felült Lackó* a béresek nyakára,
Nincs, ki vizet merjen hosszú csatornára.

Jelentését és eredetét helyesen magyarázza Lehr Albert a ToldiComm. 16. lapján. Szerinte ezzel a szólással és változataival azt a mezei munkást szokták gúnyolni, aki a nap hevétől bágyadtan ráunt a munkára. Velejében már Erdélyi magyarázata is ugyanezt mondja: »*Felült neki Lackó*. Azaz hűvösre ment a nyári munkaidőn, nem

győzi a dolgot. Hihetőleg László napjátul, mely van jun. 27.« (i. m. 260). Mivel a nagy nyári meleg és egyúttal a nyári nagy mezei munka valóban László napja körül szokott megkezdődni, azért igen valószínű, hogy a szólás csakugyan ezzel a körülménnyel függ össze. A benne emlegetett *Lackó*-n tehát voltaképen a László-napi nyomasztó meleget értik. Némely vidéken *lackó*, *laci* a. m. 'nyári forróság', Szent László napjáról nevezve így (MNy. I, 461). Ez ül a mezei munkás nyakára, ez lankasztja el az erejét, úgy hogy sokszor jobban szeretne heverészni a boglyák árnyékában, a barna hús alatt. De ha ezt tenné a kemény munka helyett, akkor nemcsak hogy felkopnék az álla, hanem azonfelül *laci* vagy *lackó*, azaz 'henye, lusta, dologkerülő' lenne a neve. Jóraláló ember kerülve kerül mind a kettőt.

Nem kerülí azonban a szólást, mert mindjárt él vele, mihelyt valakin meglátja a restség nyilvánulásait. Mondhatni, hogy ezt a szokásmondást vagy egyik-másik változatát ismeri csaknem az egész magyar nyelvterület. Vannak rá adataink Csík megyéből: *László a nyakára ült: megrestült* (Nyr. VIII, 278), Szabolcs megyéből: *Felült Laci: arra mondják, ki hamar elfárad* (uo. II, 419) és *Laci ült a hátára: elfáradt* (uo. XLV, 266), Bodrogekőzből: *Felült Laci: restre mondják* (uo. XXXIX, 42), Zemplén megyéből: *Felült Lackó a nyakára: nem akar dolgozni* (uo. X, 524) és *felült Laci: restell dolgozni* (uo. XX, 189), Abaújból: *Hozzá kötötte Laci a lovát: nem akar dolgozni* (uo. II, 557), Fejér megyéből: *Má még a Laci a hátadra üt: lusta melegségtől* (uo. XLVII, 191), Győr megyéből: *Felül Laci: rest munkásnak mondják* (uo. XVI, 85), Debrecenből: *Felült Lackó: rest, nem dolgozik* (uo. III, 423 és XXXVI, 285) és *felült Laci, ugy-i?: nem tetszik a munka, restek vagyunk* (uo. VI, 367), Bácskából: *Laci a nyakadba ült má: lusta vagy* (NyF. XXXVII, 59), Szegedről: *Nyakába tette Lackó a körtét: lomha férfimunkásra vagy a szőlő-hártyán [azaz: szőlő hátján, a bakháton, vö. Népünk és Nyelvünk I, 172] ülő szüretelő leányra illesztik e mondást* (uo. I, 227), Makóról: *Közeleg a Laci: közeledik a lustálkodás ideje; azt is mondják: lackós ember = lusta ember* (uo. XLV, 240). Biharmegyei használatára Arany a hitelen tanunk, de l. még Nyr. XLIII, 265 is.

Legnagyobb kelete mégis az Alföldön van, itt is legkivált Szeged vidékén. Én legalább sehol máshol nem találok sűrűbb használatával; de talán a szorgosabb megfigyelés máshonnan is ki tudná mutatni épen ilyen gyakori és változatos előfordulását. Szélesebb körű alföldi elterjedésének bizonyára az az oka, hogy ezen a vidéken több a mezei munka és nagyobb meg tartósabb a nyári

meleg, mint másfelé. Ok és alkalom tehát elegendő kínálkozik arra, hogy a melegbágyasztotta mezei munkásnak, vagy a nagy melegben még a szokottnál is lustább kapakaszakerülőnek hol tréfásan, hol komolyan fölemlegessék a *Lackót*. Meg is teszik, mégpedig amint az alábbi egybeállítás mutatja, igen sokféle változatban.

Legtöbbsnyire ezt szokták mondogatni a nyár hőségében kelletlenül dolgozónak: *Gyün már a Laci, kerülgeti már a Laci, megfogta a Laci, évötte tüle a Laci a kapát*: kiejtette a kezéből. *Hátadon a Laci, nyakába ült a Laci, felült a Lackó a nyakába*, vagy rövidebben: *felült a Lackó*. Akinek hátán a Laci, az természetesen jóba van a Lacival. Biztatják és fenyegetik is erősen az illetőt, hogy *dobd le a nyakadról a Lacit, vágd fejbe a Lacit, kergesd el a Lacit, ne hadd, hogy rád újjön, maj lézavaram a Lacit a nyakadról, mingyár kiveröm belüled a Lacit*. Ha ez nem sikerül és az ellankadt ember leül vagy lefekszik, akkor azt mondják róla, hogy *leültette a Laci, lehúzta a Laci, földig húzta a Laci*.

A melegtől elbágyadt vagy ellustult munkás nehezen mozog, meg-megáll dolga közben. Ilyenkor szokták mondogatni, hogy *hozzákötötte Laci a lovát* (Bakonyalján: *hozzákötötte az ördög a lovát*: lustálkodik. NyF. XXXIV, 122), *nyakába tötte Laci a homokos zsákot* vagy *nyakába kötötte Laci a búzakévé*. Sokszor azonban a *búzakéve* meg a *homokos zsák* helyett *körte* szerepel a *lackós* szólásokban, pl.: *Közelődik a Laci a körtével, gyün már a Laci a körtével, hozza már a Laci a körtét, itt a Laci a körtével*. Valamennyi változat azt jelenti, hogy dél felé jár az idő, igen nagy a meleg.* A szólások értelme tehát egészen világos. Csak az a kérdés, hogy miféle körtét kell ezen a Laci körtéjén értenünk.

Igaz ugyan, hogy van egy nyár elején érő körtefajtánk, melyet *búzás-* vagy *árpáskörtének*, *búzaérő*, *árpaérő* vagy *búzával*, *árpával érő körtének* hívnak és amelynek néhol *Laci-körte* a neve, azonban az idézett szólásmódokban nem erről van szó. De nem is akármiféle más 'pirum, birne' jelentésű gyümölcsről, hanem arról a 'súly, nehezék' értelmű *körtéről*, melyet láncon az ingaórára, kampón a római mérleg hosszabb karjára szoktak akasztani. Ére a szóra nincs ugyan példa a MTsz.-ban, de akad rá máshol. A MNy. II, 235 szerint Hódmezővásárhelyen (és tegyük hozzá, hogy Alföld-szerre másfelé is) *körte*: nagyobb fajtájú mérő-súly, vaskörte. Ugyanez a szó Noszlopon (és az országnak

* A Péter Pál napi nagy melegre célozhat ez az analóg szólás: *Nyakába vetette már Peti a körtét*: arra mondják, aki munka közben lusta (Nyr. III, 367).

számos más helyén is) a. m. az ingó órának súlyozó nehezéke, nehezítője (MNY. XI, 238), még ha nem körte alakú is (MNY. XI, 382). És hogy az előbbieken csakugyan ezzel a súlyt jelentő körtével van dolgunk, azt egészen kétségtelenné teszik a szólásnak ezek a változatai: *Nyakába akasztotta Laci a körtét. Mă mögint a nyakatokba lóg a Laci körtéje? Gyün a Laci az ólomkörtével.* Ez a súlyos ólomkörte épúgy jelképezheti a nyomasztó nyári hőséget, mint a fentebb említett szintén nagysúlyú búzakéve vagy homokoszsák, melyet ha valakinek a nyakába akasztanak, nem igen tud miatta mozogni. De ma már nem mindenki emlékszik ennek a szólásbeli körtének az igazi jelentésére. Van olyan, aki körtegyümölcsnek gondolja és így változtat a szóláson: *Árulja már Laci a körtét. Körtét árul a Laci a nyakán. Körtét adott neki a Laci. Hátához veri a Laci a körtét. Osztogati má Laci a körtét.*

Akivel mindez megtörténik, vagyis aki a melegtől bágyadt vagy pedig egyébként is renyhe, lusta, lomha, annak a MTsz. szerint Szegeden *laci*s vagy *lackó* a neve. Ez valóban úgy van, mert magam is többször hallottam, hogy a lusta embert így szokták szólongatni a szegediek: De *laci*s vagy! Të *lackós*, te! Ne *laciskog*y má! (ne lustálkodjál!). Azonban a magam gyűjtése szerint azt az embert, akibe beleesett a *lackó* vagy a *laci*, ezeken kívül nevezik még *laci*-nak is, pl.: Siess má, të *laci*! *Laci*, nē lustálkoggy! Dógoz má, të *laci*! Emőnt már az a *laci*! Mögembörötte magát a *laci*: a lusta dolgozni kezdett. Ezekben a példákban már az eredeti tulajdonnévből köznév vált (Az efféle jelentésváltozásnak számos példáját l. Tolnai: Személynevek mint köznevek. Nyr. XXVIII, 1).*

A *laci*, *lackó* azonban nemcsak restet, lustát jelent, hanem néha a. m. 'dologkerülő, naplopó' és további jelentésképződéssel 'haszontalan, hitvány' ember. A komoly, rendszerező gazda szemében mindenki ilyennek látszik, aki nem a szokott, rendes kenyérkereső munkából él. Alkalmasint azért nevezték *laci*-nak, *nádilaci*-nak a gazdasági munkát kerülő réti embert, a pákászt, meg azt is, aki nem épen pákászkodó célzattal bujdosott az éren, bujdosott a nádon. A *laci* szónak ez az utóbbi jelentése megmagyaráz egy szegedvidéki tájszót, a *lacibetyár*-t. Eredetileg ez sem jelenthetett mást, mint 'haszontalan, dologkerülő, naplopó'. De ma már — ha ugyan nem tréfásan használják 'csintalan, pajkos, huncut' értelemben — rendszerint csirkefogót,

* Lehet, hogy a 'lusta' jelentésű *laci*-val függ össze valamely módon a következő eszköznev is: *laci*: 1. kis vízmeregető faedény; 2. ezüstnemű elmosogatására szolgáló vizes edényke; 3. italhűtő edény (Zala m., MTsz. és MNY. V, 333).

útonállót értenek rajta, vagyis olyan naplopót, akinek sehogysen fült a foga a tisztességes munkához és inkább lopni ment vagy útfélre állt, hogy elszedje mások verejtékes keresményét. Ahol a *lacibétyár* nem csupán naplopót jelent, hanem útonállót is, vagy csakis ezt, ott — Lehr szerint — az *alja bétyár*-nak, a *kapcabétyár*-nak a rokonértelmű kifejezése (MNy. X, 90).

Véleményem szerint nemcsak a *lacibétyár*-nak van ilyen szoros kapcsolata a fenti szólásokban emlegetett *Lackó~Laci*-val, hanem a *lacikonyhá*-nak is.

Erről az utóbbiról mindenki tudja, hogy azt a deszkából, ponyvából épített heti vagy országos vásári és búcsúbeli alkalmatosságot nevezik így, melyben főznek-sütögetnek a vásárt vagy búcsút járó közönség részére. CzF. szerint: piaci konyha, melyben a köznép, napszámosok számára bizonyos ételeket készítenek és tálalnak. Gyakran bort is mérnek benne, de a bormérés nem a legfontosabb kelléke a lacikonyhának, hanem csak egyik járuléka. Ma is vannak olyan lacikonyhák, melyekben csupán ételt kapni, italt nem. Ilyenek pl. a hetipiacok, vásárok, búcsúk idején hurkát, kolbászt, disznóhúst (= *lacipecsenyét* > *laci*t, vagy *pigánypecsenyét*, *kofapecsenyét* MNy. XI, 238) sütögető hentesnek egészen nyílt vagy néha csak egy-egy gyékényponyvával borított sütő-főző alkalmatosságai. Jól mondja Kresznerics szótára: *Laczi' konyhája*: vásári sütkörészők (I, 325). Amit Arany így ír le:

Elöl is ponyva, meg hátul is ponyva,
Sátorbul utcák: ez a *lacikonyha*,

és amelyben esznek, isznak, zeneszóval mulatnak, táncolnak, az csak későbbi fejlemény: a vásári csapszék és a vásári konyha egyesülése.

Ezt az utóbbi lacikonyhát Szegeden egy oszmánli-török eredetű szóval, mely az EtSz. szerint szerb közvetítéssel került nyelvünkbe, *duttyán*-nak hívják. (A piaci sátoros kávé mérésnek *kávéduttyán* a neve.) Eredetileg sátort jelentett nálunk; Dugonics is ebben a jelentésben említi (Példabeszéd. II, 4). Régi nyelvünkbeli előfordulását l. 1646-ból Beke-Barabás: I. Rákóczy Gy. és a porta 803. l. és 1694-ből Thököly Imre leveleskönyve 332. l. Ismeri Csokonai is: A szerelem fényes várákká | Csinálja a *duttyánokat* (Harsányi-Gulyás: Csokonai össz. m. I. k. 2. r. 677). A szegedi *duttyán*-t így írja le Tömörkény: »A két végén van két nagy karó egyenesen, mert a földbe ásattak. Azokra más karók keresztben következnek és minderre ponyva kerül. Vászorból való sátorponyva ez, ami ugyan nyáron éppen nem fogja a nap melegét, de télen legalább beereszti a jó

friss hideg levegőt. Alattok pedig asztalok vannak, továbbá földbe vert cövekeken a lócák, az egész készség olyan, hogy fél óra alatt kocsira lehet hányni és szaladni vele máshová. Még az öregek találmánya ez, ama régebbi sátor-korszakból, mikor ló hátára tették a házat s odább vitték egy napj járóföldre... Ez a *duttyán*. Ez valami rácfajta szó, azelőtt csak *csilsátornak** nevezték, aminthogy nem is más, mint sátor. Mellette van még egy kisebb hely is, aminek teteje nincsen, csak az oldalát földték le ponyvával, hogy a szél oda be ne járjon, valamint kíváncsi szemek se bírál-gassák ott sütő- és főzőasszonyok tetteit.» (Különféle magyarok 42). Tulajdonképen csak ez az utóbbi a *lacikonyha*. Természetesen nem mindenütt különül így el a csapszéktől, hanem többnyire egyesül vele és a kettőnek együtt is *lacikonyha* neve van. De azért amint még ma is vannak kocsmák, ahol csak inni lehet, épúgy vannak lacikonyhák, melyekben csak étel kapható. Nyilvánvaló tehát, hogy a *lacikonyha* eredetileg nem kocsmá volt, hanem valamiféle (ma már csupán vásári) sütő-főző berendezkedés. A borméréssel, csapszékkal azonban már régen egy fedél alá kerülhetett, mert a *Latzi-konyhája* már PPB-ban a. m. 'popina', a *latzi-konyhát tartó*: 'popinarius' (NySz.). Egy 1700-beli levélben meg azt olvassuk, hogy »a nemes compianiabeli *Laci* | *konyhások* az ország számára se bort, se sört nem akarnak árulni (Rákóczi F. lev. III, 527-8). Hogy eddig ismert legrégebbi előfordulása helyén (Constantinápoly várossának leírása. Lőcse, 1688) mi a pontos értelme, azt a NySz.-nak pusztán magára a szóra szorítkozó idézetéből nem tudtam megállapítani. De alig lehet kétség felőle, hogy ott sem jelent mást, mint PPB-ban.

Mármost az a kérdés, honnan vette ez a konyhaféle a *lacikonyha* nevet.

Erre nézve többféle találgatás ismeretes. Van olyan, amelyik azt mondja, hogy a *lacikonyha* elnevezés, épúgy mint a *laciszekér*, Kún László királyunk nyomorúságos korából ered. Ezt tartja állítólag a kiskúnhalasi szájhagyomány (vö. Nyr. VIII, 510). Egy másik feltevés szerint II. Ulászlótól kapta volna a nevét, akit nemcsak *Dobzse Lászlónak*, *Dobsa királynak* (Cserei: Hist. 20), *Lukácsnak*, hanem gúnyos becézetéssel *Lacínak* is hívtak. S mivel a jámbor *Laci* király úgy elszegényedett, hogy napi élelmét a piaci sátoros konyháról kellett hozatnia, azért nevezték el

* A *csilsátor* összetétel előtagjában talán a kocsmacégért is jelentő német *Schild* > magyar *sild* > *silt* szó rejtőzik; e szerint így alakult volna: **sild*- v. **siltsátor* > **silsátor* > *csilsátor*.

ezt az ő kényszerű konyháját *lacikonyhá*-nak vagy *laci-konyhájá*-nak. Ha e két magyarázat közül valamelyik igaz, akkor a *lacikonyha* neve történelmi eredetű volna és e révén a Kún László vagy László király *szekere*, Básta *szekere*, Gráfen *szekere* (MNY. V, 420) elnevezésekkel tarthatná atyafiságát.

A II. Ulászló nevéhez kapcsolódó magyarázó kísérlet azonban ép olyan találgatás, mint a Kún Lászlót emlegető. Egyikre sincs semmi bizonyíték. Az állítólagos kiskúnhalasi szájhagyományt azelőtt soha senki sem említette, azóta senki meg nem erősítette. Az a gyanúm, hogy ebben a históriában is voltaképen Dobzse László a ludas (illetőleg Dugonics, l. alább), csakhogy a közlő vagy tévedésből, vagy pedig a nagyobb tiszteletre méltó nagyobb régiség kedvéért kötötte rá a mendemondát Kún Lászlóra. Azonban a történetírás tanuskodása szerint Dobzse László királyunk csúfondáros *Laci* nevének sincsen semmi köze a lacikonyhához. E gyámoltalan uralkodó szegénységéről, udvartartásának nyomorúságairól elég sok hiteles följegyzésünk van, de tárgyunkat illetőleg valójában egyik sem mond róla többet, mint amennyit Heltai Gáspár Magyar Krónikájában olvasunk: »Ez a' László király jó tsendes vala. És a' Magyarok meg-útálják vala őtet az tsendességéért. És bőv kezű vala. És a' Magyarok ezt látván, mindent elkéregetnek vala. Az Urak-is majd minden jövedelmét elragadják vala tőle. És olyan szükségbe vala ezért, hogy a' Budai mészárosoktól rovásra hordottanak húst mindennap az ő konyhájára« (II, 372. Győr, 1789). Jellemző, hogy Székely István és Heltai Gáspár krónikái, noha sok történelmi mendemondát tartalmaznak, a *Laci konyháról* nem tesznek említést; de pl. azt, hogy a magyarok a taligát IV. vagy Kún László királyról nevezik *Kún László* vagy *László király szekere*nének, egyikük sem mulasztotta el följegyezni. Ez utóbbi elnevezéseket származásukkal együtt ismeri egy Dugonics korabeli érdemes munka is: Budai Ferenc Polgári Lexikona, azonban a *Laci konyha* történelmi eredetéről ez sem tud semmit. Dugonicsig tehát egyetlen egy följegyzés sem említi, hogy II. Ulászló a piaci vagy vásári sátoros konyháról hozatta volna eledelét, s így természetesen a régiségben annak sem lehet semmi nyoma, hogy ezt a konyhát a pipogya királynak tréfás-gunyosan becézgető *Laci* nevről keresztelték volna el *Laci konyhájának* vagy *lacikonyhának*.

Dugonics azonban költői képzelete segítségével jobban tudja II. Ulászló viselt dolgait, mint egykorú vagy közel egykorú történelmi forrásaink. Ő ezektől több fontos tekintetben eltér, midőn a *lacikonyhát* magyarázva a következőket mondja: »Második Ulászló királyunk, kit, mivel

Cseh léttére ezt a' szavat dobzse (jól van) szüntelen szájában hordozta, a' fölföldiek dobzse királynak, az alföldiek pedig (csupa megvetésbül) csak Lacinak nevezték; felette jó ember volt. Magájébül is sokat ajándékozott. Sok pénzt fel vett; és azért jószágokat adott. Ekkor gazdagodott meg annyira Bakacs Tamás, a' többivel egygyütt; kik a' királynak gyöngeségével visszára élván, őtet úgy el szegényítették: hogy az ország' Nagygyai között leg szegényebbnek [így!] tartatnék. Utollyára arra jutott: hogy a' mészárszékben húst nem vehetett. A' Budai vásárok üdején, Inassát azon sátorok alá küldötte, melyekben disznóhúst sütni, és juh hússal árulni szoktanak; és így lakott jól királyi palotájában. Ezen sátorokat elsőbben Inassai, osztán az egész ország *Laci konyhájának* nevezték egészen e' máii napig» (Példabeszédek II, 249). Úgy tudom, hogy ezt a magyarázatot Dugonics előtt nem mondotta senki, alkalmasint egészen az ő találmánya. Értéke azonban nézetem szerint csak annyi van, mint a legtöbb történelmi színezetű anekdotás szólásmagyarázatának.

Erdélyi ebben is egy húron pendíti nótáját Dugonics-csal. Szerinte a *lacikonyha* ismeretes a magyar városokban, hol sátor alatt, sátor nélkül [én ritkítottam!] leginkább disznópecsenyét sütnék hentesnéink. Nevét közegyezés [én emeltettem ki!] szerint II. vagy Dobzse László királytól vevé, ki nagyon elszegényedvén, ezen konyhákról hordatott ennivalót inassai által Budán (i. m. 256). Azt hiszem, hogy az e kifejezés eredetét illető közegyezés — ha csakugyan megvolt — Dugonics szólásgyűjteményének imént idézett magyarázata nyomán alakulhatott ki.

Van még egy harmadik feltevés is a *lacikonyha* elnevezés eredetéről. Ez azt állítja róla, hogy tulajdonképen **lakzikonyha* [∴ *lagzikonyha*] volt, és azt a konyhát értették rajta, melyet lakzik, lakodalmak idején rögtönöztek (vö. Nyr. VIII, 451). Ilyent ír le pl. Gvadányi a Rontó Pálban: »Udvar közepére egy nagy szány vólt vonva, | A' mellyet kerített magossan négy ponyva; | Ezen vólt főzéshez nagy tűz pad készítve | ... Mint az Aetna hegyén, ezen olly tűz égett, | Mert Posztrikomra [= keresztelőmre] hitt Anyám sok vendéget« (1807-i kiad. 7-8. l.). Ebből a **lakzikonyhá*-ból aztán az ú. n. népetimológia csinálta volna a *lacikonyha* nevet. Amde ennek a magyarázatnak egyebeken kívül még az a nagy baja is van, hogy az alapjául fölvetett **lakzi-~*lagzikonyhá*-t sehonnan sem tudjuk kimutatni (vö. MNy. IV, 240).

No de ha sem az egyik, sem a másik László király viselt dolgaiból, sem a Szarvas Gábor által is elfogadhatónak tartott *lagzikonyhá*-ból nem magyarázható a *lacikonyha*, hát

akkor miféle *laciról* van benne szó? Véleményem szerint éppen afféléről, amilyent a *felült Lackó* és változatai emlegetnek.

Van egy szőlőfajtánk, melynek *jakabszőlő* a neve (másként *kék burgundi*, németül is *Jakobstraube*). Azért nevezik így, mert Jakab napja (július 25.) körül érik. Az ugyanakkor érlődő nagy veresszemű szilvát *jakabszilvának* (Vác. NyF. X, 63), az ezen időtájbeli körtét *jakabkörtének* hívják (Nyr. XLIII, 173 és CzF.). Ezek az ú. n. *jakabos gyümölcsök* (ennek az elnevezésnek egy 1350-ből való adatát l. Nyr. i. h.). Van *jakabburgonya* is, ez CzF. szerint »korán érő burgonya, mely Jakab napja körül már éldelhető.« *Tamáskeszeg* az a keszeg, mely Tamás napja táján kerül a hálóba, a *szentgyörgykeszeg* meg azért kapta ezt a nevet, mert Szent György napja (ápr. 24.) körül ívik (Herman O.: Magy. hal. könyve 665, 830). A Lőrinc napja (aug. 10.) tájában érő körte a *lörinc körte*, Lippay szerint *Sz. Lőrincz körtvély** (Posoni kert III, 151. 1667). Jóllehet Kisviczay azt állítja, hogy *Szent Iván havában, ha harapsz almában, innyeid ősze vonnya*, ám a gyümölcstermelő mégis jól ismer egy legkorábbi nyári édesalmát, melynek *szentivánalma* vagy *szentiványi alma* a neve, mert Szent Iván napja (június 24.) körül válik ehettővé. A Szent György napja tájékán nyíló mezei virágok közül több viseli a *szentgyörgyvirág*, egy meg a *györgyike* nevet (vö. MTsz. és Hoffmann-Wagner: Magyarország. virágos növ.). Fentebb már említettem, hogy van egy *előérő*, másként *árpa-* vagy *búzaérő*, *árpával* vagy *búzával* érő körtefajunk, melyet *lacikörtének* neveznek, mert már Szent László napja (június 27.) környékén érett. Nyelvtanilag vizsgálva a *lacikörte* épen olyan összetétel, mint a fennebb tárgyalt *lacibetyár*, melynek előtagjáról talán sikerült bebizonyítanom, hogy szintén a László nappal függ össze. Azt hiszem, hogy velők egy bokorban költ a *lacikonyha* is. Nagyon valószínű ugyanis, hogy eredetileg azt a konyhát nevezték így, melyet a Szent László jeles napjával kezdődő nagy meleg miatt kint ütöttek fel az udvaron, a friss levegőn, a fa árnyékában. Ezt az is bizonyítja, hogy a nyílt konyhának néhol *laci* a neve (MNy. I, 372).** De mivel az a vásári konyha, melyben a hentesnek sátor alatt vagy sá-

* A *kálmánkörte* gyümölcsnév nem tartozik ide, mert semmi köze sincs Kálmán napjához. Eredetileg így hangzott: *kármánkörte*, ennek pedig az előtagja a *kármán* ~ *kármány* -kisázsiai népnév, mely ma is él a Kármán családnévben (MNy. XIII, 241).

** A tolnamegyei Kölesden *laci*-nak hívják a partha ázott sütő- és nyári főzőkonyhát (Ethn. VIII, 276).

tor nélkül (l. Erdélyi meghatározását) hurkát, kolbászt, disznópecsenyét sütögettek, épen olyan szabadonálló, levegőjárta alkalmatosság volt, mint az udvaron hevenyészett ú. n. nyári konyha, azért emerről amazt is *lacikonyhá*-nak nevezték el. Később pedig, amint már láttuk odafent, ez lett a neve a deszkából vagy ponyvából összetákolt vásári vendéglőnek is, melyben már nemcsak étel kapható, hanem innivaló is.

E magyarázat ellen esetleg azt vethetné valaki kifogásul, hogy a *lacikonyhát* már a XVII. század vége óta ismerjük írásból is (vö. NySz.), a *felült Lackó* és társai azonban a régiségben sehol sincsenek följegyezve. Hát ez igaz. Csakhogy bizonyára száz meg száz olyan szólást használt a régi idők magyarja, melyet szólásgyűjtőink nem szedtek tollhegyre. Egészen bizonyos, hogy ezek közé tartoztak a *laci~lackós* szólásaink is. Merthogy pl. a XVII. században a *László* > *Laci~Lackó* névhez már hozzátapadt a *felült Lackó* stb. szólásokból származó 'lusta, renyhe' jelentés, azt világosan bizonyítja Apor Péter Onographia c. névmagyarázó versezetének következő szakasza:

Ezzel [t. i. az igyekvő természetű Adámmal] ellenkezik,
| *kinek László neve,*

Mert többire tunya s lomha, mint a teve,

Csak árnyékot keres, ha süti nap heve,

Áztattya az torkát, mint rossz fának reve

(Monírók XXXVI, 517.)

Kétségtelenül hosszabb idő kellett ahhoz, hogy egy szólásnak értelmileg legfontosabb szava magába szívja az egész szólás képzettartalmát. Bátran mondhatjuk tehát, hogy a *felült Lackó* és rokonai vígan éltek világukat már a XVI-XVII. században is, vagyis jóval korábban a *lacikonyha* első kimutatott előfordulása előtt, mert különben Apor Péter gúnyolódó versének *László* szava nem jelenthette volna egymagában ugyanazt, amit a címül írt szólás és teljesebb változatai jelentettek.

XXXVII.

Főzi a taplót.

Tudtommal Erdélyi jegyezte föl először ezt a szólást (Magy. közm. 383. l.), mely Kertész szerint az aggodás, félelem kifejezése (i. m. 52). Erdélyi gyűjteményén kívül megtaláltam még két népnyelvi adatban is. Az egyik: *Főz-*

tem a taplót: félttem (Baranya m. Nyr. XXXVII, 239); a másik egy kissé szabadszájú példa Bakonyaljáról 'féltél ugy-e?' jelentéssel (NyF. XXXIV, 121). Móra Ferenc ének a buzamezőkről c. szép regényében szintén előfordul: »Addig járt a báró nyakára és addig főzte a taplót a szavasabb gazdákkal, hogy most már reménykedett benne, lesz valami az ármentesítő társulathól« (II, 51). Ezen a helyen nyilvánvalóan azt jelenti, hogy 'mesterkedik, tervezget, kieszel valamit'. Egy ugyancsak Mórából való másik idézetben már ismét némi értelmi eltolódást tüntet fel a szólás; pl.: »...mindig azon törte a fejét, hogy az ő segítségükkel hogyan lehetne a spanyol földet visszajuttatni Allah impériuma alá. És addig főzte a taplót, hogy egyszer neki is megjelent álmában a nagyszakállú, ősz öreg ember« (Magyar Hírlap 1929. júl. 21). Itt bizonyosan 'tűnődik, töprenkedik' a jelentése. Ez a kissé ingadozó értelmű használat alkalmasint annak a jele, hogy a nevezett szólásmódot nem a szülőföldje eredeti szóláskincséből vitte be az irodalmi nyelvbe az író, hanem az az ő egyéni szóláskészletének későbbi szerzeménye, mely aztán könnyen érthető módon a *valamit főz* vagy *kifőz magában, tervet főz* szólásokhoz kapcsolódott jelentésre nézve.

Eredetét illetőleg Kertész helyesen állapította meg, hogy ez a ritkábban használt szokásmondásunk egy ma már meglehetősen divatját mult népi foglalkozáshoz, a taplókészítéshez fűződik.

Valamikor, midőn még hírül sem ismerték a kénese vagy a foszforos gyujtót, a tűzgerjesztésnek egyik igen fontos kelléke volt a tapló, mely tudvalevőleg az acéllal ütött tűzkő szikrájától fogott tüzet. Acél, kova, tapló nélkül nem lehetett el sem a sütő-főző gazdasszony, sem a pipás ember. Ezért is, meg mivel a taplót a népies gyógyításban és a háziiparban is használták, abban az időben jóval többre volt belőle szükség, mint manapság. Erdős vidéken sok szegény ember élt abból, hogy a fák oldaláról zsákszámmra gyűjtötte a nyers taplót, melyet aztán ott-hon főzéssel tett alkalmassá a tűzcsiholásra, vagy az orvosi és ipari használatra. Kertész úgy látszik, azt hiszi, hogy a tapló főzése igen körülményes munka lehet és azért szerrinte épen a főlés eredményének aggodalmas várása magyarázza meg, hogy a *főzi a taplót* szokásmondás miért kapta a 'fél, aggódik' jelentést.

Én azonban azt hiszem, hogy nem egészen úgy áll a dolog, mint ahogyan Kertész gondolja.

Sokféle fának van taplója, de leginkább a cserét meg a bükkét gyűjtögette a taplószedő szegénység. Lippay János szerint a diófán is megterem és »a' dió-fán-termett gombából jó tapló lesz, ha azt lúgban erősen meg-fő-

zik, az-után meg-száraztyák» (Gyümölcsös kert 1667, 212). A lekérgezett nyers taplót mai nap is hamuzsír-ból, szik-sóból vagy salétromból készített abárló lúgban főzik vagy hosszabb ideig áztatják, aztán megszáritják és fasulyokkal megpuhítgatják (vö. NéprÉrt. 1906, 13-14 és Pall. Lex. XV, 932); de ehhez az elég egyszerű művelethez nincs szükség semmi különösebb ügyeletre, annál kevésbbé az aggodalmas gondosságra. Szerintem nem is emiatt kapta szőlásunk átvitt értelmét, hanem másért.

Hallottuk már, hogy *főzi a taplót* a. m. 'aggódik'. Ennek az utóbbi szónak az az eredeti jelentése, hogy 'összehúzódik, összeszorul'. Az összetöporódott szőlőről azt mondják, hogy *megaggódik*, és a tej is *megaggik*, midőn főzés közben túróvá szorul össze (Horger: Magy. szavak tört. 11). Ezt a konkrét jelentést vitték át aztán egy bizonyos lelki állapot megjelölésére, ami különösen azért volt lehetséges, mert a félő ember úgy érzi, hogy a szíve összeszorul, *aggódik*. Eppen ilyen jelentésváltozás történt a *főzi a taplót* esetében is. Az erős lúgban főzött nyers tapló összehúzódik, összeszorul, akárcsak az aggodalmaskodó ember szíve, ennek következtében az eredetileg konkrét értelmű kifejezés alkalmassá vált arra, hogy az említett átvitt jelentés kapcsolódjék hozzá.

E magyarázat megerősítésére főlemlítem, hogy a MTsz. szerint Somogyban az érett és kifőzött cserfataplónak *banya-tapló* a neve. Bizonyosan azért, mert főzés közben *megbanyásodik*, azaz 'összeráncosodik', mint a göcsejiek szerint a hosszú állásban a túró (MTsz. I, 98).

Erdőtlen vidéken nem a taplógombából készítik a taplót, hanem a gyékénykák buzogányának pelyhes beléből vagy a fehér üröm, bárányüröm, fekete üröm molyhos leveléből. Az előbbiből csinálódik a *páklya-tapló* vagy *örménytapló*, az utóbbiakból meg az *ürömtapló*, *kálvinista tapló* vagy a bárányürömből a *báránytapló* (vö. NéprÉrt. i. h. és MTsz.). Dugonics közmondásgyűjteményének egyik szólásmódjából azonban arra lehet következtetni, hogy még másféle növényből is csináltak taplót. Azt mondja ugyanis egy Dugonics-följegyezte közmondás: *A' mint üszögölöd gyopárod, ugy ücc [=ütsz] belé*. Alig férhet hozzá kétség, hogy ez a mondás szegrül-végrül a tűzütéssel, a csiholással (*kiüt* a. m. kicsihol) függ össze és alkalmasint a gyopár nevű növényből készült taplóra utal. Azonban ennek a taplófajtának anyagául szolgáló gyopár bizonyára nem a magas hegyvidékek általánosan ismert kedves virága, a havasi gyopár (*Gnaphalium* v. *Leontopodium alpinum*), mint ahogy Szvorényi gondolja (A magy. nép eszejárása közmondásainkban), hanem ennek valamelyik alföldi atyafia: a pelyhes leveleiről homoki bársonyvirágnak

is nevezett aranyvirágú vagy fövényes gyopár (*Helichrysum arenarium*), mely Hoffmann-Wagner műve (Magyarorsz. virágos növ. 165) szerint homokpusztáink ritkább növénye, vagy még inkább a puszták homokos, laza talaján seregesen tenyésző halavány gyopár, másként sárga gyopár (*Gnaphalium luteoalbum*). Mind a két növénynek bársonyos tapintású, fehér vagy szürke molyhos levele szintén alkalmas lehetett taplókészítésre.* A belőlük gyártott ú. n. gyopártaplóba épügy üthettek tüzet, mint akár az ürömtaplóba.

Ami mármost a gyopártapló üszögölését illeti, arra nézve Szvorényi azt mondja, hogy a fenti szólásmódban voltaképen » a növény pelyhéből *üszögölt*, azaz készülöben lévő, még ki nem dolgozott (*még üszögében van a munka*. Szabó D. Kisd. Szt.) taplóról van szó« (i.m.). Ez azonban tévedés. A helyes magyarázatra a gyopártapló készítésének módja vezet rá, mely nagyjában bizonyára olyan, mint az ürömtaplóé. A legjobb ürömtapló pedig Diószegi Sámuel leírása szerint a következőképen készül: »A' fekete Üröm leveleit megszáraztják, úgyhogy az alatt oljkor oljkor vízzel is megparáholják. Mikor jól kiszáradt, vagy kölyüben megtörik, vagy kézközt erősen öszvedör'sölik, hogy a' levelek fás részének pora hulljon ki, és tsak a' pamutforma béle maradjon meg. Ekkor vagy a' maga kórójának, vagy sárga dinnye héjjának *tüzes üszkét* [=az ürömkóro vagy a megszáritott sárgadinnyehéj szenét] tördelik bele, és azzal erősen öszvedör'sölik, hogy tűzkapóvá legyen. Így készül a' legjobb Ürömtapló, melj kellemetes szagával magát kedvelteti. Sok más molyhoshátú levelekből lehet ezenn a' módonn taplót készíteni, de azok az Ürömtaplónál mind alábbvalók« (Orvosi fűvész könyv 1813, 306).

A nagy magyar növénytudósnak ezek a sorai teljesen megvilágítják annak a közmondásnak az eredeti jelentését, melyet az imént tárgyul vettünk. Az ürömtaplóval azonos módon készített gyopártaplót szintén üszögölték és gyulékonyasága valószínűleg a belékevert tüzes üszög helyes arányától függött. Méltán mondhatták tehát: *Ahogy üszögölöd a gyopártaplót, úgy ütsz belé tüzet*, vagy Dugonics feljegyzése szerint: *A'mint üszögölöd gyopárod, úgy ücc belé*.

XXXVIII.

Isten bizony.

Mai nap is széltere elterjedt szelidebb esküforma, mellyel a beszélő állításának igazságát, szavának hitelét

* Erre Móra Ferenc figyelmeztetett.

szokta erősítetni, pl.: *Isten bizony*, még ma ott leszek! *Isten bizony*, holnapig elkészülök vele! *Isten bizony*, mind igazat mondtam! stb. Néha ennek a fogadkozásnak megváltozik a szórendje, mert *Isten bizony* helyett *bizony Isten-t* mondanak: *Bizony Isten*, el akartam menni hozzátok! *Bizony Isten*, rögtön visszatérek! *Bizony Isten*, mindjárt itt hagylak! *Bizony Istenemre* állítom! Egyszerűbb erősítés ez a rövidült forma: *bizony Isten*, *biz' Isten!*, tréfásan: *bizony Istók*, *biz' Istók!* Nyomatékosabb: *bizony egy Isten!*, még nyomatékosabb, szinte már ünnepélyes alak: *Szentháromság bizony egy Isten!* Gyermekkoromból élénken emlékszem valamennyire.

Érdekes, hogy ezt a bizonyára nem épen mai keletű esküdözést nem jegyezték fel szólásgyűjteményeink. Meglehet, hogy a régi gyűjtők vallásos okok miatt mellőzték, mert kétségtelen, hogy megvolt már a régiségben is. Az újabbak meg talán nem érezték benne közmondás- vagy szólásszerűséget és azért nem vették fel gyűjteményükbe. Egy szó annyi, mint száz: eddigi szólástörténeti ismereteink szerint az irodalmi nyelvben Dugonics használta volna először, mert legrégibb adatul az ő *Uliessesében* (1780.) és *Etelkájában* (1788.) található meg (vö. NyF. XIV, 30).

Eredetéről nemrég érdekes vita folyt a *Nyelvőrben* Kertész Manó és Kardos Albert között (LVI, 125, 153 és LVII, 14). Nem óhajtok külön-külön perbe szállni a vitatkozók felfogásával, csak jelentem, hogy nézetem szerint egyiküknek sincs egészen igaza. Észrevételeik között azonban akad több figyelemreméltó. Közleményeik számavehető érveit és adatait felhasználva és megtoldva a magam nyelvtörténeti megfigyeléseivel, a következőket gondolom az *Isten bizony* ~ *bizony Isten* szólásforma keletkezéséről.

Mindjárt előljáróban közlöm, hogy nem származhatott abból a régi, de egyáltalán nem esküszzerű szólásmondásból, melyet a *LevTár* következő adatában találunk: *Isthen bizonjom*, syratham az zegen arthatlan iffyaknak wezedelmeket (I, 251). Téved Kertész, midőn azt hiszi, hogy az *Isten bizonjom* teljesebb alakja a mai *Isten bizony*-nak. Az utóbbi szólásmód ugyanis esküdözés, az előbbi pedig csak annyi, mint *Isten a tanum*, *Isten a bizonyságom*, *Isten az igazam*.

De époly kevéssé teljesebb alakja a mi *Isten bizony*-unknak a régiségben eléggé elterjedt *Isten a bizonyságom* fogadkozás, melyre Kertész csak két példát idéz mindössze. Fölöslegesnek tartom ugyan példáit szaporítani, mert a régi nyelvnek minden ismerője tudja, hogy milyen gyakori ez a szólásmód a XVI-XVII. század nyelvében. De néhány erdélyi előfordulását mégis kénytelen vagyok idéz-

ni, mert Kertész szerint az *Isten bizonyságom* még a XVIII. század folyamán sem volt járatos Erdélyben. Ezt a téves állítást hadd cáfolják meg a következő példák: »Én súlyos rabságot viselek Uramhoz való hűségemért és nemzetemhez való szeretetemért, mert *bizonyságom Isten* ha pásztor nélkül akartam volna nyájamat hagyni, ...nem volnék most pogány rabja« (Béldi Pál írja 1659-ben Daniel Ferencnek. Vajda E.: A vargyasi Daniel család, 828). »*Isten s szent angyali bizonságom*, olyra nem szolgáltam ő nagyságoknak« (Bánffy Dénes írja 1670-ben. Teleki Mihály lev. V, 420) »...*bizonyságom az én Istenem*, ki szíveket, veséket lát s vizsgál« (Teleki Mihály írja 1675-ben; uo. VII, 51). »*Isten bizonyságom*, hogy méltán rám nem panaszkodhatik az asszony, mert soha legküsebbet sem vétettem« (Szabó Mihály kolozsvári plébános írja 1724-ben br. Apór Péternének. Monfrók XXXVII, 140).

Az *Isten bizonyom* meg az *Isten bizonyságom* tehát a XVI. és XVII. században szokott formái voltak ugyan a fogadkozásnak, de semmi közük sincsen az egészen másféle eredetű *Isten bizony*-hoz vagy helyesebben a *bizony Isten*-hez, melynek eredetét már a kódexek kora óta jól ismert és a régi nyelvben többjelentésű *bizony* (<*bizon*<*bizom* igéből Zolnai: NyK. XXIII, 155) szónak egy olyan használata magyarázza meg, melynél fogva ez a szó belekerülhetett a komoly eskü szövegébe.

A régi magyarok ugyanis így beszéltek: *byzon zeretev* a. m. igaz szerető, *byzon bezedev ember*: igaz beszédű, *byzon wt*: igaz út, *Zolgallyatok wraytokat mynd byzon zolgaak*: mint igaz szolgák, *ez vylaghnak byzon megh valtova*: igazi, valóságos Megváltója. Bornemisza Péter azt prédikálja, hogy: Christus noha ket *bizony természetű, bizony istenis, bizony emberis*. És vele egy időben azt tanítja Félegyházi Tamás, hogy: Az Christus *igaz ember is*. Kétségtelen, hogy a *bizony Isten*-t is *igaz Isten*-nek mondja. Nyilvánvaló, hogy ez a *bizony Isten* = *igaz Isten* nem a.m. igazságos, igazlátó, igazságtevő Isten, hanem 'aki valóban van, a csakugyan létező, az élő Isten'. Midőn tehát Apór Péter azt verseli, hogy: »*Örök Isten s bizony, ember azt kiáltá*«, akkor ez a *bizony Isten* szintén azt jelenti, hogy az Isten 'való, igazán van, igaz'. Ennélfogva egészen természetes, hogy így imádkoztak a XVI-XVII. században: *Hiszek egy bizony Istenben*. Hitüket így vallották meg: *Hyzem ees wallom az istent allattyaban egynek lönny, zemee-lyeben háromnak: atyát, fywt ees zent leeleek egy Byzony istent* (Radvánszky: Családélet III, 98. 1564). *Szent Háromság egy' bizony Isten* (B. Szabó: Magy. Vir. 70). A mai (de a régiségben szintén ismert) *igaz Istenre, élő Is-*

tenre esküszöm helyett meg azt mondták: *esküszöm az egy bizony Istenre*, pl.: »Ezt pedig nem féltünkben írjuk, Isten minket úgy segéljen *teljes szentháromság egy bizony örök Isten*, hanem hazánknek igaz tagjai lévén« (TörtTár 1889, 141. 1659-ből). »Azért esküszöm az élő mindenható Istenre, ki atya, fiu, Szent-Lélek *teljes szent háromság egy bizony örök Isten*, engemet úgy segéljen s úgy adja lelkem idvességét« (Nagybaczoni Baló Mátyás hitlevele 1686. TMEOkmt. IX, 131). »Esküszöm azért az élő Istenre, ki atya, fiú és szent lélek, *teljes szent háromság egy bizony örök Isten*« (1691; uo. 319) »...az *igaz teljes szent háromság egy bizony örök Isten* és a boldogságos szűz engemet úgy segéljen« (uo. 321). A *bizony Istenre* esküdni a régiségben szokásos esküforma volt. Ebből a — hogy úgymondjam — hivatalos esküformából mentek át a *bizony Istenre* esküszöm v. *mondom, hogy igaz*>*bizony Isten, hogy igaz*>*bizony Isten*>*biz' Isten* és a fent közölt máig is népi használatú változatok a mindennapi beszédbe. Jelentésük voltaképen ez: amilyen *bizony az Isten*, azaz amilyen igaz, hogy van Isten, olyan igaz, amit állítok.

Ma már nemcsak azt mondjuk: *bizony Isten*, hanem azt is: *Isten bizony*. De kétségtelen, hogy az előbbi az eredetibb. És ahogy van *áldja Isten* és *Isten áldja*, *látja Isten* és *Isten látja*, *tudja Isten* és *Isten tudja*, *hozta Isten* és *Isten hozta*, úgy lett meg a *bizony Isten* mellé az *Isten bizony*.

Természetes, hogy a jóval vallásosabb régi világban nem esküdöztek az Isten nevével minden semmiségre, mint ma. Akkoriban ugyanis nagyon megítélték azt az embert, aki esküdni mert »az Isten fejére, vagy Krisztus Urunknak valamely tagjára, rútúl, gonoszúl, és éktelenül; a' mint szoktak chelekedni a' hitván el-vetett Lovászok, Kochisok, Barom-hajtó pásztorok, és egyéb goromba parasztok« (Káldi Gy.: *Istennek szent akarattya*, 1681. 113). Alkalmasint a *bizony Isten* sem fordult elő gyakran a beszédben, nemcsak azért, mert a harmadik parancs arra int, hogy: *Ne vedd fel a te urad, istened nevét hiába*, hanem azért is, mert ezek is az Isten igéiből valók: »*Én pedig mondom nektek, hogy egyáltalában ne esküdjete: se az égre, mert az Isten királyi széke, se a földre, mert az ő lábainak zsámolya, se Jeruzsálemre, mert a nagy király városa; még fejedre se esküdjél, mert egy hajszálat sem tudsz fehérré vagy feketévé tenni. Legyen pedig a ti beszédetek: igen, igen, nem nem; ami ezeken túl vagyon, a gonosztól vagyon*« (Máté V, 34-37). Tollhegyre meg már csak azért sem került, mert az ember rendszerint jobban megfontolja, amit ír, mint amit mond. A *bizony Isten*-nek, *Isten bizony*-nak pedig

élénken érezhették eskü-voltát még a XIX. században is. Jól bizonyítja ezt Kisfaludy Csalódásokjának következő helye, melyben az egyik nő szereplő így inti a folyton esküdöző Mokányt: »*Ne esküdjék minden szóra*«. És erre Mokány: »*Engem úgys'* (bekapja száját). Csitt! Nem szabad; rossz szokás, *isten bizony!*« Ha tehát hirtelenében kikottyantották is néha, írni olyat írtak helyette, ami nem esküdözés volt, hanem fogadkozás, vagy pedig az erős hitnek, szilárd bizodalomnak, mély meggyőződésnek állandó és megszokott kifejezése. Az effélékben természetesen nem kerülték az Isten nevét, mert e fajta alkalmazását senki sem vehette bűnül. Ennélfogva a régi nyelvben se szeri, se száma az ilyen szólásmódoknak:

Hívom Istent bizonyságul (TörtTár 1900, 181. 1659) ...*bizonyságul hívom az úristent* (Szilágyi S.: Bethlen G. kiadatl. lev. 298. 1621) ...az minden szíveknek titkoknak által látó s tudó böles *istent merem bizonyságomra híni* (uo. 238). ...*bízom az Úr Istenben*, hogy napról napra jobbak lesznek (uo. 1904, 403. 1558). Valamennyi tisztviselőt töltél, mind kicsaptam, magadat pedig, *bízom Istenben* kevés nap-üdő alatt a törvény felakasztat (Takáts S.: A magy. mult tarl. 174. 1688) ...*bízom az én Istenembe*, hogy bizony úgy jövök az ő felsége serena faciese elől ki, mint az arany a tűzből (Bethlen M.: Önélet. II, 429).

Isten tudós benne, mint leszen (TörtTár. 1900, 179. 1658). *Isten tudós benne*, Erdélyben is ha maradhat-e meg (Kemény J. Önélet. 403) ...távol létemben is, *te tudod isten*, nincs dicséretes s érdemes emlékezete kgdnek fedelékenységbn nálam (TörtTár 1896, 212. 1657) ...*te tudod isten*, nem volt soha is semmi rövidségek, sem nekik, sem az pápista szegénységnek (uo. 242, 1659) ...*de te tudod isten*, minden igaz ok nélkül szenvedem ez nagy kár-vallásomat, *az igaz isten legyen bíró* benne, s az háladatlan lengyel nemzetet büntesse meg (uo. 225. 1658). Az causám (*tudod Isten*) nem félelmes (Teleki M. lev. VII, 155. 1676). És *te tudod egeknek Istene*, hogy tisztá az lelkem (Béldi Pál végrend. TörtTár 1899, 342).

...*él az Isten*, hogy örömet meg mívelem vala (TörtTár 1904, 275. 1553) ...mért *él az Isten*, hogy szertelen káros leszek és most is vagyok (uo. 415. 1560) ...az mivel kegyelmed sokszor ellenünk mind ez fényes portát s az budai vezért is akarta irritálni s ártalmunkra fordítani olylyal, ki — *él az Isten* — soha ugy nem volt, s nem is leszen (MontME. V, 335. 1645) ...*él az Isten*, csaknem minden odabe való jószágocskáim jövedelme arra fordítatik (TörtTár 1896, 229. 1658). Noha pedig nem csak magam szabadulásomat kívánom és urgeáлом, hanem velem levő több becsületes rendekét is ha lehetne: *él az Is-*

ten! nemcsak velem együtt kívánnám megszabadulásokat (Kemény J.: *Önélet.* 518). *Él az Isten*, Uram, nem hinné Kegyelmed, mint van itt az állapot (Teleki M. lev. II, 509. 1663).... *mert fenn az Isten s látja* (uo. I, 167. 1658) ... *fenn az Isten, lát mindent* (uo. 570. 1660).

...*de hiszem Istent*, hogy napról napra jobban leszen (TörtTár 1910, 522. 1552) ...realitásnál egyebet nem szoktam követni, *hiszem istent*, nem is tapasztaltatom soha máskülönben (uo. 1896, 258. 1660). Szebeni árulóink is, *hiszszük Istent*, nemsokára kezünkben lesz (uo. 339. 1660). ...*hiszem Istent*, hogy feleségem ezeket...másnak nem hagyja (uo. 1897, 219. 1663). *Remélem Istent*, jó nyaklevest adhatunk ezennel nekik (Takáts S.: A magy. mult tarl. 207. 1644).

...*isten soha jó szerencsémét ne adja*, ha azon hazának romlásával stb. (TörtTár 1896, 267. 1661),...*vagyon Isten az egekben*, ki megszánja az én abban való ártatlanságomat (uo. 1899, 290. 1907) ...*az én istenem úgy áldjon meg*, ha nem kerülve kerülném az ő kglvel való ízetlenséget (uo. 1896, 246. 1659) ...nincs mit tennem, oka sem vagyok, *lássa s ítélje az az jó isten*, kinek oltalmában és gondviselésében ajánlván tovább is magamat (uo. 243. 1659) ...*örömet hagyom az én kegyelmes istenem ítéletire magamot*, az ki világosságra és nyilvánásra szokta hozni az emberi szívek titkát (uo. 247. 1659) stb. A *látja Isten és tudja Isten* használatának példáit l. Kertész, Nyr. LVII, 15.

Ebből a kis sorozatból, melyet különben könnyű volna tetemesen megbővíteni, nyilvánvaló, hogy a régiek korántsem idegenkedtek az Isten nevével való fogadkozástól. A példák legtöbbször valószínűleg inkább a jámborság megnyilvánulásának tartották, semmint bűnnek, noha a szigorúbb vallásos felfogás sűrűbb vagy igaz ok nélküli alkalmazásukat bizonyára nem nézte egészen jó szemmel. Azonban a *bizony Isten* csakugyan nem fordul elő közöttük, mert egészen világos volt a kapcsolata a valóságos, komoly esküvel és ezért vallási okok tiltották a törvénykezésen kívül való használatát. De az már mégsem hihető, hogy ez a tilalom minden *bizony* szóra kiterjedt volna, mint ahogy Apor Péter állítja. Szerinte ugyanis: »Sőt még az *bizony* szót sem mondták sokan az akkori fő s nemes asszonyok, s az gyermekeknek sem engedték mondani (*bizony* gyermekkoromban nekem sem engedik vala meg, hogy *bizony* szót mondjak), sőt más sok olyan úri, fő nemesasszonyokat is ismértem sokat, az kik soha *bizony* szót nem mondtattak, hanem mikor *bizonyt* kellett volna mondani, így szóllott: *Én ugyan nem, az azért nem, elhiggye kegyelmed, úgy vagyon, nincs különben, igazán mondom*

s az többi. Most pedig, úri asszonyokról nem szólok, de nemes asszonyok, nemes leányok is elegenden vadnak, az kik széltében minden szemérem nélkül szaporán elmondják: *Isten engem úgy segéljen* s úgy esküsznek, mint akármely nyíri pajkos katonák» (Monfrók XI, 415; idézi Kertész Nyr. LVI, 125).

Apornak ezeket az állításait nem szabad túlságos komolyan vennünk. Tudjuk, hogy rózsaszín pápaszemmel nézte a multat és feketével a jelent, úgyhogy bátran elmondhatjuk róla Horatiussal: *Difficilis, querulus, laudator temporis acti*. Elég csak futólag átlapozni Apor gyermekkorának erdélyi levelezését, mindjárt észrevevesszük, hogy mennyi túlzás van az imént idézett sorokban. És ha gyermek-ségében csakugyan nem engedik vala Apornak, hogy *bizony* szót mondjon, akkor ennek a tilalomnak nem sok foganatja volt, mert felnőtt korában csak olyan sűrűn használja, mint a talán kevesebbszer intett kortársai (1. levelezését Monfrók XXXVI—XXXVII).

Azonban valami kevés igazság mégis csak lehet Apor fentebbi megállapításaiban. Nagyon valószínű ugyanis, hogy az erdélyi művelt és vallásos urak, asszonyságok valóban tiltották a *bizony*-t, de ez a tilalom csak egy bizonyos fajtájú *bizony* szóra vonatkozhatott: arra, melyet esküdözés helyett használva a *bizony Isten* kapcsolatból éreztek kiszakadottnak. Ezt a *bizony*-t mondja B. Szabó Dávid is »ártalmas szó«-nak A' magyarság' virágiban: »Bőven kioront szájából az ártalmas szó, *fujja a szitkot, bizonyt*« (408), és csak erről lehet szó a következő adatokban is: *Két »bizony« felér egy istenűgysegélyvel. Zsidónak »bizony« mondása [azaz esküdözése]* (Margalits i.m. 67). Én a szegény pór elhagyott fia, | *Bizonnyal esküszöm* előttetek (Jókai: Dózsa Gy., idézi Lehr: ToldiComm., 352). *Bizonyomra mondom*: becsületemre mondom; *bizony*-szó: becsület-szó; *bizonyt fújni*: bizonyozni, esküdözni. *Még a bizonyát is elfujta*: esküdözött (MTsz. I, 139). *Bizonyt fujni* tulajdonképen a.m. *bizony Isten*-nel esküdözni, vö. *Fújd ki a biz' istenédet*: mondd, hogy 'biz' isten'. *Fújd rá a biz' istent*: mondd, hogy 'biz' isten' (Csallóköz. MTsz. I, 640). *Fújj bizon[t]*: mondd, hogy Isten bizony (Horpács. Nyr. XXVI, 558). *Fújj bizonyt*: esküdjél meg (uo. XL, 95).

Alkalmasint úgy lehettek a régi erdélyiek a *bizony* szóval, mint most mi az *adtá*-val. Midőn ugyanis azt mondjuk, hogy *erősen fújja az adtát, szórja, mint katona az adtát, pereg a száján az adta, ritka magyar adta nélkül*, vagy midőn Tompa kedves dalában azt olvassuk: *Eszem azt az imádságos kis szádat, | Háróm hétig nem hallod egy adtámat*» (Télen, nyáron), akkor nem az *Istenadta, Úradta, szentemadta, észemadta* jelzős összetételek jám-

bor *adtá-jára* szoktunk gondolni, hanem arra, mely az előbbieknel jóval gyakrabban ott hallható az *ördögadta, ebadta, kutyaadta, feneadta, disznóadta, disznózomadta, kutványomadta, mordizomadta, lélekadta, tatáradta, tüzesadta, fékomadta, kutyafigomadta, mennykőadta, menndörgősadta, milliomadta, veszettadta, láncosadta, csinálomadta, eszezadta [e s ez adta], ilyen-olyanadta, adta-teremtette* stb. szitkozódásokban.

Kétségtelen, hogy ma, kivált a nép körében elég nagy kelete van a *bizony Isten~Isten bizony* használatának. Ennek nemcsak az a sajnálatos körülmény az oka, hogy az esküdözést tiltó vallási parancsoknak egyre kisebb a hatásuk, hanem az is, hogy ez a szólásmód már csaknem egészen elvesztette kapcsolatát a hajdani esküformával. Mióta ugyanis a *bizony* szónak egykori 'igaz' jelentése elavult és egyszerű nyomósító határozószó lett belőle, azóta az *egy bizony Isten* helyett az *egy igaz Istenre* szoktak esküdni, s így a legtöbb embernek esze ágába sem jut, hogy mikor állítását *bizony Istennel* erősítgeti, akkor voltaképen esküdözik. De azért különösen a gyermekek között mindmáig hallani, hogy midőn valamit pusztá szóra nem hajlandók elhinni egymásnak, a kételkedő fél felszólítja a bizonykodót: *Esküdj meg! — Bizony Isten! vagy Isten bizony!* esküszik rá nyomban a másik.

XXXIX.

Szidja mint a bokrol.

Úgy tudom, hogy a szóláskutatás még eddig nem derített világosságot ennek az országszerte ismert szóláshasonlatnak az eredetére. Egyik iskolai nyelvtanunkban ugyan azt olvasom róla, hogy egy régi átokformával van kapcsolatban; de hogy miféle ez a kapcsolat, vagy kitől való és hol található meg ennek a vélekedésnek valamilyen bizonyítása, arra már az illető tankönyv pythiai homályosságú szólásmagyarázó jegyzete természetesen nem terjeszkedik ki. Pedig azt hiszem, nem csak magam vagyok kíváncsi rá.

Nem tartom épen lehetetlennek, hogy valamely előttem ismeretlen szólásfejtő kísérlet valóban foglalkozott már a címbeli szólásmód magyarázatával és valóban az ímént érintett eredményre jutott. Azonban ez az eredmény — ha csakugyan megellelhető valahol — aligha lehet kielégítő, mert máskülönben Kertész Manó nem mellőzte volna az előbbieket folyamán többször idézett összefoglaló munká-

jában, melyben külön fejezet tárgyalja a néphitben és a népszokásokban gyökerező szólásainkat, de a fentebb jelzett kapcsolat szerint ezekkel azonos eredetűnek gyanítható *szidja mint a bokrot* szóláshasonlatról sehol sincs benne említés téve. Aztán meg ha van róla valahol helytálló magyarázat, akkor egy T. V. jegyű írónak (valószínűleg Tolnai Vilmosnak, a legkiválóbb magyar szóláskutatónak) bizonyára nem szükséges a következő sorokat írnia az Ethnographiában (XXXVIII, 61):

Szidja mint a bokrot. Mi a szólás eredete? Van-e valamilyen folklorisztikus alapja? Régi forrásainkban nem találok; a legrégebb előfordulása Baróti Szabó Dávid, Magyarság virági. 1803, 409. lap.

T. V. kérdéseire eddig tudtommal nem érkezett felelet. Sorainak ténybeli megállapítását sem cáfolta meg senki. Azt hiszem tehát, hogy nem lesz fölösleges, ha az alábbiakban kifejem a *szidja mint a bokrot* eredetét illető véleményemet.

Régi szólásgyűjteményeinkben én sem találtam meg, pedig amint adataim bizonyítják, a régi magyar nyelv kétségtelenül igen jól ismerte. A T. V. által legrégebb előforduló helyéül megjelölt Magyarság virági előtt már megvan Gvadányi Rontó Páljában (1793.): »*Káromlotta, szidta valamint bokrokat*« (1807.-i kiad. 240). Ennél egy sokkal régebb adatom 1643-ból való: »*Sőt igassággal írom Nagyságodnak, hogy vendégségével azt nyerte, hogy a vármegye követei, ha Kerekes András uram a pozsonyi követ nem tartóztatta volna, mind együl egyig vissza mentek volna az ajándékokkal. Az lengyelek, azok mint a bokrot úgy szidják*« (TörtTár 1904, 454). Eddig ismert legrégebb előfordulását azonban 1627-ből keltezhetem: »...mind birakot eskütteket *ugi megh szittam en mint az bokrot*« (Győri tört. és rég. füz. I, 324). Ezekből az adatokból azt merem következtetni, hogy a nevezett szólásnak eléggé elterjedt használata lehetett már régi nyelvünkben is. Hogy Baróti Szabó feljegyzését megelőzően mégis hiába keressük szólásgyűjteményeinkben, annak alkalmasint az lehet az oka, hogy ezek a különben igen érdemes munkák tudvalevőleg nem rendszeres egybegyűjtései nyelvünk szóláskincsének, hanem inkább csak görög és latin szólások magyar értelmezéseit tartalmazzák. Így aztán könnyen kimaradhatott belőlük akárhány olyan, egyébként már akkoriban is általános használatú gyökeresen magyar szóláshasonlat, szólásmód vagy közmondás, melyet Decsi vagy Kisviczay a legjobb szándékkal, néha a legigyekvőbb erőszakkal sem tudtak hozzákapcsolni az értelmezendő idegen frázishoz.

A *szidja mint a bokrot* jelentése egészen világos: anynyit tesz, hogy nagyon, erősen, kíméletlenül leszid valakit,

semmi becsületet sem hagy rajta, leszedi róla még a keresztvizet is, vagy amint szintén szokták mondani: *leszidja a sárga földig*. Ennél az utóbbi szólásmódnál állapodjunk meg kissé fejtegetésünk végső eredménye érdekében.

A népnyelv meg a köznyelv a sárga földet nemcsak abban a szólásban emlegeti, hogy *leszid, lehord, lebecsmérel a sárga földig*, hanem ebben is: *a sárga földig leissza magát*. De mi ez a *sárga föld*? A művelt talaj legfelső rétege a *porhanyó föld*. Ez alatt van a *fölső föld*, ebbe szánt bele az eke, ezt forgatja meg az ásó: termelésre való. Mélyebben fekszik a *sárga föld*, rendszerint ennél is mélyebben a *kék vagy agyagos föld*. Midőn a földmunkás mélyre ás, akkor azt mondják, hogy *leás egészen a sárga földig* vagy az *agyagos földig*. Ebből az osztálynyelvi kapcsolatból szakadt ki és vált köznyelvi nyomatékosító kifejezéssé a *sárga földig le*, az *agyagos földig le* szólásforma. Ezért mondhatják tehát a nagyon részeg emberről, hogy *leitatta magát a sárga földig* v. az *agyagos földig*; arról, akit nagyon leszidnak, lehordanak: *leszidták a sárga földig, lehordták az agyagos földig* (Komáromi J.: Cs. és kir. szép napok 88); akit sok pénzzel megvesztegettek: *lefizették a sárga földig*; a sporttudósító is azért írhatja a lóversenyfogadások legkedveltebb lováról, hogy *a favoritot a sárga földig lefogadták* (Ezt többször olvastam a Magyarság c. napilap sportrovatában).

Az ehhez hasonló szólásalakulásra van még más példánk is.

A tapasztalat azt mutatja, hogy a jégeső rendszerint sűrűn és zajosan hullik. Ez a természeti megfigyelés szó-láshasonlatba foglalva annak a kifejezésére szolgál, hogy valamely ismétlődő cselekvés gyors egymásutánban megy végbe. Ha pl. megrázzuk az érett gyümölcscsel megrakott szilvafát, akkor mondhatni, hogy *úgy hullik a szilva, mint a jégeső*. Ebben még szorosabb a kapcsolat a szó-láshasonlat alapjául szolgáló természeti jelenséggel. Akkor sem sokkal lazább, mikor a pattogva, szaporán káromkodó ember-ről azt mondjuk, hogy *káromkodik mint a jégeső* (Margalits 376, 770). De már sokkal nagyobb az eltávolodás az eredetitől abban a változatban, mely a sokat hazudozóról azt állapítja meg, hogy *hazudik mint a jégeső*, vagy mikor Tömörkény a vallatóra fogott verekedő tanyai legénység-ről azt írja, hogy »annak idején megvadultan marta egymást a csárdában, ezúttal nem tud semmiről semmit, ellenben *tagad, mint a jégeső*« (Egyszerű emberek 211).

A gazdaságban a disznóknak tökö-t, a juhoknak, lovaknak szecskát, az ökröknek kukoricakórót, a *teheneknek répát vágnak* (CzF. VI, 729). Megfelelő szerszámmal a ré-pavágás, répametelés könnyű foglalkozás, ügyes ember

munkája nyomán sűrű egymásutánban hullanak halomra a répaszeletek. Erre a körülményre vonatkozik ez a szólásunk: *vágja mint a répát*, azaz könnyeden, gyorsan, szaporán vág valamit. Azonban a *vág* ige nemcsak azt jelenti, hogy 'schneiden', hanem azt is, hogy 'hauen, schlagen', azért akit szapora ütlegekkel vernek, arra is azt szokták mondani a mindennapi beszédben, hogy *vágják mint a répát*. És mivel a *vág* a. m. 'ver', természetesen azt is mondják, hogy *verik mint a répát*, noha a répát eredetileg csak vágni szokták; a diáknyelvben pedig a *vág* ige további jelentésfejlődésével ekként jellemzik a kitünően megtanult lecke gyors folyamatú felmondását: *vágja a leckét mint a répát*. E szólásnak a gazdasági élettel való szorosabb kapcsolatát őrizte meg ez az érdekes változat: »Bruszilov még mindig úgy metélt bennünket, mint a répát szokás a gazdaságban« (Komáromi J. i. m. 175). Az eredeti szemlélettől való nagy eltávolodást tüntet fel a következő példa: *Feleségét csalta mint a répát*. (Pesti Hírlap Vasárnapja 1928. nov. 18., 11. l.). A répát csalni igazán nem lehet, ez a szóláshasonlat logikailag képtelenségnek látszik. Ámde ebben: *mint a répát* — benne rejlik az eredeti szólásnak egész képzettartalma: 'könnyeden, gyakran, szaporán csinál valamit', ennélfogva — amint a példa mutatja — alkalmazhatták olyan vonatkozásban is, mely igen messze esik eredeti kapcsolatától.

Ez a kis kitérés azért volt szükséges, mert az imént fejtegetett szólásmódok alakulásának analógiája segítségünkre lesz a címbeli szóláshasonlat származásának felderítésében. Térjünk tehát vissza oda, ahonnan kiindultunk: a *szidja mint a bokrot* magyarázatához, és e célból fogjuk vallatóra a régi nyelv adatait.

A régi emberek nemcsak azt mondták, hogy valakit *szidnak mint a bokrot*, hanem azt is, hogy *verik mint a bokrot*. A *tam periit, quam extrema faba* latin szólást Kisviczay így értelmezi magyarul: *Mint a' bokrot minden [=mindenki] veri* (Adagia 502). Ennek a szólásmódnak a bokrán természetesen az útszéli bokrot kell értenünk, melyet gyermek, állat kegyetlenül megtépáz, vándor, járókelő botjával kíméletlenül végigver; az emberek útjába esvén, senkitől sincs nyugta, mindenki rákap, rászokik (vö. *téptek, mint a' dió-fát az ország' úttján*. B. Szabó: *A' magy. vir. 66*),* vagyis *olyan, mint a szélső ház: sok*

* Valószínűleg hasonló eredetű ez a rábaközi szólás is: *üti mint a gpmot* [azaz *gpmot*, vö. *gpm-gpm*] (MTsz. I, 754). De úgy látszik, eredeti jelentése ma már teljesen elhomályosult és azért mondja róla egy közlő, hogy a *gpmot* (vagy talán a *gpm?*) valami állatféle lehet (Nyr. XLV, 47). Zala megyében már *gpma* lett belőle: *Hajtpá, mint a gpma* (Nyr. uo.) és állítólag valami gonosz szellemfélét értenek rajta.

veszedelem éri (Nyr. XXI, 432). Ha embert zaklatnak eny-nyire, méltán panaszkodhatik, hogy: »*ezek az mint latom, vgan ram zoktak mint eg bokora*« (Szalay: Négyszáz magy. lev. 235. 1557). Az ilyen bokornak csakugyan rossz sora van. Midőn tehát valaki hozzá hasonló mostoha bánásmódban részesül, akkor azt mondják róla, vagy legalább is azt mondták róla a régiek: »*Mint egy bokrot nyavalpást tsak úgy tartják*« (Kisviczay i. m. 502).

Azt hiszem, hogy a *veri mint a bokrot*, azaz 'nagyon, kiméletlenül veri', meg a *szidja mint a bokrot*, azaz 'nagyon, kiméletlenül szidja' szóláshasonlatok igen közeli atyafiak. Kettejük közül az előbbi az eredetibb, alapja az imént említett reális szemlélet. Az utóbbi, melynek kimutatható szemléleti alapja nincs, nézetem szerint csak amannak a mintájára keletkezett, mégpedig oly módon, mint ahogy azt a fentebb tárgyalt szólásmódok esetében láttuk.

XL.

Pokolegyháza és társai.

Népies szólásainkban gyakran előfordul, hogy a *pokol* szó helynévmeghatározás céljából valamely földrajzi fogalom nevével társul és jelzős kapcsolatot alkot vele. »O [így!] Galambom szomszéd Aszony [így!] — olvassuk egy XVIII. századi pálos iskoladramában — hiszen az én Uram egész sárkán, nem hiszem, hogy *Pokol vármegyében* legyen mássa« (RMKönyvt. II, 34). »Felőlem mehetnek kendtek bár *pokol Indiába* is«, írja Móricz Pál Pusztuló világ c. kötetében (189. l.). »*Fekete Országba* igazította«, mondja a XVII. században Czeglédi István (MNY. VIII, 372) e helyett: *pokolra küldi*, míg Pázmány *pokolország*-nak nevezi az ördög birodalmát: »Vaj ha meg-gondolnók minnyájan, hogy bűneinket azt érdemlettük, hogy ördög tagjai, és *Pokol-ország* polgári lennénk« (Préd. 1695-i kiad. 272). Ma szintén *pokolország*-ot emlegetnek a magyar nyelvterület legnagyobb részén, pl.: »Mehetsz akár a *pokolországába* is! Akinek nem tetszik, menjen a *pokolországába*! Hol a *pokolországában* tekeregtél idáig?! Pab zsáktyo, *pokolországák* sohasé telik még (ez utóbbit l. NyF. XXXIV, 116) ...én ugyan el nem maradok kegyelmedtől, ha a *pokol országába* megy is« (Jókai: A kétszarvú ember). De mivel a szokásmondás szerint a *pokolban* is esik néha vásár, sokszor hallani ezt is: »Ugyan hová mehetett? — Mit tudom én? Talán *pokolvásárára*!« »Vajjon hol lehet most? — Hol? *Pokolvásárhelyen*!«

Ezek közé tartozik a *pokolegyháza* összetétel is, mely alkalmasint az *-egyháza* utótagú helynevek (Félegyháza, Kétegyháza, Fehéregyháza, Veresegyháza stb.) mintájára alakult. Népnyelvi előfordulását tudtommal először a Nyr. XVII, 323. lapján jegyezték fel a Rábaközben: *Hun a pokú egyházábo jártá?* (hol csavarogtál?). Egy későbbi adata Baranya megyéből való: »Nincs igaza a papnak? Dehogya se — a *pokolegyházban!*« (Nyr. XXVI, 141). Putnoky Imre egy mátyusföldi embertől hallotta, aki arra a kérdésre, hogy közel vannak-e földjei a faluhoz, így felelt: »Dehogya, kinn vannak arra messze, valahol *pokolegyházában*« (MNy. IX, 96). *Pokolegyházán van az már:* árkon-bokron túl (Nyr. LIV, 95). Tolnai Vilmos szerint Kisújszálláson azt mondják: »Eriggy *pokolfélegyházába!*« azaz: takarodj a pokolba! (MNy. X, 240). Én a néptől eddig csak *pokolegyházát* hallottam emlegetni, legutóbb Szegeden így: »Jó vóna má Pestre mönni!« — »Oda, oda! *Pokolegyházára!*« De viszont irodalmi adatom csak a *pokolfélegyházára* van. Jókainál többször találkozunk vele, pl.: »Eredj a *pokolfélegyházába!*« (És mégis mozog a föld. Nemz. kiad. XLIII, 300 és Az elátkozott család, ez utóbbi előfordulását id. Nyr. XLVI, 157). Menjen a maga dolgára *pokolfélegyházába*, s ne tátsa a száját a más ember ablakára« (Vadon virágai. Nemz. kiad. XXII, 44). Tolnaival én is azt hiszem, hogy az euphemismus termette ezt a változatot, vagyis Félegyháza város neve azért került bele a szóba, hogy enyhítse a *pokol templomá*-nak értett *pokolegyháza* bántó célzatát. Valószínűleg szépítésből keletkezett az a változat is, melyet szintén Jókainál olvasunk: »Ugyan hol a *félpokolban* jársz, mikor annyit kereslek?« (Nemz. kiad. XLIII, 112).

Pokolnak tágas az útja, mondja Pázmány. *Egy út a mennyországba, de sok a pokolba*, tartja a közmondás. Nem csoda tehát, ha egyszer-másszor ekként is érdeklődnek megtett utunk felől: »Merre a *pokol országútján csavarogtál* eddig?« De elég sűrűn hallani még a többi között ilyeneket is a fentiek helyén: »Hol lehet az a kendő? Biztosan a *pokol padján* vagy *padlásán*.« »Merre lehet az a gyerek? A kocsmában, vagy hol a *pokol pitvarában* v. *pokol fenekén*, *p. fészkes fenekén*, *p. fészkeiben!*« »Hová a *pokol istenibe* tettétek azt a fejszét?« »Elmehetsz előlem *pokol k....anyádba*« (RMKönyvt. XXI, 213). »Tuggya Isten, hun van *pokó gyéhennájába!*« (NyF. X, 51). »Hun a *pokol hegýibe* vótá?« (NyF. XXXVII, 58). Népnyelvi gyűjtőink ezt a kis sorozatot könnyen teljesebbé tehetik.

S ha már ennyit bajlódtunk ezekkel a poklos szólásokkal, jegyezzük meg egyúttal azt is, hogy a pokol nemcsak a gonoszok lakóhelye, ahol együtt van minden *pokolra* való, *pokol* szülötte, *p. termette*, *p. pozdorjája*, *p.*

fajzatja, p. szemete, p. fattyja, nemcsak hívatlan vendéget, fogadatlan prókátort, lábatlankodó gyereket, bút-bajt, nyűgöt, kellemetlenséget kívánnak oda, hanem ott van méltó helye valamennyi eltört cserépedénynek is. Azért mondja egy népies szóláshasonlat: »*Annyi van ott* (valahol valamiből), *mint pokolban cserép.*« És azért mókáznak erre a barátságos felszólításra: »Menj a pokolba!« imígyen: »Mennék is én, de ott már nem lehet elférni, mer az asszonyak mind cseréppel tötették teli (Maros-Torda m., Nyr. XXVI, 519). És azért énekel Arany is így Az elveszett alkotmányban: »Bent a vityillóban beteges mécs pisla sugári | Oszlatják a homályt s növelik. Hajdanta köcsög volt | E' szomorú fénytár, s eltörve *pokolra hajítá* | Asszonya, hol valamennyi cserép s gonosz ember együtt van.« (I. É.). E kifejezés népi eredetére a költő maga utal a művéhez fűzött jegyzetében: »*Pokolra hajítá.* Közmondás, hogy a pokolban sok cserép van, mert minden asszony oda dobja eltört edényét, mondván: eredj pokolba!« (Összes m. IV, 151).

XLI.

Kerekagyon kiált.

Egy hódmezővásárhelyi közlés szerint, ha valaki két markát szájához emelve kiált, hogy a hangja erősebb legyen, akkor azt szokták róla mondani, hogy *kerekagyon kiált*. »*Kijátok neki kerekagyon, akkor majd jobban meghallja*« (MNY. II, 281). Nyilvánvaló, hogy a *kerekagyon* összetett szó; előtagja a köznyelvi *kerék*, melynek a népnyelvben tudvalevőleg *kerek* alakváltozata is van, utótagja pedig az *agy* főnév határozóragos alakja. Tehát az egész kifejezés eredetileg azt jelenti, hogy valaki *kerékagyon*, azaz a kerék agyán át kiált válakinek.

A száj elé hangerősítés céljából kereken odatartott tenyér valóban hasonlít is egy kissé a kerékagyhoz, ámde magából ebből az elég távoli hasonlóságból a szólást nem lehetne teljes világossággal megérteni. A dolog kétségtelen nyitjára egy érdekes népszokás vezet rá, mely pl. a szegedvidéki tanyákon és alkalmasint a hódmezővásárhelyieken is szélteben divatozik. Ha ugyanis a kutya, macska vagy borjú elbódorog, akkor azt szokták cselekedni, hogy kereket emelnek a kéménybe és a kerék torkán, agylyukán keresztül kiáltanak az elcsavargott jószág után: *megkiáltják*, hogy hazataláljon. Az elveszett kutya után pl. ezt szokták kiáltani: »*Bundás, gyere vissza, mer ha nem gyűsz,*

az ördög éviszi a mostani gazdáját!» De leginkább csak az eltűnt jószág nevét kiáltják a kéménybe néhány hívogató szóval. A bitangoló vagy esetleg már új gazdát lelt állat a népi hiedelem szerint meghallja ennek a tanyai rádiónak az üzenetét, akármilyen messze távozott is (íme, Prédikátor Salamonként: semmi új sincs a nap alatt) és rövidesen hazatér. Megjegyzem, hogy Szegeden művelt emberektől is hallottam már, amint — persze csak tréfálkozva — odaszóltak annak, aki valamely elveszett holmiját kereste: »*Kiálts a kéménybe, majd megkerül!*«

Ezt a szokást a szegedvidéki népélet kitűnő ismerője, Tömörkény István is említi: »Amott meg akad egy másik ember, aki ha a *kocsikerék végiglyukán át bekiáltoz a kűrtőbe*, hazatér az elbódorgott borjú« (Népek az ország haszn. 243);...az elkódorgott macskát hazahívhatja, *nevét a kéménybe* annak rendje és módja szerint [azaz *kerékagyon át*] *belekiáltván*« (uo. 140). Egy bácsmegyei följegyzés is tud róla: »Ha a kutya eltéved, *kereket emelnek a kéménybe s a lyukas kerékagyon át elkiáltják a nevét*, mire hazajön.« (Magyarorsz. várm. és városai: Bács-Bodrog vm. I, 345). Egy magamgyűjtötte szegedi (alsótanyai) adat szerint az elhagyott leány visszahívhatja hűtlen szeretőjét is, ha a csapodár legény nevét kerékagyon át háromszor megkiáltja a kéménybe. Azt hiszem, hogy ezekben a babonás megkiáltásokban a küllős kerék voltaképpen a sugaras nap symbolumaként szerepel és azt célozza, hogy a visszahívó üzenet eljusson mindenfelé, amerre a nap sugarai járnak.*

Mikor még a nyitott tűzhely meg a föléje épített *kanakémény* (MNy. IX, 236) divatja járta, akkor természetesen könnyű volt kerékagyon át a kéménybe kiáltani, hiszen a konyhából egyenesen bele lehetett látni. De most, a zárt tűzhelyek korában már valamivel körülményesebbé vált a művelet, mert ha valaki egészen a régi szokás szerint akarja végrehajtani, akkor a kereket föl kell vinnie a padlásra, a felnyitott kéményajtóhoz. A leleményes ember azonban segít magán. Feléje se megy a kéménynek, hanem az udvaron egy talyigakerékbe háromszor belekiált-

* A keréknek a szerelmi varázslásban való szerepéről érdekes adatot tartalmaz egy orosházi följegyzés: »A leány ha azt akarja, hogy szeretője hozzá menjen, egy már elhasznált kocsikerékbe egy rudat tesz, s annál fogva forgatja a ház mögött háromszor lefelé. Nincs az a hatalom, mely visszatartsa a legényt, bárhol van is az« (Nyr. IV, 230). Ez az analógiás mágiának tekinthető babonás művelet, melynek szexuális szimbólizmusa egészen nyilvánvaló, értesülésem szerint csak akkor járt a kívánt eredménnyel, ha a kerékforgatás közben megkiáltották a távollévő legény nevét.

ja pl. az elveszett kutya nevét és az állat hamarosan visszajön (vö. Ethn. X, 311). Vagy pedig már csak jelképesen használja a kereket, t. i. a két tenyerét kereken egymáshoz hajlítva szája elé emeli és úgy kiált belc a kéménybe vagy akár a konyhai takaréktűzhelybe, hiszen a cső úgyis a kéménybe szolgál. Ez az újabb módszer, amint a tapasztalat mutatja, ép olyan hasznos, mint amilyen a régi volt.

Ime, ezért mondják arról, aki a két tenyere közül kiáltozik, hogy *kerekagyon kiált*.

XLII.

Márjás huncut.

A nép körében gyakran hallani, hogy *márjás huncut*-nak neveznek valakit: *Të ilyen-amolyan márjás huncut! Ótë márjás huncut, të! Aszt a márjás huncut mindënedet! Nagy márjás huncut vót ükëme* stb. Saját magára is szokta vonatkoztatni a beszélő, ha valami lehetetlent, elfogadhatatlant, különösen erkölcsi okokból teljesíthetlent kívánnak tőle: *Nagy márjás huncut vónék, ha mëgtënnëm.* Ilyen esetben használják néha tagadó formáját is: *Csak nem vagyok márjás huncut!* (hogy ezt vagy azt cselekedjem).

E szólas eredetét illetően minapában azt vetette föl egy érdeklődő, hogy vajjon nincs-e valami művelődéstörténeti háttere, nem függ-e össze valahogy a Szűz Mária képével díszített és ezért *máriás*- (vö. *márjás*-)nak nevezett tizenkét ezüst krajcárt érő régi pénzünkkel esetleg olyképen, hogy a vétken kapott embernek egynéhány *márjás*-t kellett fizetnie büntetése fejében. Ezért nevezték volna az illetőt előbb **márjásos huncut*-nak (vö. *cégéres* gazember, *ludas, leveles* stb.), ebből aztán az ú. n. egyszerejtéssel (haplologia) *márjás huncut* rövidült. Így aztán bizonyos művelődéstörténeti patinája volna ennek a népi kifejezésnek, mert régi igazságszolgáltatásunknak egyik nyelvi emlékét becsülhetnők benne.

Nézetem szerint ennek a föltevésnek semmi elfogadható alapja sincs. Tudtommal se régi, se újabb nyelvünknek egyetlen egy adata sem tanuskodik a mellett, hogy valamely bűnöst a rászabott büntetéspénzről neveztek volna el, pl. *talléros,* forintos, garasos, dukátos, polturás, pe-*

*Egy feljegyzés szerint Veszprém megyében mondták ugyan a rossz [nő] személyre, hogy *te talléros* (Nyr. V, 224), de bizonyosan nem azért nevezték így az illetőt, mintha valamikor egy vagy több talléros bírsággal sújtották volna.

tákos, krajcáros vagy akár bankós latornak, huncutnak, gazembernek stb. Ennélfogva nem nevezhették *márjásos> márjás huncutnak sem.

Már valamivel jobban megállja a helyét az a magyarázó kísérlet, amely a címbeli kifejezést a népies káromkodások egyik fajtájából eredettnek véli. Az inkább sajnálatos rossz szokásból, semmint romlott lélekből káromkodó magyar nép u. i. az Isten és a szentek neve mellett Mária nevét is használja káromkodásul. Akire okkal vagy ok nélkül megharagszik, annak könnyen *elkeríti a Márját* és elmondja róla, hogy: »*Ejnye a Márját a huncutnak! Hogy az az áldott, jó Márja feledkezzén még a huncutról! Hogy a Márja né légyen a huncutjának!*« stb. Mármost akit akár érdeme szerint, akár érdemetlenül ekként szoktak emlegetni, az a *huncut*-nak a fenti példákban eléggé szemlélhető kapcsolata miatt kaphatta talán a *márjás huncut* nevet. Azonban e feltevés elfogadását nemcsak az nehezíti meg, hogy a szólás imént vázolt keletkezését kétségtelen analógia nem támogatja, hanem egyben az is, hogy a *márjás huncut* erősen megvető, megbélyegző jelentését az említett és a hozzájuk hasonló egyéb példákból bajos volna megmagyarázni.

Legvalószínűbb azonban nézetem szerint egy harmadik magyarázat, melynek föltevésére egy gyermekkori emlékem késztet. Egyik alattomos, rosszindulatú, de a világ szeme előtt folytonosan istenkedő sővényes szomszédunkat gonoszságát palástoló jámborkodása miatt *istenes János bácsi*-nak hívtuk, ámbár az *istenes* [vagy inkább az *istentelen*] *huncut* nevet inkább megérdemelte volna. Hiszen gondolni gondoltuk is róla, csak épen mondani nem mertük. Mármost könnyen hihető, hogy azt a *huncut* embert, aki alávalóságát képmutató kegyes szólamokkal igyekezően takargatni, hitványságának leggyakrabban *Szűz Mária* tisztelt nevét vettegette palástul, épen e névnek gyakori, de egyáltalán nem jámbor szívvel való emlegetése, vagyis a folytonos *márjáskodás* miatt nevezhették *márjás huncut*-nak.* A jámborságot tettető gonosz ember keltette erkölcsi felháborodásból következik aztán e kifejezésnek mindmáig élénken érezhető megbélyegző jelentése.

Látnivaló, hogy a *márjás huncut* egy vékony szálon, a *Mária* (∴ *Márja*) név szálán mégis csak összefügg a *máriás* (∴ *márjás*) nevű régi pénzfajtánkkal. Csakhogy ez a kapcsolat korántsem mutatkozik olyan természetűnek, mint amilyennek a fent tisztelt érdeklődő gondolta.

*Bizonyára Szűz Mária nevének szükség nélkül való gyakori emlegetése okozza, hogy a szenteskedőt néhol *Szűz Mária csizmaziá*-nak csúfolják (Nyr. XXX, 246).

XLIII.

Egészséges mint a makk.

Sohse hittem volna, hogy még ezen a szóláshasonlatunkon is van valami magyarázni való. Pedig úgy látszik: van, mert már akadt aki nem értette és sietett — félremagyarázni.

Ezt a szóláshasonlatot és vele együtt sok másikat is tudtommal Dugonics jegyezte föl először. Noha a NySz. semmit sem tud róla, azért meglehetett már a régi nyelvben is, mert egészen bizonyos, hogy nem éppen abban az esztendőben keletkezett, amelyikben Dugonics följegyzésre méltatta. Említi CzF. is, de a MTsz. nem. Ebből a körülményből egyik magyarázója azt következteti, hogy a nép nyelvében ismeretlen és hogy csak újabban férközött be nyelvünkbe (Kőrösi S.: Nyr. LV, 30). Ha ez igaz, akkor a *fehér mint a fal, édes mint a méz, kemény mint a kő* stb. annyira közkeletű, hogy már teljesen színtelenné kopott szóláshasonlatainkat sem ismeri a nép, akkor ezek is egészen újsütetűek, mert egyik sincs benne sem a MTsz.-ban, sem a NySz.-ban. A NySz.-ról nagyon jól tudjuk, hogy még csak megközelítően sem teljes foglalatja régi irodalmunk (annál kevésbbé régi nyelvünk) szó- és szóláskészletének. Hogy a nép mindennapi beszédének ezeket a közhelyeit népnyelvi gyűjtőink sem jegyezték fel, azt egészen természetesnek tartom. A buzgó gyűjtők rendszerint nyelvjárásaink legfülbeötlőbb különösségeit szokták följegyezni. Az imént említett szóláshasonlatok, meg az *egészséges mint a makk* is igazán nem sorolhatók a nyelvjárási érdekességek közé. Annyira közszájon forgó szólást láttak bennök, — és méltán — hogy sokkal inkább gondolhatták a köznyelv birtokának.

A fenti magyarázó furcsának tartja, hogy ez a szóláshasonlat épen a makkot állítja oda az egészség mintaképeül, holott a makknak egész sereg nyavalyája van; hiszen a makkot termő tölgynek több mint 200 fajta gubacsa ismeretes, és valamennyinek a makk beteges eltorzulása az oka. Aligha lehet tehát *makkról* szó az ép egészséget emlegető szólásban, hanem inkább *magról*, mert a különféle gyümölcsök magja a sokat betegeskedő makkal szemben majdnem mindig zavartalan egészségnek örvend. S ha ez így van, akkor szólásunk alkalmasint a német *kerngesund*-ból való és eleinte így hangzott: *egészséges, mint a mag*. Ennek a *magja* ferdült el aztán — miért, miért sem — *makká*.

Mindez nagyon szép volna, ha igaz volna, de hát nem

az. Először is azért nem, mert a gubacs legtöbbször nem a makkon képződik, hanem a levélen. Ezt már Molnár János Magyar Könyvháza (1783.) is tudja, mondván: »*Guba. Buga. Gubats. Galla. A' Tölgy-fa levelein növekedő varas peffeteg, szeretsen dió forma a' nagysága: a' gubats néha sima, néha varatskos: belől taplós*« (II, 198). Jóval ritkább az az eset, midőn a gubacsdarázs szúrása következtében a fejlődő makk torzul el gubaccsá, illetőleg *suská-vá*. Ez Diószegi szerint akkor szokott előfordulni: »Mikor a' gubó bogár sok, és nem csak a' Tölgy-fa leveleket és apró ágakat fukálja meg, hanem a' gyenge makkokat is, és azokba tojik; kitsutsorodik a' makk, nem gubó formára, hanem szélyel feslik mindenféle rendetlen formákra, 's Kánikula vége táján éretlen lehull, vagy (a' mint szokták mondani), leragyádzik« (Orvosi fűvész könyv 1813, 315). De még ha a tölgyfának valamennyi gubacsa valóban magán a termésen keletkeznék is, még akkor sem volna igaza Kőrösi fejtegetésének. Midőn ugyanis a magyar nép szólást alkotott a makkról, akkor bizonyára nem a gubaccsá, *suská-vá* torzult makk forgott az eszében, már csak azért sem, mert az ő szemében az ilyen makk nem is makk, hanem *gubacs, suska* vagy *siska*. Azonban ezt sem tartja beteges fejleménynek, mert felfogása szerint a gubacsot, *suskát* épúgy termi a fa, mint a makkot. Ámde ha esetleg eltorzult makknak gondolná is a gubacsot, még akkor is maradna minden tölgyfán annyi ép makk, amennyi untig elegendő volna egy, az egészséggel kapcsolatos szólás alkotására. Van pl. beteg vagy sérült csont is, és Dugonics közmondásgyűjteményében mégis azt olvassuk, hogy *egészséges mint a csont*. Bizonyára van elég beteg hal is. Miskolczi Gáspár szerint »a' mindennapi tapasztalás sokszor megbizonyította már, hogy a' Halak széllyel a' halastókban nagy rakásokkal döglöttenek-meg... a' természet pedig a' halátt különben nem szélel, hanem ha valami megelőző nyavalyák által. (Egy jeles vad-kert, 522). Ez igaz. De mivel azt tapasztaljuk, hogy a legtöbb hal vígan ficáncol, azért nagyon helyesen mondja egy szóláshasonlatunk, hogy *egészséges mint hal a vízben*. Lehet tehát a tölgynek beteg termése is, de mégis szólás keletkezhetett a makkról, ha az ép termés valamely oknál fogva különösen alkalmas arra, hogy a duzzadó egészség jelképe legyen. Az egészséges, érett makk valóban alkalmas reá, mert kövér is, fényes is, piros is. Nagy igazán mondja tehát népünk a jóltáplált, barnapiros arcú emberrel, akiről csakúgy sugárzik az élet, hogy *egészséges mint a makk*. Aki pedig csak félegészséggel tengődik, az meg

egy bakonyalji szóláshasonlat szerint: *Ojjam mind a fér-
ges makk* (Së eggíssígës, se beteg. NyF. XXXIV, 132).

XLIV.

Egy félreértett szólásunkról.

Szirmay Antal Hungaria in parabolisában (1807.) majd Thaly Kálmán Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok c. gyűjteményében és végül Szirmay nyomán Tóth Béla Szájru-l-szájra c. munkájában is olvasható XVII. század-beli verses felköszöntésnek, vagy mások szerint borének-nek egyik csaknem általánosan ismert sorával szándéko-zom itt röviden foglalkozni, melyet az említett írók ebben a formában közölnek: *Ökör iszik kelve* [így!], *ember ba-rátságért*.

Ezt a szokásmondást ivásra buzdító felszólításként borivók körében ma is gyakran hallani. Néha egyik-másik változatát mondják helyette, mint pl. *ökö-r iszik magában** v. *ökö-r iszik egpedül, ember párosával*. De valódi jelen-tését és eredetét sokan még azok közül sem ismerik, akik egyébként elég sűrű alkalommal élnek vele, mert igencsak a híresneves salernumi orvosi iskola egészségről írt ama versével tartanak, mely szerint

A' barmok vizzel; de borral éljen az ember,
Légyen, a' ki nemes, a' viz italtul üres.

Szenthe P: Magyar Iskola. 1792. 156.

Egyszer, már jó régecskén, azt a magyarázatát hallot-tam, hogy az ökö-r csak akkor iszik, illetőleg csak akkor támad ihatnékja, midőn *fölkel*, fölébred, azért is itatják hajnalban; az ember azonban barátságból, a jó társaság kedvéért mindig iszik (természetesen csak bort), még ha máskülönben esetleg nem nagyon ízlik is neki. Ezzel a ma-gyarázattal velejében megegyezik az, melyet a Magyarság c. napilap 1927. évi december 11-i számában olvastam erről a szólásról Bevilacqua Bélának A »magyar borének« és az áldomás problémája c. érdekes dolgozatában. Bevilacqua szerint is: »Csak az ökö-r iszik hajnalban ébredve, *kelve* éhomra, tisztességes ember nem az italért iszik, hanem a barátian derűs együttlétért.«

E két egyező magyarázat első fele nézetem szerint

* Egy nóta szerint: *Koccints, tinó: ökö-r iszik magába!*

semmiképen sem fogadható el, mert hiszen az idézett sorban voltaképen az ökörnek nem a *fölkeléséről* van szó, hanem arról az állatismerők körében igen mindennapi tapasztalatról, hogy az ökör — és bizonyára más állat is — csak akkor iszik, ha *kell* neki. Ez az állatvilágra nézve általános érvényű megfigyelés van aztán szembeállítva az a gyakran szembeötlő emberi tulajdonsággal, hogy a teremtes koronája a bort, kivált a jót, barátságból még *kölletlenül* is megissza. Iszik ő, mint szokta, búfeledés végett, [Vagy ha *barátságból mutat emberséget* (Toldi Szer. III, 18). Ennélfogva amit Szirmay, Thaly és Tóth Béla így írtak: *Ökör iszik kelve*, azt igazában így kell írunk és értenünk: *Ökör iszik köllve*. Erdélyi is ekként közli a Magyar közmondások könyvében (6026. sz. a.), meg Margalits is (Magy. közm. 410). És hogy valóban helyesen járnak el, azt hiszem, ennyiből is egészen világos. De ha valakinek még kétsége volna felőle, azt hadd térítse a helytálló nézetre a következő néhány idézet. Az első Faludi Nemes Úrfijából (1770.) való: »Hallottam, azt hirdetik felőlem, hogy úgy iszom, mint a barom; az egész világ bizonyosságom, hogy nem igaz; mert a barom *csak annyit iszik, a mennyi kell neki*, én pedig az eléggel nem elégsem meg; a barom goromba, más kedvéért nem iszik; én pedig a kínálást nem vetem meg, iszom. És így nagy különbség vagyon köztünk.« (Jeles írók isk. tára 85. l.). A második Cserei Mihálytól származik, aki 1709-ben ezt írja: »...az oktan barom nem iszik többet, a mire neki *szüksége vagyon* [tehát csak annyit, amennyi épen *kell* neki],...igylál annyit, a mivel szomjúságotat megolthatod, ne tölts *kölletlen* [=szükségtelenül], mint egy üres hordóban az torkodban.« (TörtTár 1906, 535-6). De igazán döntő fontossága a harmadiknak van, mely Miskolczy Gáspár Egy jeles vad-kert (Lőcse, 1702) c. munkájának Elöl-jaro beszéd-ében olvasható. Ime: »Midőn az istenes kegyes ember látja, a' barom melly igen mértékletes, hogy senki kedvéért vagy veréséért többet nem eszik's iszik, hanem csak a' mennyi az ő természetinek egyszer elég; ehez képest a' kegyes ember-is menten meg-szégyenli magát, 's úgy alkalmaztatja ételét és italát, hogy mértékletlensége miatt a' baromhoz hasonlónak, avagy annál-is alább-valónak ne ítél-tessék. Ide valók ama' régi szép Magyar Versek:

Ne igyál a' mikor nem kell,
Senkire ne köszönd mértékkel,
Végp példát a' te ökrödrül,
Ki nem iszik kölletlenül«

[hanem csak amikor *kell* neki, vagyis: *ökör iszik kellve*].

Bevilaqua tévedését természetesen nemcsak az okozta, hogy forrásai — bizonyosan a kiejtést követve — egy *l*-lel írták azt a szót, melyet etimonja szerint kettővel kellett volna írniok, hanem alkalmasint az a körülmény is, hogy a *kell* igének a tárgyalt szólásban szereplő határozó ige-neve csaknem teljesen kiavult újabb irodalmi és köznyelvünkben. Mostanában a *kellve-kelletlen* helyett ezt szoktuk mondani: *akár kell, akár nem; akarva, nem akarva; akarva, akaratlan*. De a nép nyelvében még ma is találkozunk vele, pl.: »Már akár *kölvé*, akár *kölletlen*: de *évégezd!*« Kemenesalján azt a dolgot, ami a legszükségesebb *kölvő köllűő* [=kellve kellő]-nek mondják (MNy. IV, 286). Úgy látszik, hogy a *kellve* igenév a régi nyelvben sem volt nagyon gyakori, mert a NySz.-nak is csak egyetlenegy idézete van reá a XVI. század első feléből. A fentebb említett borének imént magyarázott során kívül hamarjában magam is csak még ezt a két előfordulását tudom például felhozni: »... *kellve* kellett is mind ettem éhomra a gyümölcsöt« (Bethlen M.: Önélet. I, 211). »*Kellve* (még az íze a szájunkban lévén) hagyjuk el az ételt« (B. Szabó Dávid: A' magyarság' virági 109).

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE.

- Arany: TE.** — Arany János: Toldi Estéje.
Arany: TSz. — Arany János: Toldi Szerelme.
Balásfi: CsIsk. — Balásfi Tamás: Csepregi Iskola. Pozsony 1616.
Ballagi v. Ball: Telj. Szót. — Ballagi Mór: A magyar nyelv teljes szótára I—II. Pest 1873.
Bercs. Lev. — Archivum Rákoczianum IV—VII. Bercsényi Miklós főhadvezér levelei Rákóczi fejedelemhez 1704—1712. Közli: Thaly Kálmán. Budapest.
B. Szabó: Magy. Vir. — Baróti Szabó Dávid: A' magyarság' virági. Komárom 1803.
B. Szabó: Új mérték. — Baróti Szabó Dávid: Új mértékre vett külömb verseknek három könyvei. Kassa 1777.
B. Szabó: VK. — Verskoszorú, melyet az új mértékre vett s idővel megegyengetett és későbbben készült verseiből kötött B. Szabó Dávid. Kassa 1786.
Bartal: Magy. lat. szót. — Bartal Antal: A magyarországi latinság szótára. Budapest 1901.
Beniczki: Magy. ritm. — Beniczki Péter: Magyar ritmusok avagy versek. Első kiad. Nagyszombat 1664.
Bethlen: Önélet. — Gróf Bethlen Miklós önéletírása. Kiadta Szalay László: Magyar Tört. Emlékek II—III.
Budai: Polg. Lex. — Budai Ferenc: Magyarország polgári historiájára való lexicon, a XVI. század végéig I—III. Nagyvárad 1804-5.
Corp. Stat. — Kolosvári Sándor—Óvári Kelemen: Corpus Statutorum Hungariae Municipaliū. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye I—IV. Budapest 1885—1904.
Cz F. — Czuczor Gergely és Fogarasi János: A magyar nyelv szótára I—VI. Budapest 1862-74.
Cserei: Hist. — Nagyajtai Cserei Mihály: Historia 1661—1711. Kiadta Kazinczy Gábor 1852.
Csúzi: Tromb. — Csúzi Zsigmond: Evangeliomi trombita. Pozsony 1723.
Decsi: Adag. — Baronyai Decsi Csimor János: Adagiorum grecolatinoungaricorum chiliades quinque... Bártfa 1598.
Dugonics: Péld. — Dugonics András: Példabeszédek és jeles mondasok I—II. Szeged 1820.
Erdélyi: Magy. közm. — Erdélyi János: Magyar közmondások könyve. Pest 1851.

- Erdélyi: Népd. és mond.** — Erdélyi János: Népdalok és mondák I—III. Pest 1846-48.
- ErdOrszGyülEml.** — Monumenta comitalia regni Transsylvaniae. Erdélyi országgyűlési emlékek I—XXI. Szerkeszti Szilágyi Sándor Budapest 1874-1898.
- ErdTörtAd.** — Erdélyi történelmi adatok. Kiadta gróf Mikó Imre Kolozsvár 1855-62.
- EtSz.** — Gombocz Zoltán és Melich János: Magyar Etymologiai Szótár. Budapest 1914-től.
- Ethn.** — Ethnographia, a Magyar Néprajzi Társaság Értesítője. Budapest 1890-től.
- Faludi: Vers.** — Faludi Ferenc: Verses Költemények (Faludi Ferenc költeményes maradványaiban. Kiadta Révai Miklós) 1786.
- FortSzer.** — Fortuna. Szerencsének avagy szerencsétlenségnek kezeke. Kolozsvár XVI. század.
- GazdatörtSzemle.** — Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle. Budapest 1894-1906.
- Géresi: Károlyi cs. oklt.** — Géresi Kálmán: A nagykárolyi gróf Károlyi család oklevéltára I—IV. Budapest 1883-87.
- Gvadányi: Fal. Nót.** — Gvadányi József: Egy falusi nótáriusnak budai utazása. Pozsony 1790.
- Gvadányi: Fal. Nót. elm.** — Gvadányi József: A' falusi nótáriusnak elmélkedései, betegsége, halála és testamentuma. Pozsony 1796.
- Gvadányi: A most folyó orszgyül.** — Gvadányi József: A' mostan folyó ország gyűlésének satirico-critice való leírása. Lipcse 1790.
- Gvadányi: Köz. Hist.** — Gvadányi József: A világnak közönséges históriája I—V. Pozsony 1796-98.
- Gvadányi: RP.** — Gvadányi József: Rontó Pálnak és gróf Benyovszky Mörícznak életek. Pozsony és Komárom 1793.
- Haller: Pays.** — Haller János: Pays, a békességes türésnek payssa Csiki klastrom 1682.
- Heltai: Krónika.** — Heltai Gáspár: Chronica az magyaroknak dolgairól. Kolozsvár 1575.
- Heltai: Mes.** — Heltai Gáspár meséi: Száz fabula Aesopusból s egyebűnnen. Kolozsvár 1566.
- Káldi: Vasarn. valo pred.** — Káldi György: Vasarnapokra való predikaciok. Pozsony 1631.
- Kemény: Önélet.** — Kemény János önéletírása. Kiadta Szalay László. Magy. Tört. Emlékek I. Pest 1856.
- Keresztúri: Fels. Ker.** — Keresztúri Pál: Felserdült Keresztýén. Várad 1641.
- Kisviczay: Adag.** — Kisviczay Péter: Selectiora Adagia latino-hungarica. Bártfa 1713.
- Kolosvári—Óvári: Corp. Stat.** — Kolosvári Sándor—Óvári Kelemen: Corpus Statutorum Hungariae Municipalium. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye I—V. Budapest 1885-1904.
- Kónyi: HRom.** — Kónyi János: Magyar Hadi Román. Pest 1779.

- LevTár.** — Magyar Leveles Tár I. Közli Szalay Ágoston. II. Közli Deák Farkas.
- Magy. erd. oklt.** — Tagányi Károly: Magyar Erdészeti Oklevéltár I—III. Budapest 1896.
- Magy. Reg.** — Magyar Regényírók képes kiadása. Szerkesztette és bevezetésekkel ellátta Mikszáth Kálmán.
- Margalits: Florilegium.** — Margalits Ede: Florilegium proverbiorum universae latinitatis. Budapest 1895.
- Margalits: Magy. közm.** — Margalits Ede: Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. Budapest 1896.
- Máriafi: Kis. Magy. Fráz.** — Máriafi István: Kis Magyar Frázeologia. Pozsony 1788.
- Matkó: BCsák.** — Matkó István: X. ut Tök könyvnek eltépeése avagy Bányászcsákány. Sárospatak 1668.
- MindGyűjt.** — Minden Gyűjtemény I—IV. Révkomárom 1789-1792.
- MNy.** — Magyar Nyelv, közérdekű havi folyóirat a művelt közönség számára. 1905-től.
- Monlrók.** — Monumenta Hungariae Historica. II. Irók.
- Monoszlai: Képt.** — Monoszlai András: A képek tiszteletéről. Nagyszombat 1589.
- MTsz.** — A Magyar Tájszótár I—II. Szerkesztette Szinnyei József. Budapest 1893-1901.
- NépkGyűjt.** — Magyar Népköltési Gyűjtemény. Új folyam I—XIV. Budapest 1872-1924.
- Néprért.** — A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője.
- NyF.** — Nyelvészeti Füzetek. Szerkeszti Simonyi Zsigmond. I—LXXXI. Budapest 1902-1918.
- NyK.** — Nyelvtudományi Közlemények. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia 1862-től.
- Nyr.** — Magyar Nyelvőr. 1872-től.
- NySz.** — Magyar Nyelvtörténeti Szótár I—III. Szerkesztették Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond. Budapest 1890-1893.
- Oklsz.** — Szamota István—Zolnai Gyula: Magyar Oklevél Szótár. Budapest 1902-1906.
- Pázmány: Kal.** — Pázmány Péter: Isteni igazságra vezérlő kalauz. Pozsony 1613.
- Pázmány: Pr.** — Pázmány Péter: Vasárnapi és innepi prédikációk. Pozsony 1636.
- Pázmány: 5 Levél.** — Pázmány Péter: Alvinczi Péterhez írott öt szép levél. Pozsony 1609.
- Pósházi: Igazs.** — Pósházi János: Igazság istápjá. Sárospatak 1669.
- PP.** Pápai Párizs Ferenc: Dictionarium latino-hungaricum et hungarico-latinum. Lőcse 1708.

- PPB.** — Pápai Párizs Ferenc szótárának Bod-féle bővített kiadása. Szeben 1767.
- Prágai: Serk.** — Prágai András: Fejedelmek serkentő órája. Bártfa 1628.
- Radvánszky: Családelet.** — Radvánszky Béla báró: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században I—III. Budapest 1879-1896.
- Radvánszky: Szakácskönyv.** — Radvánszky Béla báró: Régi magyar szakácskönyvek I. Budapest 1893.
- Rákóczi: Lev.** — Archivum Rákócziánium: II. Rákóczi Ferenc fejedelem leveleskönyvei I—III. Budapest 1873-74.
- RMKönyvt.** — Régi Magyar Könyvtár I—XXXVII. Szerkeszti Heinrich Gusztáv. XXXVIII. szerk. Császár Elemér. Budapest 1892-1926.
- RMKT.** — Régi Magyar Költők Tára I—IX. Közzéteszi Szilády Áron. Budapest 1877-1921.
- RMNy.** — Régi Magyar Nyelvemlékek. Kiadta a Magyar Tudós Társaság. I—IV. Buda 1838-1846.
- Simai: Végt. szed. szót.** — Simai Kristóf: Végtagokra szedetett szótár I—II. Buda 1809-1810.
- Szádeczky: Apafi M. udvt.** — Szádeczky Béla: I. Apafi Mihály fejedelem udvartartása. Budapest 1911.
- Szalárdi: Siral. Krón.** — Szalárdi János: Siralmas magyar krónika. Kiadta Kemény Zsigmond. Pest 1853.
- Szirmay: Hung. in. parab.** — Szirmay Antal: Hungaria in paraboli. Buda 1804.
- Teleki M. Lev.** — Teleki Mihály levelezése I—VIII. Szerkeszti Gerely Sámuel. Budapest.
- Thaly: Adal.** — Thaly Kálmán: Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez I—II. Pest 1872.
- TMEOkmt.** — Török-magyarokori történelmi emlékek. Okmánytár. Kiadta a Magy. Tud. Akadémia I—IX. Budapest 1863-1872.
- ToldiComn.** — Toldi. Költői elbeszélés. Írta Arany János. Nyelvi és tárgyi bő magyarázatokkal ellátta Lehr Albert 2. kiad. Budapest 1390.
- Tóth B. Magy. anekd.** — Tóth Béla: Magyar anekdotakincs I—VI.
- TörtTár.** — Történelmi Tár. II. sorozat. Budapest 1878-1911.
- Wagner: Phras.** — Fr. Wagner: Universae Phraseologiae latinae corpus. Tyrnaviae 1750.
- Zvonarics-Nagy: Pázmány Pir.** — Zvonarics Imre—Nagy Benedek: Pázmán Péter piroisági. Keresztúr 1615.

BETÜRENDES MUTATÓ.

A bitófánál hagy 117.
 ácsorog: ott ácsorog a faképnél 114.
 ad: add fel a vizes inget 17, hajító-
 fát sem adnék rajtok v. érettök 120.
 ráadja a vizesinget 17.
 addig hántsd a hársfát, míg hám-
 lik 66.
 addig hántsd a fát, míg mezgés 66.
 a deresen arcul fekvő járja a lapoc-
 kás táncot 44.
 a diót meg kell rontani, ha valaki
 benne akar enni 77.
 a dió verve jó 77.
 adta: istenadta, úradta, ebadta, ör-
 dögadta stb. 145.
 a feleség verve jó 77.
 agyagos: leitta magát az agyagos
 földig 147, lehordták az agyagos
 földig 147.
 a haza szíve 91.
 a hon szíve 91.
 a jó sáfránytermő baynotznak hatá-
 ra 30.
 a jó vér nem válik vízzé 92.
 a kapubálványtól, kapufától v. kapu-
 félfától vesz búcsút 115.
 akár neki, akár a kapufának szől-
 jak 115.
 akkor kell a szőlőt szedni, mikor
 érik 66.
 akkoron kell az hársot hántani, mi-
 koron hámlik 66.
 a köntöst a szél szerint fordítja 96.
 alája terítették a vizes lepedőt v.
 a vizes pokrócot 21.
 a lelkét felcsinálták v. mívelték 39.

áll mint a bálvány 115.
 alma: szentiván v. szentiványi al-
 ma 134.
 álmodik: aranyhegyekkel álmodik 99.
 általment az ebek harmincadján 84.
 amint üszögölöd gyopárod, úgy ütsz
 belé 137.
 annak már befellegzett 119.
 annyi van, mint pokolban cserép 151.
 a pénz olvasva jó 77.
 arany: híg arany, mely nyakba önt-
 hető 50, híres Tokajnak híg aranya
 50.
 aranyhegy: aranyhegyeket ígér 97,
 aranyhegyeket mutogat 99, arany-
 hegyekkel álmodik 99.
 aranyvár: aranyvárakat épít 99, a-
 ranyvárakat ígér 99.
 arra fordította a köpenyeget, mely
 felől a szél fúj 96.
 árulja már Laci a körtét 129.
 a sárga földig leissza magát 147.
 a sárga földig lehord, leszid 147.
 a sast maga tollából lövik 48.
 asszony: a jó asszonyt kár megverni,
 a rosszat haszontalan 80, asszony-
 nak és lónak sohasem kell hinni
 79, asszonyverésből ember nem sok
 becsületet nyer 81, az asszony csak
 gyarló, hamisságra hajló, ritkán
 talál szíven jót 79, az asszony
 egy hiten van a lóval 79, az ass-
 zony verve jó 77, nem tanácsos
 dolog asszonyoknak hinni 79, szá-
 már, dió, asszony egy pórázon fut-
 nak 79.

a süveg a konty előtt járjon, a konty is a földön ne heverjen 80.
a szél fúvása szerint fordítják palástjokat 95.

átesett az ebek harmincadján 84.

a vér nem válik vízzé 92.

a vér vízzé nem lehet 94.

az asszony verve jó 77.

az elmultra fátolt terít 103.

az én érszényem is be fog szorulni 27.

az én Istenem úgy áldjon meg 143.

az igaz Isten legyen bíró benne 142.

az ország szíve 90.

az ördögök kössék hátra a sarkát 38.

a zsák tömve jó 77.

azt se mondta: beborult 119.

azt se mondta: befellegzett 117.

azt se mondta: cseréljünk acélt v. pipát stb. 118.

azt se mondta: reteszfej v. recetfej 118.

Bagaria: megeresztette a bagariát 27, megvoná a bagariát 26, összehúzza a bagariát 25.

bálvány: a kapubálványtól vesz búcsút 115, áll mint a bálvány 115. bánát 55.

bánáti násznagy 55.

banyatapló 137.

báránytapló 137.

bársonyon gubát cserél 110.

Básta szekere 132.

befellegzik: azt se mondta: befellegzett 117, azt se mondta: befellegzett, majd eső lesz 119, annak már befellegzett 119.

behemót 72.

bélel: a mentét nyusztal, az orcáját emberséggel bélik 76, bélelten gonosz 76, némettel bélelt 75, nyúllal bélelt 75, orcád disznóbőrrel bélelt 76, ördöggel bélelt 76, rókával bélelt 75, széllal bélelt a feje, a mentéje 76, tafotával bélelt gyomru ember 76, törökkel bélelt 74, zsidóval bélelt 76.

bitófánál hagy 117.

biz' Isten 139, fújd ki a biz' Iste-

nedet 144.

biz' Istók 139.

bízom az én Istenemben 142.

bizony: bizony egy Isten 139, bizony ember 140, bizony Isten 139, bizony Istók 139, bizonynal esküszöm 144, bizonyomra mondom 144, bizonyt fújni 144, bizony út 140, fújja a szitkot, a bizonyt 144, fújj bizonyt 144, hiszek egy bizony Istenben 140, Isten bizony 138, Isten bizonyom 139, két bizony felér egy istenűgysegéllyel 144, még a bizonyát is elfújta 144, Szentháromság bizony egy Isten 139, teljes szentháromság egy bizony Isten 141, zsidónak bizony mondása 144.

bizonyság: Isten a bizonyságom 139, hívom Istent bizonyságul 142.

bokor: káromlotta, szidta, valamint bokrokat 146, mint a bokrot, minden veri 148, mint egy bokrot, nyavalyást úgy tartják 149, szidja mint a bokrot 145, úgy meg szidtam, mint a bokrot 146, úgy rám szoktak, mint egy bokorra 148.

bolt: hátán boltja, mint a csipkés tótnak 31, hátán kamarája, mint tótnak a boltja 31.

bor: lőrén bort cserél 110.

borsos 31.

bőr: könnyű más bőreből hársat hántani 68.

brontes 71, brontes ember 72.

búcsú: faképtől vesz búcsút 114, kapubálványtól v. kapufától vesz búcsút 115, kapuzábétól vett búcsút 115.

Buda: Buda az ország szíve 92, Buda közepe Magyarországnak 91, országnak közepe Buda 91.

Budapest az ország szíve 90.

bunda: szűr vágja a fát, ködmön hozza haza, palást rakja a tüzet, bunda nyugszik mellette 112.

burgonya: jakabburgonya 134.

búzakéve: nyakába kötötte Laci a

búzakévét 128.
 Cigányhír 31.
 cigányvér 93.
 cini, cini Péter bácsi, neked muzsikálnak v. hegedűlnek 43.
 congeries lapidum 88.
 cövekel: megcövekelés 120.

Csak nem lehet a vér vízzé 94.
 csalja mint a répát 148.
 csapatos 46.
 cserél: bársonyon gubát cserél 110, eben gubát cserél 109, eben kutyát cserél 112, küszön keszeget cserél 110, lórén bort cserél 110, sapkán süveget cserél 110, szőrön szőrt cserél 110.
 cserép: annyi van, mint pokolban cserép 151.
 csetneki csizma 44.
 csetneki nadrág 44.
 csilsátor 131.
 csipkés: hátán a boltja, mint a csipkés tótnak 31, járja az országot, mint a csipkés tót 31.
 csizma: csetneki csizma 44.
 csizmadia: könnyű csizmadianak v. vargának a fészés 67.
 csizmazia: Szűz Mária csizmazia 154.
 csont: egészséges, mint a csont 156.
 csöppetett isten 71.
 csöppentett az apja 71.

Deres 44.

dió: a diót meg kell rontani, ha valaki benne akar enni 77, a dió törve jó 77, a dió verve jó 77, dióverő vásárok 78, számár, dió s asszony egy pórázon futnak 79, törd meg a diót, ha bélt meg akard enni 77.
 diófa: a diófának veréssel veszik hasznát 79, a diófa, számár, gonosz asszonyember és házínép nem terem gyümölcsöt veretlen 79, diófának, számárnak s asszonyembernek verve veszik hasznát 79, menél jobban verik a diófát, annál

jobban terem 78, tépik, mint diófát az ország útján 148.
 dióverő 121.
 dióverő vásárok 78.
 disznóláb 121.
 disznó legyen a lelke is 39.
 disznószíjjal kötötte az erszényt 28.
 dobófa: nem ér egy dobófát 122.
 Dobsa király 131.
 dolog: kenyértörésre kerül a dolog 104, kenyértörésre mégyen dolgok 109, nem tanácsos dolog asszonyoknak hinni 79.
 dongába dől 63.
 dől: dongába v. dugába dől 63.
 dromedár 71.
 duda: van-e duda eladó? 43.
 dudál: kesztyűben dudál 41, megtanítlak kesztyűben dudálni 42.
 dugába dől v. dönt 63.
 duttyán 130, kávédutyán 130.

Eb: általment v. átesett az ebek harmincadján 84, ebek harmincadja 82, ebek harmincadjára húzták 84, ebek harmincadjára jut 83, ebek nyalják fel a véred 85, eben guba 110, eben gubát cserél 109, eben gubát v. kutyát cserél 112, eben gubát vált 113, eben kutyát cserél 110, eben kutyát, szűrön gubát 111, gubás ebnek fanos eb a társa 111, köti az ebet a karóhoz 122, megrágta eb a szíját 125, no-sza eb után komondor v. kurta 111, rákerül az ebek harmincadjára 82.

ebadó: ebadóban hagy 86, ebadóban volt 87, ebadóban hagyja a feleségét 86, él csak ebadóba 87, 88, eredj ebadóba 88.

Ebes harmincadja 83.

ebharmincad 84.

ebrúdon vet ki 84.

ebszj: ebszíjjal kötött erszényű 28, ebszíjjal kötözött erszénye vagy 28, ebszíjjal van ám a bugyellárisa

bekötve 28.
 egészséges, mint a csont v. mint a
 hal a vízben 156, egészséges, mint
 a makk 155.
 egyenként szedeti ki a szemszörét 23.
 egyenként szedték ki a szemeszörét
 23.
 egyik csinál erszényt, s másik le-
 metszi 26.
 elbúcsúzik a kapufától v. kapufél-
 fától 115.
 él: él az Isten 142, él csak ebadó-
 ba 87.
 eljáratták vele a lapickás táncot 44.
 elragja a madzagot 126.
 eltöri a jeget 101.
 elváltak a külön kenyérre 109.
 épített aranybúl várakat álmába 99.
 ér: nem ér egy dobófát 122, nem ér
 egy hajítófát 119.
 eredj ebadóba 88.
 eresztett lator 70.
 eresztett tiszta arany 70.
 erkölcsös ló 79.
 erkölcstelen paraszt ember 33.
 erszény: az én erszényem is be fog
 szorulni 27, az erszény tömve jó
 77, disznósíjjal kötötte az er-
 szényt 28, ebszíjjal kötött erszé-
 nyű 28, ebszíjjal kötözött erszénye
 vagyon 28, egyik csinál erszényt s
 másik lemetszi 26, erszényeknél
 fogva kötik fel őket 28, erszény
 szijára akasztották 27, erszény
 szájára akasztják 28, jól bévonja
 erszénye száját 27, nyissa meg
 az erszény száját 27.
 érti a kutyát a karóhoz kötni 123.
 ez sem járt, lakott, nevelkedett, ta-
 nult, volt Pál érsek udvarában 33.

Facsikós 46.

fajtalan vér 94.

fakép: faképnél hagy 113, faképnél
 marad 113, faképtől vesz búcsút
 114, olyanok, mint a faképek 117,
 ott ácsorog a faképnél 114, rátar-
 tó fakép 115.

falba omol 61.

falba romol v. ront 61.

falba v. falban rúg 64.

faló: megültették vele a falovat 46.

fanos: gubás ebnek fanos eb a tár-
 sa 112, gubásnak fanos a társa 112.

farához kötötték a sarkát 37.

farba romlik 64.

fattyat vetett pacalos 45.

fátýol: az elmultra fátýolt terít 103,
 fátýollal törlik a sebet 104, fátý-
 yolt a búra 103, fátýolt borítunk
 a mult szenvedéseire 102, fátýolt
 reá 103, fátýolt vetni a multra 103,
 vessünk fátýolt a multakra 102.

fehér násznagy 56.

feladák a vizes inget 17.

feleség: a pénz olvasva jó, az er-
 szény tömve, a feleség verve 77,
 a pénz olvasva, a feleség verve
 jó 77, ebeladóban hagyja a felesé-
 gét 86, keresetlen fával sohse
 verd meg a feleségedet 81, ki fele-
 ségét nem félti, nem szereti 81.

félpokol 180.

feltalálta magát, mint a megköttött
 kuvasz 125.

felült Lackó 126.

fenn az Isten 143.

férges: olyan mint a férges makk
 157.

fessler: könnyű a csizmadiának v.
 vargának a fessler 67, könnyű neki
 a fessler 67.

feslik: feslik a hársa 67, feslik im-
 már a hárs 67, feslik neki a hárs
 67, nálam nem nagyon feslik 67,
 nem feslik neki 67.

fordít: arra fordította a köpenyeget,
 mely felől a szél fúj 96, fordítja
 a hátibört 97, fordítja a ködmönt
 96, megfordítja a mentét 96.

forgat: köpenyeget forgat 95, köpe-
 nyegforgató 95, tudta a palástot
 mindenfelé forgatni 96.

föld: a sárga földig lefogad, lehord,
 leszid 147, a sárga földig leissza
 magát 147, földig húzza a Laci 128,

lehordták az agyagos földig 147.
főzi a taplót 135.

fúj: fújja az adtát 144, fújja a bizonyt, a szitkot 144, fújd ki a biz'
Istenedet 144, fújj bizonyt 144.

Gonosz vér 93.

guba: eben guba 110, eben gubát cserél 109, eben gubát vált 113, eben kutyát, szűrön gubát 111, gubás ebnek fanos eb a társa 111, gubás kutya 112.

Gráfen szekere 132.

Gyim: üti mint a gyimot 148.

gyima: hajtja mint a gyima 148.

gyomor: paszomántos gyomrú 76, tafotával bélelt gyomrú ember 76.
gyopár: amint üszögölöd gyopárod, úgy ütsz belé 137.

györgyike 134.

gyül: karó tövibe gyülnek 117.

Hagy: bitófánál hagy 117, ebadóban hagy 86, ebeladóban hagy 87, faképnél hagy 113, ott hagyták a kapufélfánál 114, ördögadóban hagy 87.

hajítófa: hajítófát sem adnék rajtok v. érettök 120, nem ér egy hajítófát 119.

hajtja mint a gyima 148.

hal: egészséges, mint hal a vízben 156.

hámlik: addig hántsd a hársfát, míg hámlik 66, jól hámlik a hársa 67, mikor hámlik a hárs, akkor kell hántani 66.

hánt: addig hántsd a hársat, míg hámlik 66, hántja a hársat 65, hársat hántok hátából 68, igen vastagon hántsz hársat 67, jó hársat fog hántani 67, könnyű más bőréből hársat hántani 68.

hány: hanyom a vizes inget a nyakába 17, kétfelé hanyták a sonkát 109.

harmincad: általment v. átesett az

ebek harmincadján 84, ebek harmincadjára húzták 84, ebek harmincadjára jut 83, Ebes harmincadja 83, ebharmincad 84, rákerül az ebek harmincadjára 82.

hárs: addig hántsd a hársfát, míg hámlik 66, feslik a hárs 67, hántja a hársat 65, hársat hántok hátából 68, igen vastagon hántsz hársat 67, jó hársat fog hántani 67, jól hámlik a hársa 67, könnyű más bőréből hársat hántani 68.

hársol~hássol 65.

hát: hársat hántott hátából 68, hátadon a Laci 128, hátához veri a Laci a körtét 129, hátán boltja, mint a csipkés tótnak 31, hátán kamarája, mint tótnak a boltja 31.

hátibőr: fordítja a hátibőrt 97.

hátrafordítom a sarkadat 37.

hátrakölti a sarkát 37.

hátrakötöm v. hátulkötöm a sarkad 36.

hátrakötöm a sarkantyúdat 37.

haza: hazánk édes teje 50, haza szíve 91, magyar hazánk szíve Buda 91, művész hazája széles e világ 103.

hazudik mint a jégeső 147.

ház: olyan, mint a szélső ház 148.

hegedüli a nótát 44.

Hencidától Boncidáig folyt a sárga lő 30.

Herkó páteres szólásaink 7-15.

hidegen veri a vasat 67.

hig arany, mely nyakba önthető 50.

hír: cigányhír, parasztember-hozta hír, sáfrányos-hozta hír, zsidóhír 31.

híres Tokajnak hig aranya 50.

hiszek egy bizony Istenben 140.

hiszem Istent 143.

hívom Istent bizonyosságul 142.

homokoszsák: nyakába tette Laci a homokoszsákokat 128.

hon lakott tudatlan ember 33.

hozzákötötte az ördög a lovát 128.

hozzákötötte Laci a lovát 128.

hossa már Laci a körtét 128.

huncut: márvás huncut 153.

húzd meg a bagariát 25.

hüvös 44.

Idehagyák ördögadóba 87.

igen nekiszoktál a bagaria megeresz-
tésének 26.

ígér: aranyhegyeket ígér 97, arany-
várat ígér 99.

ing: add fel a vizes inget 17, fel-
adák a vizes inget 17, hányom a
vizes inget a nyakába 17, ráadták
a vizes inget 17, vastagon feladá
az inget neki 17.

ilyen amolyan lélek fia 39.

Isten: az én Istenem úgy áldjon meg
143, az igaz Isten legyen bíró ben-
ne 142, bízom az én Istenemben
142, bizony egy Isten 139, bizony
Isten 139, él az Isten 142, fenn
az Isten 143, hiszek egy bizony
Istenben 140, hiszem Istent 143,
hívom Istent bizonyosságul 142, Is-
ten a bizonyosságom 139, Isten bi-
zony 138, Isten bizonyom 139, Is-
ten hozzád, kapufa 115, Istent me-
rem bizonyosságul hívni 142, Isten
tudós benne 142, ítélje meg a jó
Isten 143, remélem Istent 143,
Szentháromság bizony egy Isten
139, te tudod Isten 142.

iszik: leissza magát a sárga v. az
agyagos földig 147, ökör iszik kell-
ve 157.

itt a Laci a körtével 128.

izgáncs 60.

Jakab: jakabburgonya 134, jakab-
körte 134, jakabos gyümölcsök 134,
jakabszilva 134, jakabszőlő 134.

járja az országot, mint a csipkés
tót 31.

jeget: jeget tör 102, megrontá a jeget
101, megtöri a jeget 100.

jégeső: hazudik, káromkodik, tagad
mint a jégeső 147.

jóban van a Lacival 128.

jó hársat fog hántani 67.

jó lesz a kutyanak 87.

jól bevonja erszénye száját* 27.

jól hámlik a hársa 67.

jól sülték 68.

jóvértű 93.

jön a Laci 128, jön a Laci az ólom-
körtével 129.

Kakas vámja 82.

kalicka 44.

kálmánkörte 134.

kalmárvér 93.

kálvinista tapló 137.

kancakémény 152.

kanóc~kanót: megérezte a kanót
szagot 30, megérezte az ellenség-
nek kanóca büzit 33, nehéz a ka-
nótszag 33.

kapubálványtól vesz búcsút 115.

kapufa: akár a kapufának szóljak
115, Isten hozzád, kapufa 115, ka-
pufától vesz búcsút 115.

kapufélfa: elbúcsúzott v. elkövetke-
zett a kapufélfától 115, szervusz
kapufélfa 115.

karó: karó tövibe gyűlnek 117, köti
az ebet a karóhoz 122, nagyon ol-
dotta magát a karótól 125.

karózás: megkarózás 120.

káromkodik mint a jégeső 147.

káromlotta, szidta, valamint bokro-
kat 146.

karperec 44.

kávéduttyán 130.

kémény: kancakémény 152, kiált a
kéménybe, majd megkerül 152.

kenyér: árvakenyér 106, egy kenyé-
ren van 106, egy kenyeret esznek
106, egy són, egy kenyéren voltak
107, elváltak a külön kenyérre 109,
katonakenyér 106, kenyérbe tesz
106, kenyeret ad 106, kétfelé vág-
ták a kenyeret 109, külön kenyé-
ren van 108, megbékél a maga ke-
nyerén 109.

kenyeres 106, kenyerespajtás 106,
külön kenyeres ember 108.

kenyértörésre kerül a dolog 104.
 kerekagyon kiált 151.
 keresetlen fával sohse verd meg a feleségedet 81.
 kergesd el a Lacit 128.
 kerülgeti már a Laci 128.
 keszeg: küszön keszeget cserél 110, szentgyörgykeszeg, tamáskeszeg 134.
 kesztyű: kesztyűben dudál 41, kesztyűben fütöl v. hegedül 42, kesztyűben ne dúdolj 42.
 két bizony felér egy istenűgysegéllyel 144.
 kétfelé hányták a sonkát 109.
 kétfelé vágták a kenyeret 109.
 kiált: kerekagyon kiált 151, kiálts a kéménybe, majd megkerül 152.
 ki feleségét nem félti, nem szereti 81.
 kiforr belőle a kalmárvér 93.
 kipacaloztatás 47.
 király: Dobsa király 131.
 kirántja alóla a vizes pokrócot 22.
 kiséprőz 45, 46.
 kistrófol 43.
 kiszedik a szeme szőrét 22, kiszedik a szeme szálát 23.
 kitépi még a szeme szőrét is 23.
 konty: a süveg a konty előtt járjon, a konty is a földön ne heverjen 80.
 konyha: lacikonyha 130-135, lakzikonyha 133.
 kóvályog elméd, mint a tollatlan nyíl 48.
 ködmön: fordítja a ködmönt 96, szűr vágja a fát, ködmön hozza haza 112.
 kölelkű 39.
 köntös: a köntöst a szél szerint fordítja 96.
 könnyű: könnyű a csizmadiának v. a vargának a fésülés 67, könnyű más bőrből hársat hántani 68.
 köpenyegét forgat 95.
 körömszakadtig dolgozik 45, körömszakadtig tagad 43.

körte: árulja már Laci a körtét 129, hátához veri Laci a körtét 129, hozza már Laci a körtét 128, itt a Laci a körtével 128, jakabkörte 134, jön már a Laci a körtével 128, jön a Laci az ólomkörtével 129, kálmánkörte 134, körtét adott neki a Laci 129, lacikörte 134, lörinc-körte 134, nyakába tette Laci a körtét 127, nyakában lóg a Laci körtéje 129.

körtvély: Szent Lőrinc körtvély 134.

köt: hozzákötötte az ördög a lovát 128, hozzákötötte Laci a lovát 128, köti az ebet a karóhoz 122, nyakába kötötte Laci a búzakévé 128.

künkapitány 54-61.

Kún László szekere 132.

kutya: jó lesz a kutyanak 87, kutya egye máját 85, kutyák egyenek meg 85, kutyák harmincadjára jut 86, kutyák isszák meg a véred 85, kutyák vegyék ki belőled a vámot 85, kutyanak sem kell 87.

kutyaszíjjal van bekítve az erszénye 28.

kutyavér 93.

kuvasz: feltalálta magát, mint a megkötött kuvasz 125.

külön kenyéren van 108.

küszön keszeget cserél 110.

Lában van az olvasó, úgy imádkozik 44.

Laci: felült Laci 127, hátadon a Laci, hozzákötötte Laci a lovát 128, jobban van a Lacival, jön már a Laci, kerülgeti a Laci, közeledik a Laci, lehúzta a Laci, leültette a Laci, megfogta a Laci 127, nádilaci 129, nyakába tette Laci a búzakévé v. a homokoszsákot 128. Lásd még a *körte* alatt.

lacibetyár 129.

lacikonyha 130-135.

lacikonyhas 131.

lacikörte 128, 134.

lacipecsenye 130.

laci 129.
 laciskodik 129.
 laciszekér 131.
 Lackó: felült Lackó 126, nyakába tette Lackó a körtét 127.
 lackós 127.
 lakzikonyha 133.
 láncos mennykő üsse meg a lelket 39.
 lapocka 44.
 lapockás táncot jár 44.
 lássa s ítélje meg a jó Isten 143.
 László a nyakára ült 127.
 László király szekere 132.
 lator: tiszta eresztett lator 70.
 lefogad a sárga földig 147.
 lehord a sárga földig, az agyagos földig 147.
 lehúzta a Laci 128.
 leissza magát a sárga v. az agyagos földig 147.
 lélek: az lelkét elmondja 40, az lelkét felsínálták, az lelkét mivelték 39, beste lélek 39, disznó légyen a lelke is 39, dühösllekű 39, eblelkű 39, ilyen amolyan lélek fia 39, kölelkű 39, láncos mennykő üsse meg a lelket 39, lélek esse lélek 39, lélek ilyen s ilyen fia 39, lélekkel szitkozódik 40, megszidja a lelket 40, ördög ágyában született fattyú lélek 39, ördöghitű lélek 39, ördöglelkű 39, ördög szántson a lelkén 39, pogánylelkű, tártlelkű, veszettlelkű 39.
 lélekmondók 38.
 lelkeződők 39.
 lengyel nemesnek tesz 49.
 lepedő: alája terítették a vizes lepedőt 21, lepedőben vitték haza 20, ráborították, ráhúzták, ráterítették a vizes lepedőt 16.
 leszidja a sárga földig, az agyagos földig 147.
 leültette a Laci 128.
 leviátán 72.
 ló: asszonyoknak és lónak sohasem kell hinni 79, az asszony egy hi-

ten van a lóval 79, erkölcsös ló 79, hozzákötötte az ördög a lovát 128, hozzákötötte Laci a lovát 128.
 lőrén bort cserél 110.
 lörinckörte 134.
 lövöldöz: valakinek a tollából lövöldöz 47, a maga tollából lövöldöz 49.

Madárszedés 38, 41.
 madzag: elrágja a madzagot 126.
 magára v. maga fejére húzta a vizes lepedőt 16.
 maga szopta az anyját 71.
 magyar hazánk szíve Buda 91.
 magyar szívet ébresztő orvosság 50.
 mahomed ember 71.
 mahomet állat 73.
 mahomet török vallás 73.
 makk: egészséges, mint a makk 155, olyan, mint a ferges makk 157.
 márvás huncut 153.
 marokvessző 45.
 megbékél a maga kenyere 109.
 megcüvelés 120.
 megérezte a kanótszagot, a puska-porszagot 33.
 megérezte az ellenségnek kanóca büzit 33.
 megérzi a pecsenye-illatot 32.
 megérzi a sáfrányillatot 28.
 megérzi a sáfránybűzt 32.
 megfordítá a mentét 96.
 megharmincadol 82.
 megkarózás 120.
 megkiált 151.
 megorrontotta a pecsenye-illatot 32.
 megrágja a szíjat 122, megrágtá az eb a szíját 125.
 megrontá a jeget 101.
 megszedi a vámot 82.
 megszedik a szeme szőrét 23.
 megtanít: megtanítlak fújni 42, megtanítlak kesztyűbe dudálni, füttyölni v. hegedülni 41, 42, megtanítlak vaskesztyűbe füttyölni 43.
 megtöri a jeget 100.
 megültették vele a falovat 46.
 megvámol 82.

megveszik ebeim rajtad a magok har-
mincadját 86.
megvonja a bagariát 26.
megvonja a szíjat 27.
megy: kenyértörésre mégyen dol-
gok 109.
mehemót épület 73.
mennél jobban verik a diófát, annál
jobban terem 78.
mente megfordítá a mentét 96.
méz: eresztett méz 70, tiszta mint
a csöppentett méz 71.
mikor hámlik a hárs, akkor kell
hántani 66.
mint a bokrot, minden úgy veri 148.
mint egy bokrot, úgy tartják 149.
mohamedán ember 72.
molnár: molnár sem veszen két vá-
mot 82, tolvaj molnár 82.
mult: az elmultra fátyolt terít 103,
fátyolt boritunk a mult szenvedé-
seire 102, vessünk fátyolt a mul-
takra 102.
musztafa 73.
mutogat: aranyhegyeket mutogat 99.
művész hazája széles e világ 103.

Nádilaci 129.
nadrág: csetneki nadrág 44.
nagy mahomed ember 71.
nagyvérű 93.
nálam nem nagyon fészlik 67.
násznagy: bánáti násznagy 55, fe-
hér násznagy 56.
nehéz a kanótszag 33.
nehezéssel veszik a sáfrányt 32.
nem ér egy dobófát 122.
nem ér egy hajítófát 119.
nemes vér folyik ereiben 93.
németes ember 75.
németlelkű 75.
némettel bélelt 75.
nem fészlik neki 67.
nem sok becsületet nyer az ember
az asszony megverésével 81.
nem szereti a sáfrányillatot 32.
nem szereti, nem szíveli a puskapor-
szagot 33.

nem tanácsos dolog asszonyoknak
hinni 79.

nem viszed el szárazon 17, 20.
nosza eb után komondor v. kurta 111.
nullum vinum nisi hungaricum 51.

Nyak: dobd le a nyakadról a La-
cit 128, felült Lackó a nyakába 128,
lezavarom nyakadról a Lacit 128,
nyakába akasztotta Laci a körtét
129, nyakába keríté a vizes pony-
vát 21, nyakában lóg a Laci körté-
je 129, nyakába tette Laci a búza-
kévét v. a homokoszsákot 128.
nyaraló 44.
nyil: kóvályog: elméd, mint a tollat-
lan nyil 48, tollas nyil 48.
nyissa meg az erszény száját 27.

Odajár az ebadóba 87, 88.
odavan Pál érsek nagyhírű udvara
36.
ólmkörte: jön a Laci az ólmkör-
tével 129.
olvasó: lábán van az olvasó, úgy
imádkozik 44.
olyan, mint a férges makk 157.
olyan, mint a jóféle sáfrány 32.
olyan, mint egy Mohamed 72.
olyan, mint a szélső ház 148.
olyanok, mint a faképek 117.
omol: dugába omol 63, falba omol
63.
orgonál 43.
ország: az ország szíve 90, Buda
az ország szíve 92.
országút: tépik, mint a diófát az
országúttján 148.
ott hagyták a faképnél 114.
ott hagyták a kapufélfánál 114.
ott hagyták az ebadóba 87.

Ökör iszik kellve 157.
ökök iszik magában 157.
ökrök között tanult 33.
ördög: ördögadóba hagy 87, ördög-
gel bélelt 76, ördöghitű lélek 39,

ördöglelkű ilyen fia 39, ördög
szántson a lelkén 39.
örménytápló 137.
összehúzza a bagariát 25.

Pacalos 45, fattyat vetett pacalos 45.
pacaloz: kipacaloztatás 47.
páklya-tápló 137.
Pál érsek udvara 33.

palást: a szél fúvása szerint fordít-
ják palástjokat 95, mindenfelé for-
dítja palástját, amint a szél fú 95,
szél felé fordítja a palástot 96,
szűr vágja a fát, ködmön hozza
haza, palást rakja a tüzet 112,
tudja a palástot mindenfelé forgat-
ni 96.

pap zsákja, pokolország nehezen te-
lik meg 149.

paraszt: sült paraszt 68, 70.
parasztember-hozta hírek 31.
paszomántos gyomrú 76.

pénz: a pénz olvasva jó, az erszény
tömve, a feleség verve 77, a pénz
olvasva, a zsák tömve, az asz-
szony verve jó 77, pénz olvasva,
a feleség verve jó 77.

pereg a száján az adta 144.

pogány: pogánnyal bélelt, pogány-
lelkű 76.

pokol: annyi van, mint pokolban cse-
rép 151, egy út a mennyországba,
de sok a pokolba 150; félpokol
150, pokolban is esik néha vásár
149, pokolegyháza 149, 150, pokol
fajzatja v. fattya 151, pokolfélegy-
háza 150, pokol feneke v. fészkes
feneke 150, pokoi fészke 150, po-
kol gyeheennája 150, pokol hegye
150, pokolindia 149, pokolnak tá-
gas az útja 150, pokolország 149,
pokol országútja 150, pokol padja
v. padlása 150, pokol pitvara 150,
pokol pozdorjája 150, pokolra ha-
jit 151, pokolra való 151, pokol
szülötte 151, pokol termette 151,
pokol vármegye 149, pokolvására
150, pokolvásárhely 150.

pokróc: alája terítették a vizes pok-
rócot 21, kirántja alóla a vizes
pokrócot 22, ráborítani, ráterite-
ni a vizes pokrócot 16.

ponyva: nyakába keríté a vizes
ponyvát 21.

puskapor: a puskaort nehezen sza-
golja 33, megérezte a puskaporsza-
got 33, nem szereti, nem szíveli
a puskapországot 33.

Ráadták a viklert 17.

ráadták a vizes inget 17.

ráborították a vizes lepedőt v. a vi-
zes pokrócot 16.

rág: megrágja a ravasz a szíjat 126,
megrágja a szíjat 125, megrágta
az eb a szíját 126.

ráhúzták az ebek harmincadjára 84.

ráhúzza a vizes lepedőt 16.

rákerül az ebek harmincadjára 82.
rátartó fakép 115.

ráterítette a vizes viklert 17.

ráterítették a vizes pokrócot, a vi-
zes lepedőt 16.

ravasz: megrágja a ravasz a szíjat
126.

recet: még azt se mondta: recet 118.

remélem Istent 143.

répa: csalja mint a répát 148, vág-
ja mint a répát 148, verik mint
a répát 148.

reteszfej: azt se mondta: reteszfej,
118.

ritka magyar adta nélkül 144.

róka: rókamálát szeret mente bélé-
sének 75, rókával bélelt 75.

romlik: falba romol 61, farba romol
64.

ront: falba ront 61, megrontá a je-
get 101.

rúg: falba v. falban rúg 64, farba
rúg 64.

Sáfrány: az jó sáfránytermő bay-
notznak határa 30, megérzi a sáf-
ránybüzt 32, megérzi a sáfrányil-
latot 28, 31, nehezzekkel veszik a

sáfrányt 32, nem szereti a sáfrány-
illatot 32, olyan, mint a jóféle sáfrány 32, sáfrányhordozó magyar
tótok 31, sáfrányos-hozta hír 31,
sáfrányosok 31, szűken bánik vele,
mint a sáfránnyal 32.

sapkán süveget cserél 110.

sárga: a sárga földig lefogad 147,
a sárga földig leissza magát 147,
lebecsmérel, lehord, leszid a sár-
ga földig 147.

sarok: az ördögök kössék hátra a
sarkát 38, farához kötötték a sar-
kát 37, hátraköti v. hátul köti a
sarkát 36.

seb: fátýollal törlik a sebet 104.

síró, pityogó, van-e duda eladó 43.

só: egy són, egy kenyéren voltak
107, egy són s kenyéren lévők
106, maga kenyéren és saván tart
fenn 107.

sóhordozó 33.

sonka: kétfelé hányták a sonkát 109.

spanyol csizma 44.

suba: suba subával, guba gubával
112, guba gubához, suba subához
112.

suha korcsma 54.

sült: jól sült 68, sült balgatagság,
sült bálványozás, sült bolond, sült
boszorkány stb. 70, sült paraszt
68, 70.

süveg a konty előtt járjon, a konty
is a földön ne heverjen 80, süve-
get cserél sapkán 110.

Száj: kiveszik a kenyeret a szájá-
ból 106.

szál: szálanként szedi ki a szeme
szőrét 23, kiszedi a szeme szálát
23.

száraz: száraz bor 53, száraz korcs-
ma bor 53, száraz korcsmája lön
52, száraz korcsmával él 52, szá-
raz korcsma pénz 54.

szekér: Básta szekere 132, Gráfen
szekere 132, Kún László v. László
király szekere 132, laciszekér 131.

szél: a köntöst a szél szerint for-
dítja 96, arra fordítja a köpenye-
get, mely felől a szél fúj 96, a
szél fúvása szerint fordítják pa-
lástjokat 95, mindenfelé fordítja
palástját, amint a szél fú 95, szél
felé fordítja a palástot 96, széllal
bélelt 76.

szélső: olyan mint a szélső ház 148.

szem: egyenként szedték ki a szeme
szőrét 23, kiszedeim a szemed sző-
rit 23, kitépi még a szeme szőrit
is 23, megszedik szeme szőrit 23,
szálanként szedheted ki a szeme
szőrét 23, szeme szőrében szoktak
szagatni 22, szeme szőrét sza-
kasztja ki 23.

szentgyörgykeszeg 134.

szentgyörgyvirág 134.

szentiván- v. szentiványi alma 134.

szentlőrinc-körtvély 134.

szervusz kapufélfa 115.

szid: káromlotta, szidta, valamint
bokrokat 146, szidja mint a bokrot
145, 146.

szij: disznószijjal kötötte az er-
szényt 28, ebszijjal kötött erszényű
28, megrágja a ravasz a szijat 126,
megrágja a szijat 122, megrágtá az
ebi a sziját 125.

szilimán 74.

szilva: jakabszilva 134.

szív: Buda v. Budapest az ország
szíve 90, 92, haza szíve, hon szíve
91, magyar hazánk szíve, Buda 91.

szokik: úgy rám szoktak, mint egy
bokorra 148.

szopik: maga szopta az anyját 71.

szórja, mint katona az adtát 144.

szőlő: akkor kell a szőlőt szedni,
mikor érik 66, jakabszőlő 134.

szőr: kiszedik a szeme szőrét 22,
szőren szőrt cserél 110.

szulimán 74.

szűken bánik vele, mint a sáfrány-
nyal 32.

szűr: szűrön gubát cserél 110, szűr
vágja a fát, ködmön hozza haza 112.

Szűz Mária csizmazia 154.

Tafotával bélelt gyomrú ember 76.
tagad: körömszakadtig tagad 43, ta-
gad, mint a jégeső 147.

talléros 153.

tanúskeszeg 154.

támogatják a kapufélfát 114.

tánc: eljáratták vele a lapockás tán-
cot 44.

tapló: banyatapló 137, báránytapló
137, főzi a taplót 135, kálvinista-
tapló 137, örménytapló 137, pák-
lyatapló 137, ürömtapló 137.

tépik, mint a diófát az országút-
ján 148.

terít: az elmultra fátyolt terít 103,
ráteríti a vizes lepedőt v. vizes
pokrócot 16.

te tudod, Isten 142.

tiszta eresztett lator 70.

tiszta mint a csöppentett méz 71.

toll: a sast a maga tollából lövik 48,
valakinek a tollából lövöldöz 47.

tolvaj molnár 82, vízi tolvaj 82.

tolvajvér 93.

tót: hátán boltja, mint a csipkés tót-
nak 31, hátán kamarája, mint tót-
nak a boltja 31, járja az országot,
mint a csipkés tót 31, sáfrányhor-
dozó magyar tótok 31.

tő: karó tövibe gyűlnek 117.

tör: eltöri a jeget 101, megtöri a je-
get 100, törd meg a diót, ha a bé-
lit meg akarod enni 77.

törökkel bélelt 74, töröklelkű 75.

törül: fátyollal törlik a sebet 104.
tövel 117.

tud: te tudod, Isten 142.

tudós: Isten tudós benne 142.

Úgy megszidtam, mint a bokrot 146.
úgy rám szoktak, mint egy bokorra
148.

Ürömtapló 137.

űszögöl: amint űszögölöd gyopárod,
úgy űtsz belé 137.

űt: amint űszögölöd gyopárod, úgy
űtsz belé 137, űti, mint a gyimot
148.

űzi a vére 93.

Vág: kétfelé vágta a kenyeret 109,
vágja, mint a répát 148.

valakinek a tollából lövöldöz 47.

valakit maga tállából lövöldöz 49.

vált: eben gubát vált 113.

válik: a vér nem válik yizzé 92.

vám: kakas vámja 82, kiveszi a vá-
mot 82, kutyák vegyék ki belőled
a vámot 85, megszedi a vámot 82,
megvámol 82, molnár sem veszen
két vámot 82.

van-e duda eladó? 43.

varga: könnyű a vargának a fessler
67.

vas: hidegen veri a vasat 67, 68.

vastagon feladá az inget neki 17.

vastagon hánt hársat 67.

ver: a diófának veréssel veszik
hasznát 78, a dió verve jó 78, a
feleség v. az asszony verve jó 77,
diófának, számárnak, asszonyember-
nek verve veszik hasznát 79, hide-
gen veri a vasat 67, veri, mint a
bokrot 148, veri, mint a répát 148.

vér: atyafiúi vér 93, a vér nem vá-
lik vízzé 92, a vér vízzé nem lehet
94, cigányvér 93, ebek nyalják fel
a véredet 85, fajtalan vér 94, go-
nosz vér 93, jóvérű 93, kalmárvér
93, kutyák isszák meg a véred 85,
kutyák nyalják fel a véredet 85,
kutyavér 93, nagyvérű 93, nemes
vér folyik ereiben 93, tolvajvér 93,
vér atyafi 93, vérent való rokon
93, vérségbe lép 93, vértagadó test-
vér 93, vért iszik a kutya 85, űzi,
viszi a vére 93.

vessünk fátyolt a multakra 102.

vikler: ráadták a viklert 17, ráte-
ritette a vizes viklert 17.

világ: művész hazája széles e világ
103.

virginál 43.

viszi a vére 93.

víz: a vér nem válik vízzé 92, a vér
vízzé nem lehet 94.

vizes: add fel a vizes inget 17, alá-
ja terítették a vizes pokrócot 21,
feladák a vizes inget 17, hányom
a vizes inget a nyakába 17, ki-
rántja alóla a vizes pokrócot 22,
nyakába keríté a vizes ponyvát
21, ráadták a vizes inget 17, rá-
borítja, ráhúzza, ráteríti a vizes

lepedőt v. a vizes pokrócot 16, rá-
terítette a vizes viklert 17.
vond meg a bagariát 25.

Zsák: a pénz olvasva, a zsák töm-
ve, az asszony verve jó 77, pap
zsákja, pokolország nehezen telik
meg 149.

zsidó: zsidónak bizony mondása 144,
zsidóval bélelt 76.

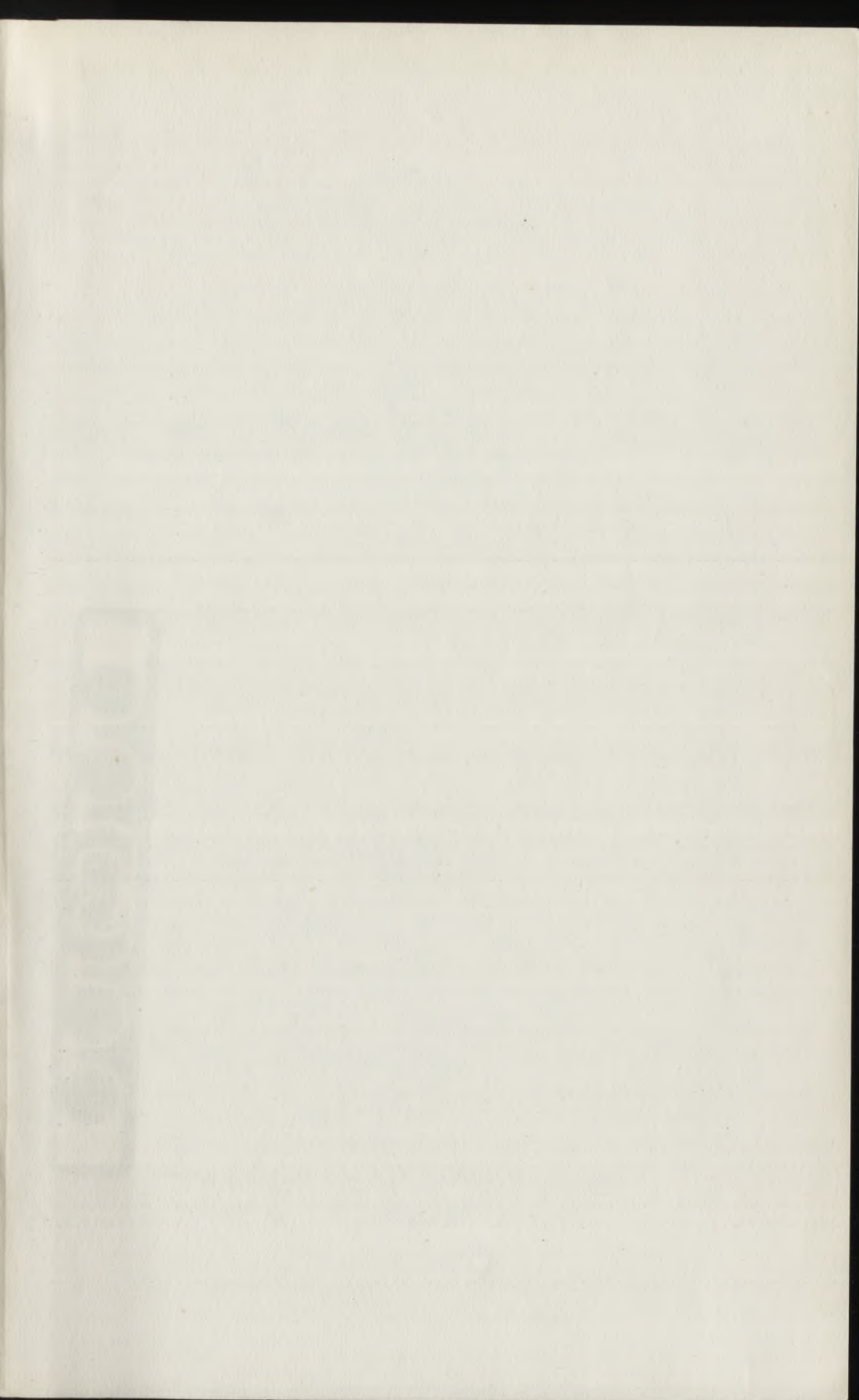
zsidóhír 31.

TARTALOMJEGYZÉK.

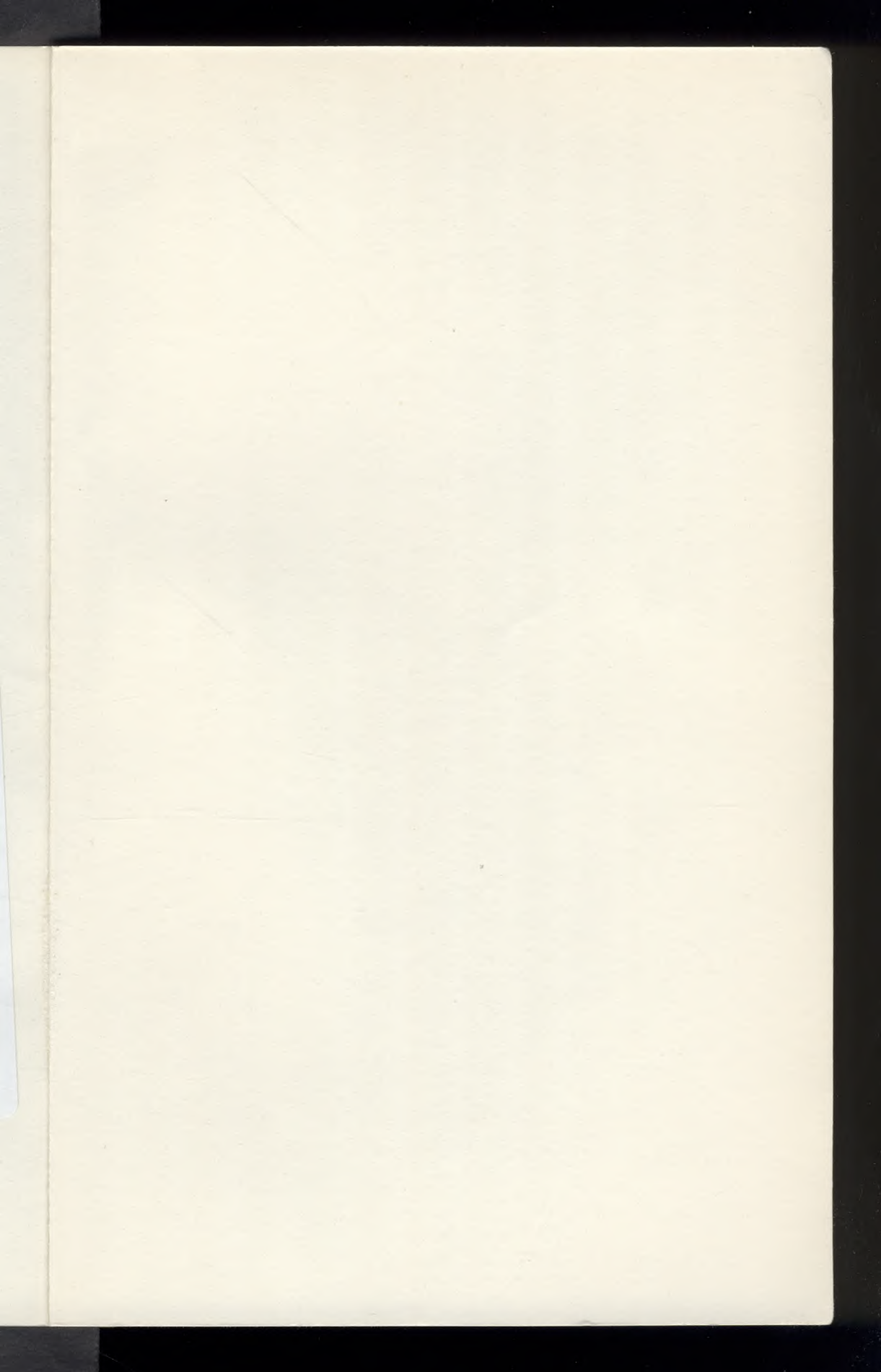
	Lap
Bevezetés	3
Jelek magyarázata	6
I. Heikópáteres szólásainkról	7
II. Ráteríti a vizes lepedőt	16
III. Kiszedik a szeme szőrét	22
IV. Összehúzza a bagariát	25
V. Megérzi a sáfrányillatot	28
VI. Pál érsek udvara	33
VII. Hátrakötöm a sarkad	36
VIII. Lélekmondók, madárszedés	38
IX. Kesztyűben dudál	41
X. Pacalos	43
XI. Valakinek a tollából lövöldöz	47
XII. Lengyel nemesnek tesz	49
XIII. Száraz korcsmája lőn	52
XIV. Kúnkapitány	54
XV. Falba omol	61
XVI. Hántja a hársat	65
XVII. Jól sülte, sült paraszt	68
XVIII. Nagy mahomed ember	71
XIX. Törökkel bélelt	74
XX. Az asszony verve jó	77
XXI. Rákerül az ebek harmincadjára	82
XXII. Ebadóban hagy	86
XXIII. Congeries lapidum	88
XXIV. Az ország szíve	90
XXV. A vér nem válik vízzé	92
XXVI. Köpönyeget forgat	95
XXVII. Aranyhegyeket ígér	97
XXVIII. Megtöri a jeget	100
XXIX. Vessünk fátlyolt a multakra!	102

XXX. Kenyértörésre kerül a dolog	104
XXXI. Eben gubát cserél	109
XXXII. Faképnél hagy	113
XXXIII. Azt se mondta: befellegzett	117
XXXIV. Nem ér egy hajítófát	119
XXXV. Kötí az ebet a kárhoz. Megrágja a szíjat . . .	122
XXXVI. Felült Lackó	126
XXXVII. Főzi a taplót	135
XXXVIII. Isten bizony	138
XXXIX. Szidja mint a bokrot	145
XL. Pokolegyháza és társai	149
XLI. Kerekagyon kiált	151
XLII. Márjás huncut	153
XLIII. Egészséges mint a makk	155
XLIV. Egy félreértett szólásunkról	157
Rövidítések jegyzéke	160
Betűrendes mutató	164

**Készült: a Könnyűipari Gépi Adatfeldolgozó Vállalat
sokszorosító részlegében 200 példányban**

NYOMATOTT
A »PROMETHEUS«-NYOMDÁBAN
Szeged, Dugonics-tér 12. szám.
— 1930 —